

- Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar
Kamelya TEKNE
- Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî
Özkan DAYI
- Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akım Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846– 1877)
Resul ŞAHSİ
- Şehname'ye Göre Türk İmgesi
Ahmet KARADENİZ
- Türk Kültüründe Yağmalî Toy: Timurlular Örneği (1370-1405)
Muhammet Emin KOÇAK
- Çeviri: Orta Asya'da Çay
Mehmet Önder DURAN
- Kitap Tanıtımı: Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamânı
Mehmet Akif ERDOĞRU
- Kitap Tanıtımı: Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)
Kurban DURMUŞOĞLU
- Kitap Tanıtımı: Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu
Emre ÖZSOY

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Alpargu
Prof. Dr. Fatih Ünal
Doç. Dr. Murat Özkan
Doç. Dr. Mesut Karakulak

**Türk Tarihi
Araştırmaları Dergisi**

Yıl 5, Sayı 2, Aralık 2020

**Journal of Turkish History
Researches**

Volume 5, Issue 2, Aralık 2020

Ordu

2020

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <http://dergipark.gov.tr/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches
Vol. 5 Number 2 December 2020

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <http://dergipark.gov.tr/turktarars>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Fatih ÜNAL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief
Fatih ÜNAL

Editörler / Editors
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director
Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

Mizanpaj Editörü
Zafer SEVER, Harun ARSLANTÜRK

Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat
Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER, Kamil YAVUZ, Nebil KARADUMAN

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185

ISSN (Basılı) 2548-091X

Yayına Katkıda Bulunanlar

Service Organization

- Hasarlı Araç Onarımı
- Dolu Hasar Onarımı
- Boyasız Göçük Düzeltme
- Mini Onarım
- Periyodik Bakım
- CNC Jant Revizyonu

48 Bayi Servis Noktası

17 Aday Servis Noktası

- 📍 ALC Halkalı Halkalı Merkez Mah.Dereboyu Cad. 46 Küçükçekmece
- 📍 ALC Tuzla D100 Karayolu İstasyon Mevki No 1 Aydıntepe Tuzla
- 📍 ALC Beykoz Çiğdem Mah. Reyhan Sokak No 6 Kavacık Beykoz

📞 444 7970

✉ alc@alcservis.com

🌐 www.alcservis.com

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

AcademicKeys

Scientific Indexing Services

Scientific Indexing Services

Akademik Araştırmalar İndeksi

Acarindex.com

Akademik Araştırmalar İndeksi (Acar Index)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar
Kamelya TEKNE
- 43 Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî
Özkan DAYI
- 73 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akîm Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)
Resul ŞAHSİ
- 120 Şehname'ye Göre Türk İmgesi
Ahmet KARADENİZ
- 153 Türk Kültüründe Yağmalî Toy: Timurlular Örneği (1370-1405)
Muhammet Emin KOÇAK
- 170 Çeviri: Orta Asya'da Çay: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Bir İçeceğın Tarihi
Mehmet Önder DURAN
- 206 Kitap Tanıtımı: Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı
Mehmet Akif ERDOĞRU
- 213 Kitap Tanıtımı: Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)
Kurban DURMUŞOĞLU
- 217 Kitap Tanıtım: Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu
Emre ÖZSOY

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Taşığıl, Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Ali Merthan Dündar**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet BeşirAşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Salim Çöhçe, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

- Doç. Dr. Ranetta Gaffarova**, Ardahan Üniversitesi (Rusça)
Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Arş. Gör. Halim Kılıç, Ordu Üniversitesi (İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Ünal, Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Alper Başer, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Beşir Mustafayev, Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Derya Derin Paşaoğlu, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Eralp Erdoğan, Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Özkan, Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Ali Rıza Yağlı, Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Recep Yaşa, Sakarya Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University

Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University

Prof. Dr. Alfinasibgatullina, Russia Academy of Sciences

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University

Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University

Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University

Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, Istanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioglu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Technical University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kiliç, Erciyes University
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Salim Çöhçe, İnönü University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. M. Bilal Çelik, Ege University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Ranetta Gaffarova, Ardahan University (Russian)
Dr. Hakan Güngör, Ordu University (English)
Research Assistant Halim Kılıç, Ordu University (English)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University

Prof. Dr. Fatih Ünal, Ordu University

Assoc. Prof. Dr. Alper Başer, Afyon Kocatepe University

Assoc. Prof. Dr. Beşir Mustafayev, Siirt University

Assoc. Prof. Dr. Derya Derin Paşaoğlu, Karadeniz Teknik University

Assoc. Prof. Dr. Eralp Erdoğan, Namık Kemal University

Assoc. Prof. Dr. Gülay Karadağ Çınar, Afyon Kocatepe University

Assoc. Prof. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Çanakkale Onsekiz Mart University

Assoc. Prof. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya University

Assoc. Prof. Dr. Murat Özkan, Ordu University

Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

Assist. Prof. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun University

Assist. Prof. Dr. Recep Yaşa, Sakarya University

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular

Genel Türk Tarihi alanında beş yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 5 özgün araştırma, 2 çeviri ve 3 kitap tanıtımı yer almaktadır.

Bu sayının ilk yazısı Kamelya Tekne tarafından yazılmıştır. "Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar" adlı çalışmada yakın dönem Kırım tarihinin önemli bir parçası olan Dr. Abdullah Zihni'nin bu alandaki çalışmaları yazar tarafından değerlendirilmiştir. "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri Şemseddin Muhammed Cüveyni" adlı yayında Özkan Dayı, İlhanlı Devleti'nin önemli vezirlerinden Sâhib-i Dîvân Şemseddin Muhammed Cüveynî'yi Moğol Şairlerinin bakış açısından sunmaya çalışmıştır.

Resul Şahsi tarafından yazılan "Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akîm Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)" adlı çalışmada 1857 yılı öncesinde Serahs ve Tecen nehrinin aşağı akımlarında, bu tarihten sonra Merv'de yaşayan Teke Türkmenlerinin lideri Govşut Han'ın faaliyetleri değerlendirmiştir. Ahmet Karadeniz'in "Şehname'ye Göre Türk İmgesi" adlı çalışmasında ise yazar İran'da milli bir bilinç ve coşku uyandırmak amacıyla "İran'ın milli şairi" olarak kabul edilen Firdevsi tarafından kaleme alınmış Şehname'deki Türk imgesini derinlemesine incelemiştir. "Türk Kültüründe Yağmal Toy: Timurlular Örneği (1370-1405)" adlı çalışmada Muhammed Emin Koçak, Türk kültüründe köklü bir gelenek olan toy, Timurlu Devleti özelinde incelenmiştir.

Dergimizin bu sayısında önemli bir makalenin çevirisi yapılmıştır. S. Abaşın'ın Orta Asya'daki Çay kültürünü ele aldığı makalesi Mehmet Önder Turan tarafından Rusça'dan dilimize çevrilmiştir. Son olarak dergimizde 3 kıymetli eserin tanıtımı yapılmıştır. Mehmet Akif Erdoğdu, Mehmet Altay Köymen'in ustalık eserim diye tabir ettiği ancak yayınlanması için ömrünün yetmediği "Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı" adlı eserinin arka planı ve değerlendirmesi yapmıştır. Kurban Durmuşoğlu, Özkan Dayı tarafından kaleme alınan "Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)" adlı eserini değerlendirmiştir. Son olarak Emre Özsoy, yayımlandığı yıl çevirisi yapılan "Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu" adlı eserin tanıtım yazısını kaleme almıştır.

Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize

ayırırn başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkiriz.

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

The last issue of the Journal of Turkish Historical Studies, which has been publishing for five years in the field of General Turkish History, includes five genuine studies, two translations and three books.

The first article of this issue was written by Kamelya Tekne called "Notes On Dr. Abdullah Zihni Soysal And His Historian Identity" which evaluates the works of Abdullah Zihni who is an important figure on the late Crimean history. Besides, Özkan Dayı in his worked called "An İlhanid Vizier Through The Eyes of Mongolian Period Poets: Şemseddin Muhammed Cüveynî" tries to describe Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî, one of the important viziers of the İlkhānate's, from the eyes of the Mongolian poets.

"Unachieved Attempt at Statification of Merv Tekkes under Koushut Khan (1846-1877)" written by Resul Şahsi, evaluates the activities of Govshut Khan, the leader of the Teke Turkmen who lived downstreams of the Serahs and Tecen rivers before 1857 and after then in Merv. Moreover, the work of Ahmet Karadeniz called "Turkish Image In Shahnameh", analyzed in depth the Turkish image in Shahnameh, written by Firdevsi, who is accepted as the "national poet of Iran" in order to awaken a national consciousness and enthusiasm in Iran. Furthermore, in the study titled "Yagmali Toy In Turkish Tradition: Example Of Timurids (1370-1405)", Muhammed Emin Koçak, analyzed "toy or kurultai/khuruldai", a deep-rooted tradition in Turkish culture, within the frame of Timurid State.

On the other hand, in this issue of our journal, important article were translated. Translation of S. Abaşın's article on Tea culture in Central Asia, translated from Russian by Mehmet Önder Turan. Finally, three precious works were introduced in our magazine. Mehmet Akif Erdoğan describes the backgrounds and evaluates Mehmet Altay Köymen's work, titled "Great Alaeddin Keykubat and His Time" which Mehmet Altay Köymen called as his masterpiece but he could not lived enough to publish it. Besides, Kurban Durmuşoğlu reviewed Özkan Dayı's work named "Organization and Administrative History of the Mongols (Iranian Mongols 1220-1295)" Lastly, Emre Özsoy wrote the introductory article of his work named "Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia", which was translated in the same year as it was published.

We are grateful to the authors, referees, and all of our friends, who are

supporting us and spent their efforts and devoted their time to us in the emergence of this issue.

On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Kamelya TEKNE*

Özet

Kırım tarihine dair yapılmış ve yapılacak olan çalışmalar, sahip olduğu zaman ve mekân genişliği itibarıyla kapsamlı araştırmaları gerektirmektedir. Jeopolitik konumu sebebiyle bir karşılaşma sahası olan Kırım'daki Türk varlığının tarihi devirleri içerisinde Kırım Hanlığı dönemi pek çok yönüyle ön plana çıkmaktadır. Özellikle Osmanlı himayesine geçişinden (1475) Rus ilhakına (1783) kadar geçen zaman zarfında kendi dinamiklerine ilave olarak bölgesel güçler arasındaki konumu hanlık idaresinin Kırım dışındaki merkezlerle de münasebetlerde bulunmasını beraberinde getirmiştir. Dr. Abdullah Zihni Soysal Hanlık devri Kırım tarihini bu dış merkezlerden biri olan Polonya (Lehistan)'da yapmış olduğu araştırmalarıyla tetkik etmiş önemli bir isimdir. Krakow Üniversitesi'ndeki doktora öğrenimi sırasında Polonya'daki arşiv ve kütüphaneleri dönemin şartları nispetinde etraflı bir şekilde tetkik eden Abdullah Zihni Soysal'ın Kırım Hanlığı ve Kırım-Lehistan münasebetlerini ele alan çeşitli eserleri ve makaleleri mevcuttur. Tarih disiplininin yanı sıra muhaceretteki Kırım Türklüğünün bir temsilcisi olarak siyasi alanda da adını duyurmuştur. Bu yönüyle Promete hareketinin içinde bulunup Kırım istiklâl davasına hizmet ederken kendisi de yakın dönem Kırım tarihinin bir parçası olarak yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: *Abdullah Zihni Soysal, Kırım, Kırım Hanlığı, Kırım-Lehistan ilişkileri, Türk dünyası.*

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD, kamelyatekne@klu.edu.tr
(Makale gönderim tarihi: 20.06.2020; Makale kabul tarihi: 08.12.2020)

2 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Notes On Dr. Abdullah Zihni Soysal And His Historian Identity

Abstract

The studies that have been made and will be made on the History of Crimea require comprehensive research due to the width of time and place. Because of its geopolitical position, Crimea is an encountering place, and with respect to the existence of Turks in Crimea, the age of Khanate of Crimea becomes prominent within the history of the Crimean Turks in many aspects. Especially during the time from its conquer by the Ottomans (1475) to its acquisition by the Russians (1783), its position among the regional powers in addition to its own dynamics have caused the Khanate to contact the centers outside Crimea. Dr. Abdullah Zihni Soysal is an important person in that he examined the history of Crimea with his research that he made in Poland, one of these centers outside Crimea. Abdullah Zihni Soysal, who made his examination in the archives and libraries in Poland during his PhD studies at Krakow University under the available conditions of the time also has various Works and articles on the Khanate of Crimea and the relations between Crimea and Poland. He is also known in the political arena as a representative of the immigrant Crimean Turks. With this aspect of his, he took part in the movement of Prometheus and served for the independence of Crimea as a part of the recent era Crimean History.

Key Words: *Abdullah Zihni Soysal, Crimea, Crimean Khanate, Crimean-Polish relations, Turkic world.*

Giriş

Kırım tarihi çeşitli etnik ve medeni süreçlerden geçen çok geniş bir araştırma sahasını kapsamaktadır. Kırım'ın bilinen en eski sakinleri İskit toplulukları olup bölgedeki Türk varlığının başlangıcı ise Hunlar zamanına kadar uzanmaktadır. Ardından Karadeniz bozkırlarında görünen Alanlar, Hazarlar ve Peçeneklerin önemli katkıları ile birlikte X. yüzyılın sonlarından itibaren Kıpçakların varlığı etnik ve kültürel

yapının Türkleşmesinde baskın bir rol oynamıştır.¹ XIII. yüzyılda teşekkül eden Altın Orda Devleti'ne bağlı ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Kırım² bu devletin dağılmasından sonra Hacı Giray'ın idaresinde 1441/1442 yıllarında müstakil bir hanlık hüviyetini kazanmıştır.³ Giray Hanedanlığının Kırım'da hâkimiyetini tam manasıyla yerleştirmek ve Ceneviz kolonilerini itaat altına almak amacıyla Osmanlı Devleti ile ittifak kurması ve 1475'de Osmanlı tâbiliğine girmesi ile ortak bir tarihi süreç başlamıştır.⁴ Osmanlı Devleti-Kırım Hanlığı arasındaki imtiyaz ilişkileri konusunda farklı yorumlar söz konusu olsa da⁵ Kırım Hanlarının XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar kendi tuğralarını taşıyan sikkeler bastırmaya devam etmesi, diplomatik ilişkilerde bulunabilmesi⁶, Osmanlı padişahlarının fermanlarında hanlara karşı kullandıkları saygılı hitap tabirleri⁷ dikkate alındığında tâbi statüdeki bir devlet için istisnai özellikler taşıdığı görülmektedir. Bu görünüm Hanlığın imtiyaz sahibi bir statüde olup tâbiyetten ziyade soy ve din bağı olan müttefik bir devlet olarak kabul gördüğünü çağrıştırmaktadır. Kırım Hanlığı 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla bağımsız bir statü kazansa da 1783 yılında Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiştir.⁸ 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması ise bu ilhakı tasdik eden bir mahiyet

¹ Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım. Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 20; Mirza Bala, "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1964, s. 743-744.

² Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1964, s. 746.

³ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989, s. 9-11.

⁴ Halil İnalçık, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi*, 30 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, TTK, Ankara 1944, s. 192-195.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. D. A. Batur, Selenge, İstanbul 2016; İnalçık, *Yeni Vesikalara Göre ...*, s. 189-190.

⁶ A. Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. E. B. Özbilen, Selenge, İstanbul 2009, s. 30.

⁷ Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım ...*, s. 201.

⁸ Müstecip Ülküsal, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakının 200. Yılı", *Emel*, S. 135, 1983, s. 3-4.

4 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihi Kimliği Üzerine Notlar

taşımıştır.⁹ Böylece Altın Orda Devleti'nin çözülüşünden sonra kurulan hanlıkların en uzun ömürlüsü olan Kırım Hanlığı son bulmuştur. 1917 Bolşevik Devriminin ardından Kırım Türkleri Numan Çelebi Cihan liderliğinde Hanlık döneminden sonra ikinci kez bağımsız bir yönetim (Kırım Ahâlî Cumhuriyeti) kurmuştur.¹⁰ 1918 yılında sona eren bu kısa süreli dönemin ardından Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1921-1941) teşkil edilerek Sovyetler Birliği'nin bir parçası statüsünde varlığını sürdürmüştür.¹¹ II. Dünya Savaşı'nın sonunda Stalin'in aldığı karar ile *Almanlarla işbirliği ve vatana ihanet* suçlamasıyla 18 Mayıs 1944 tarihinde Kırım Türkleri kitlesel şekilde sürgün edilmiştir.¹² Sürgün, belirlenen zorunlu iskân bölgelerine (ağırlıklı olarak Özbekistan olmak üzere Kazakistan, Başkırdistan, Yakutistan ve Rusya'nın Gorkiy, Molotov, Sverdlov, İvanov, Kostroma vilayetleri ile Mari Cumhuriyeti'ne) gerçekleştirilerek özel iskân siyaseti uygulanmıştır.¹³ Sonuç itibarıyla 18 Mayıs 1944 tarihi, 1783 yılında II. Yekaterina ile başlayan *Tatarsız Kırım*¹⁴ siyasetinde gelinen son merhaleyi temsil etmiştir.

Rus ilhakı ile başlayan dönemden itibaren Kırım'da uygulanan sömürge siyasetinin muhtelif boyutları bulunmaktadır. Bunların başında Kırım Türklüğünün maddi ve manevi medeniyetinin yok edilerek ilmî-kültürel geçmişiyle bağlarının koparılması gelmektedir.¹⁵

---

⁹ İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK, Ankara 1999, s. 129.

¹⁰ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK, Ankara 2010, s. 12.

¹¹ Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980, s. 176-177.

¹² Kemal Özcan, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 27.

¹³ Dilâra Asanova - Elvedin Çubarov, "Spetsposeleniye'lerde", Tezis Neşriyatı, *Qırım Tarihi*, Aqmesjid 2009, s. 163.

¹⁴ Özcan, *Sovyet Belgelerinde ...*, s. 26.

¹⁵ Dilâra Asanova, "Qara Yüzyıllıq (1783-1883)", *Qırım Tarihi*, Tezis, Aqmesjid 2009, s. 113.

Kırım'daki kütüphanelerin yakılıp yıkıldığı bu dönemde Hanlık devrinde Kırımlılar tarafından yazılmış olan eserlerin pek çoğu kaybolmuştur. Abdullah Zihni Bey'in yaşadığı dönemde söz konusu eserlerden ancak bazıları İstanbul kütüphanelerinde, birkaçı da Viyana, Paris kütüphaneleri ile British Museum'da ve Mısır'daki Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. O günlerin şartlarında Kırım tarihi ile ilgili bilgiler Rus âlimlerinin çalışmalarına ve seyahat, ticaret maksadıyla veya siyasi görevlerle Kırım'a gelenlerin izlenimlerini içeren eserlere dayanmaktadır.¹⁶ Kırım'ın yakın geçmişinde Kırım tarihi üzerine atılan ilk adımlardan biri tahsil hayatını İstanbul'da tamamlayarak Kırım'da müderrislik ve Kurultay üyeliği yapmış olan Abdülhakim Hilmi Ârifzâde'nin "Kırım Tarihi" adıyla yayımlanan çalışmasıdır. Kırım Tarihi yeni bir eser olmayıp Halîm Giray'ın yazdığı Gülbün-ü Hânân (Hanlar Tarihi) adlı esere birtakım ilaveler yapılmak suretiyle 1909'da, İstanbul'da Osman Cûdî tarafından basılmıştır. Eser Hacı Giray'dan başlamak suretiyle 44 Kırım hanının biyografisini ihtiva etmektedir.¹⁷ Buna ilaveten Cafer Seydahmet Bey'in Şehab Nezihî müstear adıyla İstanbul'da 1910'da yayımlanan "Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlûmesi" adlı risâlesi de millî tarih şuurunu diri tutmaya yönelik bir anlayışla kaleme alınmıştır.¹⁸ Ayrıca Cafer Bey'in 1921'de Profesör G. D. Herron ve Profesör E. Pittard'ın takdim yazılarıyla yayımlanan Fransızca "La Crimée"¹⁹ [Kırım] adlı çalışması Kırım tarihinin önemli devirleri

¹⁶ Kırımlı Cafer Seydahmet, "İlk Söz", *Emel*, S. 4, 1938, s. 2.

¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *İdâre-i Osmâniye Zamânında Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Kocatepe Akademi Yayınları, Afyonkarahisar 2015, s. 42; Habibullah Odabaş, "İki 25 Yıl", *Okuv İşleri*, S. 4-5, Nisan-Mayıs 1926, s. 80; Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları ...*, s. 47. Ayrıca bkz. Halîm Giray, *Gülbün-ü Hânân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1287 (1870); Halîm Giray, *Gülbün-ü Hânân yahud Kırım Tarihi*, İstanbul 1327 (1909).

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehab Nezihî, *Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlûmesi*, Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328 (1910).

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Djafer Seidamet, *La Crimée. Passè-Présent Revendications des Tatars de Crimeé*, Imprimerie G. Vaney-Burnier, Lausanne 1921.

6 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihi Kimliği Üzerine Notlar

hakkındaki kanaatlerini içermektedir. Aynı eser yeni ilavelerle 1930'da "Kırım" adıyla Lehçe de yayımlanmıştır.²⁰

Kırım'da 1920'li yıllarda tarih alanında sınırlı da olsa olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 1926'da İstanbul Dârülfünûnu Tarih ve Edebiyat Şubesini bitirmiş olan Hamdi Giraybay "Türk-Moğol İmparatorluğunun Müstakil Ülkesi Olan Altın Orda Devletinin Tarihi ve Bu Devletin Bir Ülkesi Olan Kırım" adlı kıymetli tezini hazırlarken İstanbul'daki kaynakları büyük dikkat ve ciddiyetle incelemiş olup bunları birbirleriyle ve yabancı kaynaklarla karşılaştırarak kaleme almıştır. Bu eserde Kırım tarihi Kırım'ın üçüncü hanı olan Mehmet Giray'ın hayatının tetkikine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Hamdi Giraybay'ın 1930'da Kırım'da Bolşevikler tarafından şehit edilmesi ile Kırım'da Kırım tarihini tamamlama ideali sonuçsuz kalmıştır.²¹ Diğer bir eser de Ahmet Özenbaşlı'ya ait "Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası Yahud Tatar Hicretleri" adını taşımaktadır. 1925'de Akmesid'de Kırım Hükümet Neşriyatı tarafından yayımlanan eser 620 sayfalık metin, 30 sayfalık toprak listesi ve Kırım Hanlığının haritasını içermektedir.²² Bir başka çalışma Hüseyin Baliç'in 1926'da "Kırım Tatar Millî Medeniyetinin Tarihi Mukadderatı" adlı eserdir. 54 sayfadan ibaret olup Kırım Maarif Komiserliği Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Aynı yıl Bahçesaray'da yayımlanan Osman Akçokraklı'nın "Kırım'da Tatar Tamgaları" başlıklı eseri de tarih disiplini açısından son derece önemlidir.²³ Yine aynı dönemde Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Reisi Veli İbrahim, Abdürreşid

---

²⁰ Cafer Seydahmet Bey'in diğer eserleri ise şunlardır: *Rus İnkılâbı*, İstanbul 1930; *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizm ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*, İstanbul 1948; *Mefkûre ve Türkçülük*, İstanbul 1965; *Unutulmaz Gözyaşları*, İstanbul 1975; *Nurlu Kabirler*, İstanbul 1992; *Bazı Hatıralar*, İstanbul 1993. Cafer Bey ayrıca Charles Seignobos'un *Rus Hükümeti Yahud Kamçı Saltanatı* (İstanbul 1911, Matbaa-i Cihan) adlı eserini tercüme etmiştir.

²¹ Kırımlı Cafer Seydahmet, "İlk ...", s. 2-3.

²² Odabaş, "İki 25 ...", s. 79.

²³ Odabaş, "İki 25 ...", s. 81-82.

Mehdî (Vatan Hâdimi gazetesinin yayıncısı)'nin kaleme aldığı, içeriği 1783-1910 yılları arasını kapsayan ve Kırım Tatar tarihini konu alan eserin yayımlanmasına teşebbüs etmiştir. Ancak bu teşebbüs eser inceleme aşamasındayken Veli İbrahim'in yargılanma süreci gündeme geldiği için sonuçsuz kalmıştır.²⁴

Kısaca ifade etmek gerekirse Kırım Türklerinin geçirmiş olduğu tarihi merhalelerin ilmî yönden incelenmesi ve dahası bunun Kırımlı Türk tarihçileri tarafından gerçekleştirilmesi tarih alanındaki çalışmaların en önemli eksikliği halini almıştır. Kırım'ın geçirdiği siyasi süreçler de dikkate alındığında Abdullah Zihni Soysal'ın "*Milletlerin dirilmelerine ve canlanmalarına en büyük tesiri yapan, fertlere en nurlu millet mefkûrelerini aşıl原因, hiç şüphe yok ki millî tarihtir.*" vurgusu Kırım tarihini aydınlatmak yolundaki motivasyonunu açıklamaktadır.²⁵

Abdullah Zihni Soysal Hakkında

Abdullah Zihni Bey Kırım'ın Kerç kazasına bağlı bir köyde 26 Kasım 1907'de dünyaya gelmiştir.²⁶ Dedesi Bedrettin Efendi Kırım'ın tanınmış âlimlerinden olup 1917'de Akmesicid'de toplanan Kurultay'ın Kefe azasıdır. Babası Abdullah Zeynelabidin (Zinabadinov)'in 1918'de mahalli Tatar hükümetinin Dîniyye Şubesinin başkanı olduğu ve Kurultay devrinde özellikle Kerç bölgesinde Müslüman Merkezi İcra Komitesi'ne bağlı teşkilatlar kurmak suretiyle Kırım'ın siyasi geleceğine bölgesel katkılarda bulunduğu bilinmektedir.²⁷ Çocukluk ve ilk tahsil

²⁴ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî ...*, s. 117.

²⁵ Abdullah Zihni, "Türk Tarihine Ait Vesikalar", *Emel*, S. 19, Ekim 1930, s. 205-206.

²⁶ İsmail Otar-Ömer Özcan, *Cafer Seydahmet Kırırmer'in Günlüğü*, Polatlı Uyum Ajans, Ankara 2003, s. 22; Edige Kırımal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken*, Veriag Lechte, Emsdetten (Westfalen) 1952, s. xxxviii.

²⁷ Ömer Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın Hatıratı", *Emel'imiz Kırım*, S. 46 (Ocak-Şubat-Mart), Ankara 2004, s. 30-31.

8 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihi Kimliği Üzerine Notlar

çağlarını Kırım'da geçiren²⁸ Abdullah Zihni Bey Bolşeviklerin Kırım'ı üçüncü kez işgalinin ardından oluşan kaotik ortamda, 1922 yılının yaz aylarında gizlice İstanbul'a gelmiştir.²⁹ İstanbul Dârülfünûnu Tarih Şubesinde okumuştur³⁰ ve 1924 yılında *Kırım istiklâl davası*³¹nin muhaceretteki lideri Cafer Seydahmet (Kırimer) Bey ile tanışmıştır. O yıllarda Cafer Bey'in ilk kez tesis ettiği ve millî ideale dayalı eğitim verdiği, İstanbul'da tahsil gören diğer Kırımlı talebeler (Hamdi Giraybay, Yahya Ferit Numanoglu, Mansur Gaspıralı) ile hareket etmiştir. Cafer Bey'in etrafında toplanan bu ilk öğrenci grubunun ardından, bundan sonra yoluna birlikte devam edeceği yine Kırımlı İbrahim ve İsmail Otar kardeşleri Cafer Bey ile tanıştırmak için yeni bir talebe kadrosu oluşturmuştur. 1927'de İstanbul Dârülfünûnu'ndaki yükseköğrenimini tamamlamıştır ve Kırım'a Türk tebaası sıfatıyla Bolşeviklerden vize alarak dönmüştür.³² Kırım'a dönüşünün görünürdeki amacı ailesini ziyaret olsa da arka planında o dönemde Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Başkanı Veli İbrahim ile görüşmek ve Cafer Seydahmet'in talimatlarını da iletmek suretiyle iki taraf arasındaki siyasi diyalogu sağlamak bulunmaktadır. Veli İbrahim ile görüşmeler yapan Abdullah Zihni Bey bu temasları sonucu GPU³³ tarafından takibata uğramış ve casuslukla suçlanarak tevkif edilmiştir. Mahkûmiyeti sonucu bir süre hapisanede kaldıktan sonra Moskova'dan gelen emir üzerine Türkiye'ye sürülmüştür. Türkiye'de geçirdiği birkaç ayın ardından 1928'de

---

²⁸ Nermin Eren, "Crimean Tatar Communities Abroad", *The Tatars of Crimea: Return To The Homeland*, Ed. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1998, s. 341.

²⁹ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 30-31.

³⁰ Eren, "Crimean Tatar ...", s. 341.

³¹ *Kırım istiklâl davasının* ideoloğu olan Cafer Seydahmet Bey Kırım Türklerinin günümüze kadar devam edegelen bağımsızlık mücadelesinin tarihini bu kavram üzerine temellendirmiştir. Bkz. Kırımlı Cafer Seydahmet, "Kırım İstiklâl Davası", *Emel*, S. 12, Haziran 1930, s. 117-119.

³² Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 31.

³³ GPU (Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie), ilk Bolşevik gizli servisi ÇEKA'nın yerini alan gizli güvenlik servisinin adıdır.

Varşova'ya gelmiştir.³⁴ Cafer Seydahmet'in Pilsudski fonundan temin ettiği bursla 1930'da Krakow Üniversitesi'nde tarih ve felsefe alanında doktora programına kaydolmuştur.³⁵ Burada tanınmış Türkolog Tadeusz Kowalski'nin asistanı olmuştur.³⁶ 1933 yılında doktora programını tamamladıktan sonra Varşova'da Şark Enstitüsü ve Yüksek Siyaset Mektebi'nde akademisyen olarak görev yaparken aynı zamanda Promete cephesinin (Rusya Mahkûmu Milletler Cemiyeti) Kırım temsilciliği görevini yürütmüştür.³⁷

Abdullah Zihni Bey'in tarihçi kimliğinin yanı sıra Kırım'ın millî istiklâline kavuşması uğruna mesaisinin önemli bir bölümünü vakfettiği Promete hareketini bu noktada kısaca izah etmek durumundayız. Avrupa başkentlerinde, ağırlıklı olarak Türk illerinin temsilcilerinden (siyasi mültecilerden) oluşan ve Bolşevik karşıtı cephe oluşturan müşterek bir harekettir. Fikri temelleri Türkofil anlayışa dayanan ve koşullar gereği Moskova aleyhtarı Müslüman ve Hıristiyan milletlerin müşterek çalışmasını doğuran bu hareket içerisinde³⁸ Promete milletleri olarak tanımlanan Azerbaycan, Gürcistan, Don, İdil-Ural, Kırım, Kuban, Şimalî Kafkasya, Türkistan, Ukrayna, İngerya ve Karelya toplulukları bulunmaktadır.³⁹ Hareketin siyasi merkezi ise Varşova'dır.⁴⁰ Polonya'nın Promete meselesini II. Dünya Savaşı'nın

³⁴ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 34-35.

³⁵ Yazarı yok, "Abdullah Zihni Bey'in Muvaffakiyeti", *Emel*, S. 2, Şubat 1933, s. 32-33; Ömer Özcan, "İsmail Otar", *Türk Yurdu*, S. 289, Eylül 2011, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1656>, Erişim tarihi: 24.05.2020.

³⁶ Selim Chazbijewicz, "Leon Najman Mirza Kryczyński", *Rocznik Tatarów Polskich*, Seria 2, Tom I (XV), 2014, s. 163; Kıvrımlı Cafer Seydahmet, "İlk Söz", s. 5.

³⁷ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 35.

³⁸ Yazarı yok, "Promete Meselesi", *Emel*, S. 8, Ağustos 1938, s. 34.

³⁹ Abdullah Zihni, "Promete Milletlerinin Dil Kongresi", *Emel*, S. 7, Temmuz 1936, s. 16.

⁴⁰ A. Ahat Andıcan, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 444.

10 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

ayak seslerinin duyulmaya başladığı ve iki bölgesel güç (Almanya ve Rusya) arasında kaldığı dönemde, bu tehlikenin önüne geçebilecek yegâne çare ve aynı zamanda Rusya'yı daima zayıf tutmaya yarayacak bir kuvvet olarak görmesi⁴¹ bu harekete ev sahipliği yapan bir merkez olmasında etkili olmuştur. Bir bakıma kaynağını tarihten alan bir anlayışla Leh krallarının ortak düşman olan Rusya karşıtı anlaşmalar ve ittifaklar yapmış olması Polonya'nın Promete hareketine karşı tutumunun zeminini oluşturmuştur denilebilir.⁴² 1938 yılında Varşova'da Promete cephesini oluşturan ülkelerin temsilcilerinin toplantısında konuşma yapan Polonya matbuatının önemli isimlerinden ve aynı zamanda *Wschód* [Şark] mecmuası, *Leh-Ukrayna Bülteni* ile *Leh Fikri* mecmuasının başyazarı Jan Bonçkovski'nin⁴³ Prometeciliğin esasları hakkındaki şu tespitleri dikkate değerdir. Buna göre;

1- Esası milliyetçilik olan Promete, bütün gücü ile Rusya'ya karşı kendi milletlerinin tam istiklâl mücadelelerini yürütmektedir.

2- Promete milletlerinin kurtuluş hareketlerine karşı olup gerek iç gerekse dış siyasette Moskova'ya destek verenleri, Promete kendisinin düşmanı saymaktadır.

3- Promete milletlerinin bağımsızlığını kazanmalarını tasdik eden ve Moskova emperyalizminin yıkılışına hizmet eden bütün kuvvetleri, Promete kendisinin tabî müttefikleri olarak tanımaktadır.

4- Moskova'nın siyasi durumunu zayıflatmaya ve Promete milletlerinin durumunu kuvvetlendirmeye sebep olan bütün cereyanları, Promete kendisinin yoldaşları olarak kabul etmektedir.⁴⁴

1933'de Kırım istiklâl davasına hizmet eden önemli isimlerden Edige Kırimal ile tanışan Abdullah Zihni Bey II. Dünya Savaşı'nın başlaması

---

⁴¹ Yazarı yok, "Promete Cephesi", *Emel*, S. 7, Temmuz 1938, s. 32-33.

⁴² Yazarı yok, "Promete Mesalesi", s. 34.

⁴³ Yazarı yok, "Promete Cephesi", s. 31.

⁴⁴ Yazarı yok, "Promete Cephesi", s. 34-35.

üzerine 1939'da Romanya üzerinden Türkiye'ye dönmüştür.⁴⁵ Alman-Rus savaşının ikinci yılı olan 1942'de Edige Kırım'ın aldığı giriş izni ile Kırım Tatar heyetinin çalışmalarına katılmak üzere Almanya'ya geçmiştir.⁴⁶ Burada Kırım'a dair propaganda amaçlı broşürler hazırlamıştır. Bunlar "Kısaca Kırım Tarihi", "Altın Orda Devrinde Kırım'ın Vaziyeti", "Kırım'da Türk Kültürü", "Hanlık Devrinde Kırım'ın İçtimai Teşkilatı", "Kırım'ın Ruslar Tarafından İlhakı ve Rusya'nın Agresif Politikası ve Küçük Memleketleri Kendisine İlhakı" başlıklarını taşımakta olup Rusça ve Almanca hazırlanmıştır. Ancak propaganda bakanlığının Veneta adındaki şubesi bunların Kırım Tatar diline tercüme edilmesi şartını koşmuştur ve tercüme faaliyeti vaktinde yetiştirilemediğinden basılamamıştır.⁴⁷ Abdullah Zihni bu dönemde SS'in Turan-Kafkasya biriminin Türkistan Çalışma Grubu'nun başkanı Reiner Olzscha⁴⁸ ile de tanışmış ve temaslarda bulunmuştur.⁴⁹ SS'in doğu siyasetinin öne çıkan bu ismi başlangıçta Abdullah Zihni Bey'den Türkçesini iletirmek amacıyla yardım istemiştir. Asıl niyetinin Türkistan sahasında Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak olduğu ve bu sebeple Abdullah Zihni Bey'in yapılacak olan çalışmalara katılmasını sağlamak amacını taşıdığı bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Abdullah Zihni Bey R. Olzscha'ya Sovyetler Birliği dâhilinde çeşitli isimlerle anılan Türk topluluklarının nazarında ancak ortak Türk kimliği istikametinde politikalar takip etmek suretiyle sempati kazanabileceklerini telkin etmiş ve uygulanması gereken bir program da tavsiye etmiştir. Bu program Türklerin tek bir teşkilat etrafında toplanmaları, müşterek bir gazetenin yanı sıra millî neşriyatlarda bulunmaları, Türk ve Müslüman askerlerinin tek elden idare edilmesi, komuta kademesindeki askerlerin genç aydınlardan oluşması ve bunlara Almanlar tarafından askeri eğitim, Türk illerinin temsilcileri tarafından da Türkçülüğe dair ideoloji

⁴⁵ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 35.

⁴⁶ Patrik Von Zur Mühlen, *Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında*, Çev. E. B. Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 122.

⁴⁷ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 35-36.

⁴⁸ Mühlen, *Gamalıhaç İle ...*, s. 101, 141-142.

⁴⁹ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 36.

12 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

dersleri verilmesi gibi hususlar içermektedir. R. Olzscha tarafından kabul gören bu hususlardan hayata geçirilmeye çalışılan ilk husus *Türk Birliği* gazetesinin yayın hayatına girmesi girişimi olmuştur.⁵⁰ Alman işgal yönetiminin Kırım'a hâkim olduğu bu dönemde Abdullah Zihni Bey bir taraftan da Edige Kırimal ile Kırım özelinde çalışmalarına devam etmiştir. Kırım Türkü harp esirlerinin durumu, Kırım'daki demografik yapıyı Tatar Türklerinin lehine çevirmek üzere Litvanya, Beyaz Rusya, Romanya gibi yerlerde yaşayan Kırım Tatarlarının Kırım'a yeniden iskanını sağlamakve muhaceretteki Kırım heyetinin Kırım Tatar halkı ile irtibatını temin etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.⁵¹ Alman ordusunun yenilerek 18-25 Nisan 1944 tarihinde geri çekilmesiyle Kırım'a giren Sovyet ordusu Kırım Türkleri üzerine intikam duygusuyla giriştikleri tedhiş hareketiyle karşılık vermiştir.⁵² Almanlarla işbirliği ve vatana ihanet suçlamasıyla 18 Mayıs 1944 tarihinde Kırım Türkleri kitlesel şekilde sürgüne gönderilmiştir.⁵³

1942-1945 yılları boyunca Almanya'da⁵⁴ Kırım'ın geleceği için mücadele eden Abdullah Zihni Soysal 1955'de İstanbul'a dönmüştür. Hayatının bu devresini serbest çalışmalarla geçiren Abdullah Zihni Bey⁵⁵ 1983'de vefat etmiştir.⁵⁶

Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Kırım Tarihçiliğine Katkıları

İstanbul Dârülfünûnu'nda başlayan tarih öğreniminin akademik basamaklarını Polonya'da Krakow Üniversitesindeki doktora öğrenimi ile devam ettiren Abdullah Zihni Bey'in araştırmalarının ana eksenini Kırım Hanlığı dönemine ait olan yarlık ve mektupların incelenmesi oluşturmuştur. Bu vesikalar Kırım Hanlığı'nın diplomasi tarihi ve

---

⁵⁰ Özcan, "Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın ...", s. 36-37.

⁵¹ Mühlen, *Gamalıhaç ile ...*, s. 123.

⁵² Edige Kırimal, *Kırım'da Türk Katliamı (Kırım'da Türklere Yapılan Korkunç Zulmün Hazin Hikayesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962, s. 26-27.

⁵³ Özcan, *Sovyet Belgelerinde ...*, s. 27.

⁵⁴ Kırimal, *Der Nationale Kampf ...*, s. xxxviii.

⁵⁵ İsmail Otar-Ömer Özcan, *Cafer Seydahmet Kırımer'in ...*, s. 22.

⁵⁶ Eren, "Crimean Tatar ...", s. 341.

diplomasi geleneğinin üslûbu bakımından son derece önemli malzemeler olup Abdullah Zihni Soysal bu husustaki görüşlerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Eski Türk dünyasının muhtelif devletleri, hiç şüphesiz pek çok ecebi hükümetler ve milletlerle dostluk ve düşmanlık yapmışlar ve bunlara dair mukaveleler ve muahedeler akdetmişlerdir. Her millette olduğu gibi bizde de sultanlarımızın, hanlarımızın, kumandanlarımızın gönderdikleri veya kabul ettikleri elçiler vasıtasıyla imza ve tasdik eyledikleri bu türlü mukavelelerin büyük kıymet ve ehemmiyeti vardır. Millî tarihlerimizin yazılması hususunda en hakiki vesâik ve en sağlam meâhiz bu muahedelerin ve mektupların asıllarıdır. Bunlar yazıldıkları zamanın muhitinin maddi ve manevi tam vaziyetini gösteren en samimi delillerdir. Ancak bunlara istinaden tertip olgan tarih ciddi, kıymetli ve ilmî bir eser olabilir.”⁵⁷

Söz konusu bakış açısına istinaden doktora öğrenimi sırasında özellikle Krakow ve Varşova’da Kırım Hanlığı döneminden kalan vesikaların tespitini sağlayarak tetkik etmiştir. Lehlerin eski pâyitahtı olan Krakow’daki Çartoriski [Czartoryskich] Müzesi⁵⁸ araştırmalarının ilk durağı olmuştur. Çartoriski Müzesi’ndeki incelemelerini Profesör Tadeusz Kowalski’nin rehberliğinde gerçekleştirmiştir ve buradaki vesikaları fotoğraflamak suretiyle kayıt altına almıştır.⁵⁹ Bu müzede Kırım Hanlarının Leh krallarına yazmış olduğu mektup ve yarlıkların orijinallerinin bulunduğunu ilk etapta Emel dergisindeki yazılarında okuyuculara duyurmuş olup⁶⁰ müzedeki vesikaların XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait olduğunu söylemiştir.⁶¹ Böylece Emel dergisine gönderdiği ilk yazılarına buradaki bulgular kaynaklık etmiştir. Bu müzedeki vesikaların Kırım-Lehistan münasebetlerinin en dostane çizgide seyrettiği dönemin Jan Kazimir zamanı olduğu ve müzedeki

⁵⁷ Abdullah Zihni, “Türk Tarihine Ait ...”, s. 205.

⁵⁸ Abdullah Zihni, “Tatarlarla Lehlerin Tarihi Münasebetleri”, Emel, S. 7, Nisan 1931, s. 347, 349.

⁵⁹ Abdullah Zihni, “Türk Tarihine Ait ...”, s. 206.

⁶⁰ Abdullah Zihni, “Tatarlarla Lehlerin Tarihi ...”, s. 347.

⁶¹ Abdullah Zihni, “Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının Siyasi Münasebetleri”, Emel, S. 12, Haziran 1931, s. 405.

14 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

vesikaların ağırlıklı olarak bu devreyi yansıttığı tespitinde bulunmuştur. Ayrıca bu dönemdeki samimi münasebetlerin bir menfaat mukabilinde olmadığını; gerek Rus Çarlarının gerekse Kazakların Kırım Hanlığını kendi saflarına çekerek münasebat kurmak gayesiyle büyük haraçlar, vergiler ve hazineler vaadetmelerine rağmen hanların bu gibi maddi cihetleri kabul etmedikleri argümanını öne sürmüştür. Leh tarihlerindeki kayıtların da bu argümanı desteklediğini, Kırım askeri gücünün icap ettiğinde Kalgay⁶² ve sultanların kumandası altında Leh hükümetine ait zapt edilen toprakları almak üzere kralların bütün düşmanları ile savaşarak yardım ettiklerini hatta Kırım hanlarının bizzat ordunun başında bulunduğu örneklerin olduğuna da işaret etmiştir.⁶³

Abdullah Zihni'nin araştırma noktalarından biri de Varşova'dır. Varşova'daki Archiwum Główny⁶⁴ adını taşıyan Merkez Arşivde de araştırmalarını sürdürmüştür. Arşivdeki vesikaların 15. asrın sonları ile 16. asrın başlarından başlayarak son zamanlara kadar devam ettiğini belirtmiştir. Merkez Arşiv'deki vesikaların Lehistan'ın son kez parçalanmasının ardından Rusya'ya nakledilerek Petrograd arşivinde muhafaza edildiği ve uzun süre orada kaldıktan sonra yeni Lehistan Hükümetinin 1923 yılında bunların tekrar eski yerine iade edilmesini sağladığı bilgisini vermiştir. Buradaki mühim vesikalar hakkındaki izlenimlerini de büyük kısmının güzel kaplar içerisinde itina ile muhafaza edildiğini belirtmek suretiyle aktarmıştır. Ayrıca araştırma yaptığı dönemde bir kısım vesâikin henüz tasnif edilmemiş durumda olduğunu, mahzenlerde yığın halinde saklandığını da sözlerine ilave etmiştir. Tam manasıyla bir tasnifin yapılmadığı Merkez Arşiv'deki kişisel tespiti neticesinde üç yüze yakın yarlığın bulunduğu bilgisini

---

⁶² Kırım Hanlığında veliahtlık makamını temsil eden Kalgay unvanı ilk kez Mengli Giray Han tarafından büyük oğlu Mehmet Giray'a 1475'te tevcih edilmiştir. Bkz. Halil İnalçık, "Kalgay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 259.

⁶³ Abdullah Zihni, "Tatarlarla Lehlerin Tarihi ...", s. 349-350.

⁶⁴ O yıllardaki adı Archiwum Główny w Warszawie olan arşivin günümüzdeki adı Archiwum Główny Akt Dawnych, Warszawa'dır. [Varşova Tarihi Belgeler Merkez Arşivi].

vermiştir.⁶⁵ 1932’de araştırmalarını daha da derinleştirmiş olmalı ki Merkez Arşiv’deki yarlıkların 800’den fazla olduğunu, bunların 300’den fazlasının Lehçe, 1’inin İtalyanca, 10’unun Latince geri kalanlarının da Kıpçak lehçesiyle Türkçe yazıldığını⁶⁶ belirtirken incelediği yarlıklardan üçünün tamga taşıdığı bilgisini vererek diğerlerinden ayrılan yönüne işaret etmiştir. Üzerinde tamga taşıyan bu yarlıklardan birincisi Gazi Giray Han’ın yarlığı ikincisi I. Mehmet Giray Han bin Mengli Giray Han’ın Leh Kralı Kazimir’e yazdığı şartnâme ve üçüncüsü de Mengli Giray Han’a ait olup İtalyanca yazılan yarlıktır.⁶⁷

Yine Merkez Arşiv’deki Kırım hanlarına ait vesikalardan bir kısmının eski Leh dilinde yazılmış olanlarının varlığına işaret ederek bunların hanlar tarafından yazdırılmış olduğunu üzerlerinde belirtilen muharrirlerinden anlaşıldığını ifade etmiştir. Vesikalar arasında iki metre uzunluğunda ve son derece güzel divanî hat ile yazılmış olanların dikkat çektiğini de belirtmiştir. Bu belgelerin gerek Türk gerekse Avrupa tarihçileri için esaslı birer kaynak olmakla beraber Türk lisanıyla uğraşan şarkiyatçılar için de yol gösterici niteliğini vurgulamıştır. Çünkü bu vesikalarda unutulmaya yüz tutmuş olan çok eski Türkçe (Çağatay) kelimelere sıklıkla tesadüf edildiğini ancak Rus şarkiyatçılarının bu yarlıkları kısmen tetkik edebildiklerini ve araştırmacıların istifade edeceği bir tarzda ortaya koymadıklarını belirterek bu yöndeki eleştirisini de açıklamıştır.⁶⁸ Abdullah Zihni Bey’in yarlıklar üzerine verdiği bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde vesikaların sadece tarihi kıymeti değil hem biçim özelliklerine hem de filoloji sahası açısından önemine değindiği görölmektedir.

Abdullah Zihni Bey’in Varřova’da araştırma yaptığı adreslerden birisi de Kraçzinski [Kruczyński] Müzesi’dir. Kırım hanlarına ait olan yarlıkların bir kısmına da buradan ulaşmıştır. Hatta buradaki yarlıklar üzerine incelemelerde bulunurken el yazması bir makaleye tesadüf

⁶⁵ Abdullah Zihni, “Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının ...”, s. 405-406.

⁶⁶ Abdullah Zihni, “Tarih Sahifeleri”, *Emel*, S. 5, Mayıs 1932, s. 6.

⁶⁷ Abdullah Zihni, “Tarih Sahifeleri”, s. 8.

⁶⁸ Abdullah Zihni, “Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının ...”, s. 406.

16 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

etmiş ve onu “Bir Leh Kolonelinin Kırım Hatıratı” adıyla aynen nakletmiştir.⁶⁹

Ayrıca Varşova kütüphanelerinden temin ettiği Leh millî tarihlerinde Kırım hanlarından övgüyle söz edildiğini, bu konuda Leh tarihçilerinin pek çok eser kaleme aldıklarını ve bu yönüyle Leh kütüphanelerinin zengin olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Genellikle yazılarında bu Leh tarihlerinin hangileri olduğu veya eserlerin künyesi hakkında detaylı bilgiler sunmasa da kimi yazılarında bunlara değinmekle yetinmiştir. Bunlardan biri J. Bartoşeviç [J. Bartoszewicz]’in 1860 yılında Varşova’da basılan “Polonya’nın Türkiye ve Tatarlarla Münasebatına Bir Nazar” adlı eseridir.⁷¹ Abdullah Zihni Bey etüt ettiği bu eser hakkında 155 sayfadan ibaret olduğunu, Kırım ve Osmanlı Devleti’nin Lehistan ile münasebatına dair tetkikatta bulunacaklar için önemli katkılar sağlayacağını belirtmiştir. J. Bartoşeviç’in eserinin başında Avrupalıların, Türk ve Tatarları Moğol neslindedir diyerek şimdiye kadar yaptıkları hatayı tashih ve büsbütün başka bir etnik kökene sahip olduğunu delillerle ispat ettiğini kaydetmiştir. Eserin son sayfalarında ise Lehistan’ın Osmanlı Devleti ve Kırım’a gönderdiği elçilerin listesi bulunduğunu, listeye göre Lehistan’dan Osmanlı topraklarına 108 ve Kırım’a 41 elçi geldiğini ifade etmiştir. Kimlerin hangi tarihlerde geldiğini ve ne gibi önemli işler yaptığını gösteren bu listenin önemine dikkat çekerek bazı unutulmuş elçilerin tespit edilmesinin de faydalı olacağını söyleyerek bu yöndeki eksikliği vurgulamıştır.⁷² Yine Abdullah Zihni Bey, J. Bartoşeviç’in esasında bir Müslüman düşmanı olduğunu ve gerek Kırım hanlarına gerekse Kırımlılara karşı kaba tabirler kullanmak suretiyle hissi tarafını belirtmekle birlikte tarihçinin bu ön yargısına rağmen Kırım hanlarından ve yönetiminden övgüyle söz etmesinin

---

⁶⁹ Abdullah Zihni, “Bir Leh Kolonelinin Kırım Hatıratı”, *Emel*, S. 6, Haziran 1934, s. 6-7.

⁷⁰ Abdullah Zihni, “Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının ...”, s. 405.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Julian Bartoszewicz, *Pogląd na stosunki Polskiz Turcyq i Tatarami, na dzieje Tatarów w Polsce*, Warszawa 1860.

⁷² Abdullah Zihni, “Kırım’ın Türkiye ve Lehistan İle Münasebatı”, *Emel*, S. 8, Ağustos 1935, s. 8-9.

anlamına işaret etmiştir. Buna göre J. Bartoşeviç'in yorumuyla üç asırdan fazla hüküm süren Kırım Hanlığı'nın siyasi ve medeni hayatında müstakil bir anlayışla hareket ettiğini ve Osmanlı Devleti'ne ise görünüş itibarıyla bağlı olduğunu söz konusu etmiştir. Hanlığın bu bağlılık konumunun müttefiklikten fazla bir anlam taşımadığını, Mengli Giray'ın Fatih Sultan Mehmet ile akdettiği muahedeye hanların çoğunlukla riayet etmelerinin ardında dinî merkezin Osmanlı Devleti olmasının yattığını, hilafeti ve Müslümanlığı savunmayı millî ve dinî bir görev sayarak Osmanlı sultanlarının düşmanlarına karşı açtıkları bütün harplere iştirak ettiklerini belirtmiştir. Abdullah Zihni Bey fikren katıldığı bu malumatı Ahmet Özenbaşı'dan aktardığı şu ifade ile de desteklemiştir: “*Türk sultanlarının şanı, Kırım Tatarlarının görünmez şecaat ve yiğitliği hesabına yükselirdi.*”⁷³

Abdullah Zihni Bey Polonya'daki ilmî muhitte yayımlanan kimi yazıları Türk-Tatar tarihinin aydınlatılması açısından önemli bularak tercüme etmiştir. Bunlardan biri *Tatar Yıllığı* [Rocznik Tatarski] dergisinde⁷⁴ yayımlanan “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar” adlı makaledir.⁷⁵ Varşova Şark Enstitüsü Müdürü Profesör Olgierd Górka [Olgierd Górka]'nın 54 sayfadan ibaret makalesinde Leh tarihinde ve edebiyatında önemli bir yer işgal eden Lehistan ve diğer

⁷³ Abdullah Zihni, “Kırım’ın Türkiye ve Lehistan ...”, s. 8.

⁷⁴ Tatar Yıllığı [Rocznik Tatarski] dergisi İkinci Polonya Cumhuriyeti döneminde Tatar aydınlarının seçkin temsilcileri tarafından 1932-1938 yılları arasında Lehistan Türkleri Hars ve Temeddün Cemiyeti Merkez Heyeti tarafından yayımlanmıştır. II. Dünya Savaşı sebebiyle yayın hayatı kesintiye uğramıştır ve yayımlanan bazı ciltleri kaybolmuştur. 1993’den itibaren Polonya Tatarları Yıllığı [Rocznik Tatarów Polskich] adıyla Polonya Cumhuriyeti Müslüman Dini Birliği'nin resmi yayını olarak faaliyet göstermektedir. Bkz. *Rocznik Tatarski*, Tom I, Wilno 1932; <http://bibliotekatatarska.pl/rocznik-tatarow-polskich/>, Erişim Tarihi: 04.06.2020.

⁷⁵ Söz konusu makale için bkz. Olgierd Górka, “Uwagi Orjentacyjne o Tatarach Polskich i Obcych” [Lehistan ve Gayri Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar], *Rocznik Tatarski*, Tom II, Zamość 1935, s. 145-198. Abdullah Zihni Bey tercüme ettiği bu makaleyi 7 bölümden oluşan bir yazı dizisi şeklinde yayımlamıştır.

18 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

memleketlerdeki Tatarlar (Kırım, Bucak, Dobruca Tatarları) hakkındaki kanaatlerini ortaya koymuştur. Leh tarih eserlerinde Tatarlar hakkında ileri sürülen çoğu bilgiyi *hakikatten uzak, masallarla ve mübalağalarla doldurulmuş* tabirleriyle nitelendiren Gorka bu yanlış tespitlerin temel sebepleri meselesini⁷⁶ kendi tez çalışmasının konusu olan Tatar ordusunun sayısal miktarı üzerinden ele almıştır. Tatar askeri gücünün savaş meydanlarındaki başarısının ordusunun sayısal çokluğuyla ilgili olmayıp askeri teşkilat ve harp kabiliyetlerinin bir sonucu olduğunu⁷⁷ tarihi örneklerle ilmî izahını yapmıştır. Gorka, bu meselenin üzerinde Leh tarihlerinde Tatarlara dair verilen gerçek dışı bilgilerden biri ve uzmanlık alanı olması sebebiyle durmuştur. Yazısında Tatarlar hakkında Leh tarihçiliğindeki yanlış tespitlerin sebepleri üzerine de hassasiyetle eğilmiştir. Gorka'ya göre bu sebeplerin temelinde metodolojik tarzda tarih incelemelerini gerçekleştirecek Leh tarihçilerinin ve bu sahadaki bütün materyalleri kavrayacak bir şarkiyat tarihçisinin yoksunluğu bulunmaktadır. Bu hususu "*Eğer bir müverrih aynı zamanda şarkiyatçı da olsaydı şüphesiz daha fazla iş görülürdü.*" cümlesiyle ifade etmiştir.⁷⁸ Aynı zamanda Leh tarihçilerinin Tatar tarihini ihtiva eden en önemli kaynakları görmediğini söyleyerek eleştirisini ortaya koymuştur.⁷⁹ Bu konunun yani Tatarlara ait kaynaklardan istifade edilmesi gerekliliğinin ilk kez Lelevel [Joachim Lelevel] tarafından gündeme getirildiğini söyleyen Gorka XIV. ve XV. yüzyıllardaki Tatar tarihini Tatar kaynaklarından yararlanarak aydınlatan Profesör Kolankovski [Ludwik Kolankowski]'yi istisnai örneklerden biri olarak değerlendirmiştir.⁸⁰ Petersburg Üniversitesi Profesörü Muhlisnki [Antoni Ossipowitsch Muchliński]'yi ise kaynak kullanımı noktasında

---

⁷⁶ Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)", *Emel*, S. 3, Mart 1936, s. 9-10; Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (VII)", *Emel*, S. 10, Ekim 1936, s. 12.

⁷⁷ Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (III)", *Emel*, S. 5, Mayıs 1936, s. 11.

⁷⁸ Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)", s. 9.

⁷⁹ Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)", s. 12.

⁸⁰ Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)", s. 14-15.

idealize etmiştir. Leh Tatarları üzerine eserleri⁸¹ bulunan Muhlisni'nin kullandığı kaynakların kıymetli tarafı Risâle-i Tâtâr-ı Leh, Peçevi'den bölümler, Litva doğum belgeleri ve Litva Tatarlarının dıştaki soydaşlarına yazdıkları materyallerden faydalanmasıdır.⁸² Abdullah Zihni Bey'in Gorka'dan yapmış olduğu bu tercümeden o dönem Polonya tarihçilerinin Tatar Türkleri ile olan müşterek geçmişleri üzerine akademik çalışmalara ilişkin metodoloji arayışı içinde olduklarını anlıyoruz. Nitekim Abdullah Zihni Bey'in *Tatarlar Ezbraj* [Zbaraž] *Önünde* adı altında yapmış olduğu bir diğer tercüme yazısı da Profesör Ştefan Maryan Kuçzinski [Stefan Marian Kuczyński]'nin 1934'de *Kurier Varşavski* gazetesindeki O. Gorka'ya karşı kaleme aldığı tenkit yazısıdır. Yazıda Rusya ve Lehistan ile yapılan savaşlarda Tatar askerlerinin sayısını en asgari düzeyde gösteren O. Gorka'nın kanaatine karşı çıkmıştır. Bu konu O. Gorka'nın "Ogniem i Mieczem" [Ateş ve Kılıçla]⁸³ adlı eserinde geçen 1648 yılındaki tarihi örnek üzerinden ileri

---

⁸¹ Söz konusu eserlerden biri 1857 yılında St. Petersburg'da yayımlanan *Litva Tatarlarının Kökenleri ve Durumları Hakkında Araştırmalar* [İssledovaniye o Proishojdenii Sostoyanii Litovskih Tatar] diğeri de 1558 yılında meçhul bir Litva Tatarı tarafından Sultan Süleyman'a takdim edilen rapor hakkındaki tetkikatıdır. Bu eser *Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558 adıyla* Teka Wileńska'da yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Muchliński, *Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558, Teka Wileńska*, nr 4, Wilno 1858, s. 241-272; *Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558, Teka Wileńska*, nr 5, Wilno 1858, s. 121-179; *Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558, Teka Wileńska*, nr 6, Wilno 1858, s. 139-183.

⁸² Abdullah Zihni, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (II)", *Emel*, S. 4, Nisan 1936, s. 17-18.

⁸³ Söz konusu eserde *Kılıç* tabiri ordu kelimesini karşılamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Olgierd Gorka, "*Ogniem i Mieczem*" a *Rzeczywistość Historyczna*, Warszawa 1934.

20 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

sürülen anti tezlerle izah edilmiştir.⁸⁴ Söz konusu örnek 1648 yılında Bogdan Hemilnitski (Hmelnitski) liderliğinde başlayan isyandır ki Doğu Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biri olarak Ukrayna'yı Kiev döneminden sonra ilk kez bağımsızlığa kavuşturacak tarihi bir eşittir. Bu olayda Hemilnitski Kırım Hanlığı'nın askeri desteğini sağlamıştır ve Lehistan'ın Kazakları itaat altına aldığı sükûnet dönemi (1638-1648) son bulmuştur.⁸⁵ Lehistan'a karşı Kazak-Tatar kuvvetlerinin ortak hareket ettiği bu isyana Kalgay Sultan Kırım Giray'ın yanı sıra Kırım Hanı III. İslâm Giray da iştirak etmiştir. Ancak Ezbraj'daki kale kuşatmasının sonunda Kırım hanının arabuluculuğu ile yapılan müzakereler sonucunda 18 Ağustos 1649 tarihinde taraflar arasında bir anlaşma sağlanmıştır. Bu anlaşma aynı zamanda Lehistan'a yönelik Kırım'ın harici siyasetinde ani bir değişikliği ifade etmiştir.⁸⁶ Abdullah Zihni Bey'in tercüme yazısında bu önemli olayın bir parçasını oluşturan Ezbraj [Zrabaž] denilen mahalde Tatar askerlerinin sayısal miktarı Gorka'nın iddialarının aksine çok daha fazla olduğu verilen rakamlarla ileri sürülmüştür.⁸⁷

Çalıştığı saha ile ilgili neşredilen yayınları da dikkate alan bir yaklaşım takip etmiştir. Dolayısıyla tespitlerinin ikinci basamağını yarlıklar üzerine önceden yazılan eserlerin tetkiki oluşturmuştur. Abdullah Zihni Bey şarkiyatçı V. V. Velyaminov-Zernov'un 1864 yılında St. Petersburg'da "Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar" adıyla neşrettiği eseri Polonya arşiv ve müzelerinde kayıt

---

⁸⁴ Abdullah Zihni, "Tatarlar Ezbraj Önünde (I)", *Emel*, S. 11, Kasım 1936, s. 10-11.

⁸⁵ Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar 1*, Yeditepe, İstanbul 2004, s.434; Yücel Öztürk, "Kazak Tarihi ile Türk Tarihinin Ortak Dinamikleri", *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800)*, Ed. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik, Çamlıca, İstanbul 2015, s. 322-323.

⁸⁶ Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden: Brill, 2011, s. 158-159.

⁸⁷ Abdullah Zihni, "Tatarlar Ezbraj Önünde (I)", s. 11-12.

altına aldığı yarlıklar üzerinden mukayese etmek suretiyle tespitlerde bulunmuştur. Velyaminov-Zernov'un 378 adet vesika topladığını, bunlar arasında Leh krallarına gönderilenlerin son derece az olduğunu ekseriyetin Rus çarlarına ve diğer idarecilere hitaben yazılanların oluşturduğu bilgisini vermiştir. Yine bu eserde Varşova'daki arşivlerde bulunan yarlıklardan pek azının yayımlandığını da ilave etmiştir. Abdullah Zihni Bey, o tarihlerde bu eseri tedarik etmenin imkansızlığına da değinerek bu eseri, son Wilno seyahatinde ünlü Türkolog Profesör Sereya Şapsal Bey'in (Karaim Türklerinden) kitaplığından temin etmiştir. Ayrıca Velyaminov-Zernov'un eserine değinen ilk Türk tarihçisi olduğu kanaatini taşıdığımız⁸⁸ Abdullah Zihni Bey eserdeki bazı yarlıkları istinsah ettiğini de kaydetmiştir ve o döneme kadar Velyaminov-Zernov'un eserinin hiçbir batı diline çevrilmediğini dolayısıyla da ilgi görmemiş olduğunu sözlerine eklemiştir. Söz konusu eser hakkında şarkiyatçı A. N. Samoyloviç'in (Rusya Bilimler Akademisi üyesi, şarkiyatçı) görüşlerini ifade eden şu sözlerine de yer vermiştir:

“Mösyö Velyaminov-Zernov tarafından neşredilmiş olan Kırım tarihi için pek kıymetli olan vesikalar hakkında alakadarların nazar-ı dikkatini celp etmeden geçmeyeceğim. Notlarımı ikmal ederken şunu bütün mevcudiyetimle temenni ve arzu ederim ki, bu, Kırım tarihi için pek kıymetli olan vesikaları tetkik edecek bir âlimi Kırım'ın kendisi yetiştiresin ve bu mühim hazinayı inceden inceye tetkik ederek inzâr-ı âmmeye vaz' etsin, aksi takdirde mütehasıs olmayan ve umumiyetle Türk-Tatar lisanını tamamiyle bilmeyen zevat Kırım Tatarlarına ait bu vesâiki tetkikte asıl gayeye vasıl olamayacaklardır.”

Bu izahattan yaptığı alıntıyı bilinçli olarak sunmayı uygun gördüğünü düşündüğümüz Abdullah Zihni Bey o güne kadar yazılmış Rus ve Leh

---

⁸⁸ Akdes Nimet Kurat'ın 1940'da yayımlanan *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler* adlı eserinde yararlandığı kaynaklar arasında Velyaminov-Zernov'un çalışması da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1940.

22 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

tarihlerinin pek çok yerlerini tashihe dayanak olacak Polonya'daki orijinal vesikaların neşredilmesini millî bir borç olarak kabul ettiğini ifade etmiştir.⁸⁹

Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın Polonya'daki Yayınları ve Konferansları

Abdullah Zihni Bey'in Polonya'da yayımlanan makaleleri ve konferansları aşağıdaki gibidir:

1931 yılında *Aydın Tarihi* dergisinde Lehistan Kütüphanelerinde Osmanlı sultanları ile Kırım hanlarının vesikaları hakkında yayımlanan makalesinde, bu materyallerin tarihi kıymetleri, nasıl istifade edilebileceği, ne gibi konuları ihtiva ettiği hakkında malumat vermiştir.⁹⁰ *Tatar Yıllığı* dergisinin birinci cildinde İslâm, Mehmet ve Âdil Girayların Leh krallarına bilhassa Jan Kazimir' e yazdıkları yarlıklar (bazılarının resmi de basılmak suretiyle) hakkında malumat vermiş, Kırım hanlarının Leh krallarına gönderdiği yardımları ve Ruslara karşı daima birlikte hareket ettiklerini belirtmiştir.⁹¹ Aynı derginin ikinci cildinde de "XVII. Yüzyılda Lehistan İle Kırım Arasında Siyasi Muhabereleden Bir Parça" başlıklı bir makalesi bulunmaktadır.⁹² Ocak 1933'de Krakow'un *Ç. K. İ.* gazetesinde Kırım hanlarıyla Lehistan münasebatına dair uzun bir makalesi ile yine Ocak 1933'de Krakow'un *İleri* gazetesinde Kırım'a dair bir makalesi basılmıştır. Varşova'da yayımlanan *Wschód* [Şark] dergisinin birkaç sayısında Kırım-Leh

---

⁸⁹ Abdullah Zihni, "Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının ...", s. 406; Abdullah Zihni, "Tarih Sahifeleri", s. 6.

⁹⁰ İbrahim Otar, "Polonya'da Kırım İstiklâli Yolunda", *Emel*, S. 5, Mayıs 1935, s. 15-16.

⁹¹ Söz konusu makale için bkz. Abdullah Zihni, Kilka Jarłyków Tatarskich z Czasów Jana Kazimierza [Kral Jan Kazimir Devrine Ait Kırım Hanlarının Birkaç Yarlığı], *Rocznik Tatarski*, Tom I, Wilno 1932, s. 209-214.

⁹² Abdullah Zihni, Z Dzi ejów Korespondeneji Dyplomatycznej Między Krymem a Polską w XVII w." [XVII. Yüzyılda Lehistan İle Kırım Arasında Siyasi Muhabereleden Bir Parça], *Rocznik Tatarski*, Tom II, Zamość 1935, s. 400-406.

münasebatına dair bilhassa İslâm ile Mehmet Giray'ın münasebetleri hakkında makaleleri ve aynı derginin Nisan 1933 sayısında Tercüman gazetesinin 50. yıldönümü münasebetiyle Gaspıralı İsmail Bey hakkında uzun bir makalesi yayımlanarak bu büyük Türkçünün içtimai hareketleri hakkında malumat vermiştir.

Nisan-Mayıs 1933 tarihinde *Uzak Şark* dergisinde yine Gaspıralı İsmail Bey konulu bir makalesi ile aynı tarihlerde *Kafkasya Dağlıları* dergisinde *Tevârîh-i Tatar Hân* hakkında bir tenkit yazısı çıkmıştır. 1933 yılının Nisan ayında *Gazeta Varşavska*'da Kırım'ın Rusya'ya ilhakının 150. yıldönümü münasebetiyle yazdığı bir makalede Kırım tarihi ve Rusya'ya geçişi, 1905 İhtilali, 1917 yılında Kırım'ın durumu hakkında malumat verilerek kurtuluş gününün Kırım'a muhakkak geleceği ve bu yurdun muhakkak yine müstakil olacağı üzerine açıklamaları içermektedir. Yine aynı gazetenin Nisan sayısında Gaspıralı İsmail Bey konulu makalede İsmail Bey'in yenilik hareketlerinden ve bunun Türk âlemindeki tesirlerine değinerek uyanan Türklüğün müstakil yurtlarına kavuşacağı kaydedilmek suretiyle makale tamamlanmıştır.⁹³ 15 ve 22 Temmuz 1934 tarihli *Polski-Ukrainski Bulletin*'de Kırım-Ukrayna münasebatına ait iki makalesi Ukraynalıların 300 yıl kadar Kırım hanlarına haraç vererek hanlık idaresinde yaşadıkları tarihi süreç hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir. *Wschód* dergisinin 13. sayısında "Tevârîh-i Tatar Hân" adlı eser üzerine yayımlanan makalesinde ise adı geçen kaynağın önemi, müellifinin yüksek siyasi görüşü, Kırım, Kafkas, Türkiye ve Rusya komşusu diğer devletlerin Rusya'ya karşı tek cephe kurmaları hakkındaki düşüncesinin önemine dair malumat vermiştir.⁹⁴ Varşova'da çıkan *Wschód* dergisinin 14., 15., 16. sayılarında Abdullah Zihni Bey'in Leh diline çevirdiği "Tevârîh-i Tatar Hân ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir" adlı vaktiyle Emel Matbaası'nda basılan Türkçe eserin tarihi önemine binaen aynıyla Lehçe ve İngilizce tercümeleri çıkmıştır. Bu tercümelerin broşürler halinde de yayımlandığı bilinmektedir.

⁹³ Otar, "Polonya'da Kırım İstiklâli ...", s. 15-16.

⁹⁴ Otar, "Polonya'da Kırım İstiklâli ...", s. 17.

24 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Wschód dergisinin aynı sayısında “Romanya’da Kırım Tatarları” başlıklı bir makalesi de bulunmaktadır. Burada Kırım Türklerinin Dobruca’ya yerleşmeleri, Romenler zamanında içtimai ve siyasi haklarını elde edişleri, güncel yaşayışları ve kültürel faaliyetlerini izah etmiştir. Bundan sonra Kırım fikrinin halk arasında yayılışı anlatılarak buna konferansların, millî müsamerelerin, cemiyetlerin misal teşkil ettiğini anlatmıştır ve bilhassa halk kuvvetiyle yapılan bütün bu hareketlerin büyük bir kıymete haiz olduğunu ifade etmiştir. Makalenin sonunda “*bütün bunlar ispat ediyor ki Dobruca’daki Kırım Türkleri sarsılmaz bir imanla anayurtlarına ve onun kurtuluşuna bağlıdır ve bu imanla yaşıyorlar.*” demektedir.⁹⁵

1932 yılında Krakow, Katowice, Dombrowa Górnicza, Sostova şehirlerinde Türk-Tatar edebiyatına ait konferanslar vermiştir. Yine 1933 yılında Krakow’da Lehistan arşiv ve kütüphanelerindeki kıymetli vesikalar hakkında bir konferans vererek Şahin Giray devrine kadar olan vesikaların ifade ettiği anlamın üzerinde durarak Kırım hanlarının Lehlerle daima dostça yaşama yolunu tuttukları hakkında malumat vermiştir. 1933 yılında Krakow’da “Bolşevikler Kırım’ı Nasıl Tahrip Ediyorlar?” başlıklı konferansında on senelik zaman içinde Bolşeviklerin Kırım’da yarattıkları facialardan, binlerce Türkü sürgün ve açlıkla yok etmeye çalıştıklarından bahsetmiş fakat uyanan halkın millî mukadderatını tekrar eline alacağı söylenerek konferans nihayetlendirilmiştir. 1934 yılının Mart ayında Lemberg talebe yurdundaki konferansta Kırım-Lehistan münasebatı hakkında yaptığı uzun soluklu açıklamasında Kırım hanlarının Lehistan’ın en zor anlarında nasıl yardıma koştukları, ordularını destek olmak üzere nasıl yolladıkları hakkında izahat vererek müstakil Kırım’ın doğuşuyla bu münasebata tekrar başlanacağını ifade etmiştir.⁹⁶

⁹⁵ Otar, “Polonya’da Kırım İstiklâli ...”, s. 22.

⁹⁶ Otar, “Polonya’da Kırım İstiklâli ...”, s. 17.

Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın Müstakil Eserleri

Ukrayna Hür İlimler Akademisi üyesi olan⁹⁷ Abdullah Zihni Bey'in müstakil eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Z dziejów Krymu - Polityka, Kultura, Emigracja" [Kırım Tarihinden - Siyaset, Kültür ve Muhaceret] adlı eseri Varşova'da 1938 yılında Lehçe yayımlanmıştır. Eserin Bolşevikler tarafından şehit edilen ve Kırım tarihini bütünüyle yazma idealini taşıyan Hamdi Giraybay'ın anısına ithaf edilmesi sembolik bir değer taşımaktadır. Önsözü Cafer Seydahmet (Kırimer) tarafından kaleme alınmıştır. 112 sayfadan ibaret olan eserde Kırım Türk tarihinin bir icmalî yapılmıştır. Kırım'ın bir Türk yurdu haline gelmesinin temellerini atan Türk toplulukları hakkındaki bilgilerden başlamak suretiyle Altın Orda dönemi, Kırım Hanlığı, Rus idaresine geçişi, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Kırım'da Kurultay Hükümetinin oluşumu ve Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemleri hakkında bilgiler içermektedir. Kitabın sonunda Kırım Hanlarının kronolojik listesi verilmiştir. Eser bir bütün olarak değerlendirildiğinde Kırım Türklüğü açısından geçmişin sembollerini içeren tarihi süreçler toplu bir bakış açısıyla özetlenmiştir. Bir bakıma giriş mahiyetinde genel bilgileri içermektedir. "Yazardan" başlığı altında Abdullah Zihni Bey Kırım ile eski Lehistan-Litvanya topluluğunun iç içe geçmiş tarihi mukadderatı paylaştığını [kimi zaman rakip kimi zaman müttefik olarak], Kırım'ın geçmişi ve bugünü hakkında Polonya'da yeteri kadar çalışmanın olmadığını belirterek eserin yazılış amacını açıklamıştır. Ayrıca kendisinden önce bu konuda Lehçe yayımlanmış çalışmaları bulunan Cafer Seydahmet ile Selim Ortay'ın⁹⁸ eserlerine değinmiştir.⁹⁹ Eserin içindekiler kısmı "Önsöz-Kırımlı Cafer Seydahmet", "Yazardan", "En Eski Devirlerde Kırım", "Hazarlar", "Macarlar, Peçenekler ve Türkler", "Kıpçaklar", "Altın Orda Hâkimiyetinde Kırım", "Kırım

⁹⁷ Omeljan Pritsak, İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648), *İlmî Araştırmalar*, S. 7, İstanbul 1999, s. 266.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Ortay, *O Niepodległość Krymu* [Kırım İstiklâl Davası], Wschód, Warszawa 1936.

⁹⁹ Dr. Abdullah Zihni Soysal, *Z Dziejów Krymu - Polityka, Kultura, Emigracja*, Wschód, Warszawa 1938, s. 7-8.

26 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Müstakil Hanlık Devri”, “Kırım’ın Rusya Tarafından İlhakı”, “Son Yarım Asırda Kırım Tarihi”, “Kırım Hanlığında Kültür”, “Kırım Tatarlarının Muhacereti”, “Kırım Hanlarının Kronolojik Listesi”, “Bibliyografya” başlıklarından oluşmaktadır.¹⁰⁰

İkincisi Polonya arşivlerinden yarlıklar üzerine topladığı verileri tetkik ettiği 104 sayfadan ibaret olan ve 3 adet yarlığın fotoğrafını ihtiva eden “Jartyki Krymskie z Czasów Jana Kazimierza” [Jan Kazimir Devri Kırım Yarlıkları]’dır. Eserin ilk sözü Varşova Şark Enstitüsü fahri başkanı Senatör Stanislav Siedlecki ile aynı enstitünün direktörü Prof. Dr. Olgerd Gorka tarafından kaleme alınmıştır. Kırım-Leh münasebatının en canlı devrine dair vesikaların yer aldığı eserin Abdullah Zihni Bey tarafından yazılan başyazısında Polonya’nın muhtelif kütüphane, arşiv ve müzelerinde Kırım Hanlarına ait bine yakın yarlık bulunduğunu, Kırım’ın ilk hanı Hacı Giray’dan başlamak suretiyle son devre kadar bütün hanların Lehistan krallarına yazdıkları yarlıkların mevcudiyetini kaydetmiştir. Ayrıca yarlıkların geçirdiği lisani hususiyetler, yarlık kelimesinin manası ve yarlıklardaki unvanlar hakkında izahat vermiştir. Abdullah Zihni Bey eserinde Jan Kazimir devrine ait olup ekserisi tarihsiz olan 54 yarlığın tarihlerini tespit ederek Lehçeye tercümelerini tarih sırasıyla vermiştir.¹⁰¹ Leh dilindeki bu ilk iki eser Şark Enstitüsü bünyesinde yayımlanmıştır.

Üçüncüsü ise Abdullah Zihni Bey’in Türk Kültür Birliği’nde verilen konferanslarından derlenen “Hanlık Devrinde Kırım Türk Kültürü” adlı eseridir.¹⁰² 27 sayfadan ibaret olup içeriği şu bölümlerden oluşmaktadır: “Hanlık Devrinde Kırım Türk Kültürü”, “Kırım’da Güzel Sanatlar”, “Hafriyat Neticesinde Meydana Çıkan Eserler”, “Kırım’da Sanayi”, “Ziraat”, “Ticaret”, “Hanlık Devrinde Adalet”, “Kırım Türk Medeniyetinin Diğer Milletlere Olan Tesiri”, “Bibliyografya”. Eserin ilk

---

¹⁰⁰ Soysal, *Z Dziejów Krymu ...*, s. 2.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Abdullah Zihni Soysal, *Jartyki Krymskie z Czasów Jana Kazimierza*, Wschód, Warszawa 1939.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Zihni Soysal, *Kırım Türk Kültürü*, Gayret Basımevi, İstanbul 1941.

sayfalarında genel açıklamalarda bulunurken Türk-Tatar tarihinin en önemli ve canlı sayfalarının Altın Orda devrinde (XIII.-XV. yüzyıllar) yazıldığını ifade ederek bu dönem medeniyetinin ilmî açıdan incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gerek Rus müverrihleri gerekse seyyahların bu hususlarda verdiği malumatın karmakarışık olduğuna ilave olarak taraflı tespitleri olduğunu da hatırlatmıştır. Altın Orda hâkimiyeti altındaki Kırım'ın gelişmiş bir kültür ve medeniyet sahası olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Gerek Altın Orda gerekse Giray Hanlığı devrinde Kırım'ın sahip olduğu yüksek kültürün izleri hakkında 1920'li yıllarda Kırım'da gerçekleştirilen hafriyatların sonuçları üzerinden bilgiler vermiştir. Buna göre Eski Kırım (Solhat) şehrinde yapılan hafriyatlarda Özbek Han Camii'nin yanında yine aynı Han döneminde yapılmış bir medresenin meydana çıkarıldığını, bu medresenin mimari planı ve orijinal süslemeleriyle çağının asrî tekniği ile inşa edildiğini belirtmiştir. 1314 tarihli bu medrese ile ilgili, sonraki tarihlerde yapılan İstanbul medreselerinin benzer planla inşa edildiği tespitinde bulunmuştur. Eserinin içeriğinde *Rus tarafgirliğine* sahip olduğunu ifade ettiği V. D. Smirnov'un dahi Eski Kırım hakkında söylediği "*Eğer Eski Kırım yanma ve tahribata uğramamış olsaydı, bütün bu şehir tamamıyla âsar-ı atika müzesi olabilirdi.*" şeklindeki sözlerine de yer vermiştir.¹⁰⁴ Ayrıca eserin içeriğinde Kırım kültürüne dair yabancı seyyah ve âlimlerin verdiği bilgilerden de yararlanmıştır.

Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın Süreli Yayınlardaki Yazıları

Dr. Abdullah Zihni Soysal'ın adına birçok süreli yayında rastlamak mümkündür. Bu yayınlar Polonya'da *Wschód* ve *Rocznik Tatarski*, Almanya'da *Dergi*¹⁰⁵ ve *Millî Yul* (sonradan adı *Yana Millî Yul*)¹⁰⁶,

¹⁰³ Soysal, *Kırım Türk ...*, s. 4-5.

¹⁰⁴ Soysal, *Kırım Türk ...*, s. 8,10.

¹⁰⁵ *Dergi*, 1955-1966 yılları arasında Almanya'nın Münih şehrinde yayımlanmıştır. Yayının başyazarı Edige Kırmal Kırım istiklâl davasının muhaceretteki temsilcilerinden biridir. Derginin tam koleksiyonu mevcut değildir. Bkz. İsmail Asanoğlu Kerim, "Dergi Jurnalında Edige Kırmalın Eki

28 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Türkiye’de *Türk Amacı, İslâm-Türk Muhîtü’l-maârif Mecmuası* ve *Çınaraltı* dergileridir. Ayrıca *Emel* dergisinin hem Romanya hem de Türkiye dönemi sayılarında çoğunluğu Kırım tarihi hakkında olan inceleme-araştırma yazısı hükmündeki çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Bu yayınlardaki makalelerinin listesi aşağıdaki gibidir:

Emel Dergisi-Romanya Dönemi (1930-1940):

- “Türk Tarihine Ait Vesikalar”, S. 19, Ekim 1930, s. 205-207 [Ek metin: Murat Giray Sultan bin Mübarek Giray Sultan’ın mektubu];

- Mehmet Giray Han’ın Jan Kazimir’e yazmış olduğu mektup [metin neşri], S. 5, Mart 1931, s. 325;

-“Tatarlarla Lehlerin Tarihi Münasebetleri”, S. 7, Nisan 1931, s. 347-351;

-“Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının Siyasi Münasebetleri”, S. 12, Haziran 1931, s. 405-409 [Ek metin: Gazi Giray Han’ın yarlığı];

-“Tarih Sahifeleri”, S. 5, Mayıs 1932, s. 6-16 [Ek metin: Gazi Giray Han’ın Kral III. August’a gönderdiği yarlık];

-“Lipka Tatarları ve İslâm Dünyası ile Münasebetleri”, S. 4, Nisan 1934, s. 18-27;

-“Elhac Selim Giray Han’ın Bir Yarlığı Münasebetiyle”, S. 5, Mayıs 1934, s. 1-13;

-“Bir Leh Kolonelinin Kırım Hatıratı”, S. 6, Haziran 1934, s. 1-7;

-“İslâm Giray Han’ın Leh Kralı ile Muahedesi”, S. 9, Eylül 1934, s. 1-19;

-“Dördüncü Mehmet Giray Han’ın Lehistan’a Büyük Yardımı (I)”, S. 10, Ekim 1934, s. 25-28;

Makalesine Dair Malumat”, *Krımskoe İstoriçeskoe Obozrenie*, № 2, 2014, s. 169-170.

¹⁰⁶ Millî Yul mecmuasının 13. sayısında “Krakow’da Bir Bayram” adlı makalesi bulunmaktadır. Bkz. Abdullah Zihni, “Tatarlarla Lehlerin Tarihi ...”, s. 348-349.

- “Dördüncü Mehmet Giray Han’ın Lehistan’a Büyük Yardımı (II)”, S. 11, Kasım 1934, s. 13-17;
- “Dördüncü Mehmet Giray Han’ın Lehistan’a Büyük Yardımı (III)”, S. 12, Aralık 1934, s. 9-12;
- “Tarihi Kıymetli Bir Vesika”, S. 2, Şubat 1935, s. 11-15;
- “Kırım’ın Türkiye ve Lehistan İle Münasebatı”, S. 8, Ağustos 1935, s. 8-18;
- “Kırım Kanun-i Esasisi”, S. 9, Eylül 1935, s. 13-21;
- “Kırım-Lehistan Dostluğu”, S. 10, Ekim 1935, s. 14-23;
- “Kara Mustafa-Aleksandr Sulkeviç”, S. 1, Ocak 1936, s. 16-22;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)”, S. 3, Mart 1936, s. 9-16;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (II)”, S. 4, Nisan 1936, s. 16-19;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (III)”, S. 5, Mayıs 1936, s. 9-12;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (IV)”, S. 6, Haziran 1936, s. 9-12;
- “Ayaz Bey Varşova’da”, S. 6, Haziran 1936, s. 26-29;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (V)”, S. 7, Temmuz 1936, s. 12-15;
- “Varşova’da Dil Kongresi (Promete Milletlerinin Dil Kongresi)”, S. 7, Temmuz 1936, s. 16-33;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (VI)”, S. 8-9, Ağustos-Eylül 1936, s. 23-26;
- “Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (VII)”, S. 10, Ekim 1936, s. 8-13;
- “Tatarlar Ezbraj Önünde (I)”, S. 11, Kasım 1936, s. 10-15;
- “Ezbraj Önünde Tatarlar (II)”, S. 12, Aralık 1936, s. 12-17;
- “Tatarlar Ezbraj Önünde (III)”, S. 1, Ocak 1937, s. 9-13;
- “Varşova’da Kurultay Bayramı”, S. 1, Ocak 1937, s. 14-23;

30 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

-“Tatarlar Ezbraj Önünde (IV)”, S. 2, Şubat 1937, s. 13-15;
“Varşova’da Kurultay Merasiminde Söylenen Nutuklar”, S. 2, Şubat 1938, s. 23-31;

-“Millî Neşriyat: Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi”, S. 9, Eylül 1938, s. 31-34;

-“Millî Kahramanlarımız: Edige Batır (I)”, S. 141, Ağustos 1939, s. 14-21;

-“Millî Kahramanlarımız: Edige Batır (II)”, S. 146, Ocak 1940, s. 22-25;

-“Millî Kahramanlarımız: Edige Batır (III)”, S. 147, Şubat 1940, s. 18-22;

-“Millî Kahramanlarımız: Edige Batır (IV)”, S. 148, Mart 1940, s. 15-19¹⁰⁷;

-“Altın Orda İmparatorluğunda Kırım”, S. 154, Eylül 1940, s. 9-18.

Emel Dergisi-Türkiye dönemi (1960-...):

-“Müstakil Kırım Hanlığının Kuruluşu ve İlk Hanı Hacı Giray”, S. 3-4, 1961;

-“Kırım’da Yetişen Büyükler (Seyid Musa Efendi)”, S. 2, 1961;

-“Kırım’da Yetişen Büyükler (Hacı Efendi Kefevi)”, S. 3, 1961;

-“Kırım’da Yetişen Büyükler”, S. 7, 1961; “Kırım’da Yetişen Büyükler (İbrahim Efendi bin Hak Mehmet Efendi)”, S. 7, 1961;

-“Mengli Giray Han bin Hacı Giray Han”, S. 6/8/9/10/11/13, 1961-1962;

-“Mengli Giray Han”, S. 11, 1962;

---

¹⁰⁷ Abdullah Zihni Bey Kırım Tatar halk edebiyatının araştırılması ve tanıtılması noktasında da katkı sağlamıştır. Bu anlamda Emel Mecmuasında tefrikalar halinde Edige Batır destanını yayınlamıştır.

- “I. Mehmet Giray Han”, S. 14/15/16, 1962;
- “İslâm Giray Han”, S. 16, 1962; “Mehmet Giray Han”, 1963;
- “Saadet Giray Han’dan Sahip Giray Han Devrine Kadar”, S. 18, 1963;
- “Halim Giray Sultan”, S. 19, 1963;
- “Bora Gazi Giray Han”, S. 21/22, 1964;
- “Kırım’da Yetişen Büyükler (Kırımlı İbrahim Efendi)”, S. 23, 1964;
- “Canbek Giray Han”, S. 24, 1964;
- “II. Mehmet Giray Han”, S. 25, 1964;
- “İnayet Giray Han”, S. 26, 1965, s.14-16;
- “Remzi Bahadır Giray Han”, S. 27, 1965;
- “IV. Mehmet Giray Han”, S. 28, 1965;
- “II. İslâm Giray Han”, S. 29, 1965;
- “II. İslâm Giray Han’ın Lehistan Krallığı”, S. 30, 1965;
- “Âdil Giray Han”, S. 31, Kasım-Aralık 1965;
- “Hacı Selim Giray Han”, S. 32/33/34, 1966;
- “Murat Giray Han”, S. 35, 1966;
- “Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya’daki Talim Ve Terbiyesi”, S. 36, 1966;
- “II. Hacı Giray Han”, S. 39, 1967;
- “Âdil Giray Han”, S. 40, 1967;
- “Kırım’da Yetişen Büyükler (Âtîf Efendi), S. 40, 1967;
- “Kırım Tarihinde 3 Ayşe”, S. 43, 1967; “Gazi Giray”, S. 46, 1968;
- “Kırım’da Yetişen Büyükler (İsmail Ferah Efendi)”, S. 48, 1968;
- “Habibullah bin Devletşah Kırım”, S. 50, 1969;

32 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

-“Amine (Emine Sultan Biyim), S. 52, 1969; “Abdullah Kırımı, Kırımlı Abdullah Efendi, Aliye Hani, Aliye Sultan Biyim, Asiye Biyim”, S. 53, 1969;

-“Cafer Kırimer’i Anarken”, S. 57, 1970; “Kırım’da Yetişen Büyüklerimiz (Abdülbaki Kefevi, Abdülbaki Efendi, Abdülbaki Hicabi Efendi)”, S. 63, 1971;

-“Sahip Giray Han”, S. 65, 1971;

-“Yeni Yayınlar”, S. 66, 1971;

-“Kıpçaklar”, S. 67, 1971;

-“Hazarlar”, S. 68, 1972;

-“Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler”, S. 71, 1971;

-“Alman Gamalı Haçı ve Sovyet Yıldızı Arasında Sovyetlerin Şark Halklarına II. Cihan Harbinde Milliyetçilik”, S. 76, 1973;

-“III. İslâm Giray Han Tarihi”, S. 74, 1973; “Hanlık Devrinde Kırım Türk Kadınları”, S. 80/82, 1974;

-“Kırım Hanlığı’nda Asilzadeler”, S. 83, 1974.

İslâm-Türk Muhîtü’l-maârîf Mecmuası:¹⁰⁸

-“Adil Giray (Kırım Hanları ve Sultanları)”, C.1, S. 7, İstanbul 1940;

-“Âişe Sultan Hânî: Kırım Hanzâdelerinden”, C. 1, S. 14, İstanbul 1941;

-“Âli: Ebubekir Kırımî”, C. 1, S. 20, İstanbul 1941;

-“Âli: Kırımlı Ali Can Bey”, C.1, S. 20, İstanbul 1941;

---

¹⁰⁸ İslâm-Türk Ansiklopedisi İstanbul’da 1940-1948 yılları arasında yayımlanmıştır. Ancak “A” maddeleri tamamlanamadan yayın hayatı sona ermiştir. Âsâr-ı İlmiyye Kütüphanesi’nin yayıncılığını yaptığı bu ansiklopedinin ilavesi olarak 16’şar sayfalık formalar halinde İslâm-Türk Muhîtü’l-maârîf Mecmuasında yayımlanmıştır. Bkz. Ayhan Aykut, İslâm-Türk Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001, s. 57-58.

-“Âliye Hânî”, C. 1, S. 21, İstanbul 1941;

-“Âliye Sultan Biyim”, C. 1, S. 21, İstanbul 1941;

-“Âmine: Kırım Sultanlarından Âmine Sultan Biyim”, C. 1, S. 26, İstanbul 1942;

-“Asiye Sultan: Kırım Siyasi Tarihinde”, C. 1, S.35, İstanbul 1942;

-“Âtîf Kırımlı: Altın Orda Devrinin Siyasi Ricalinden”, C. 1, S. 41, İstanbul 1942.

Türk Amacı Dergisi:¹⁰⁹

-“Kırım Hanlığında Asilzadeler (I)”, S. 1, Temmuz 1942, s. 16-21;

-“Kırım Hanlığında Asilzadeler (II)”, S. 2, Ağustos 1942, s. 61-65;

-“Canbek Giray Han’ın Bir Yarlığı Münasebetiyle”, S. 3, Eylül 1942, s. 116-119;

-“Hacı Giray Han”, S. 4, Ekim 1942, s. 158-161;

-“Birinci Mehmet Giray Han”, S. 5, Kasım 1942, s. 195-200;

-“Mengli Giray Han”, S. 7, Ocak 1943, s. 307-310.

Çınaraltı Dergisi:¹¹⁰

-“Hanlık Devrinde Kırım’da İlim ve Edebiyat”, S. 44, Temmuz 1942, s. 7;

-“Abdullah Oğlu Seyyid Ahmet”, S. 45, Ağustos 1942, s. 7;

¹⁰⁹ Türk Amacı dergisi 1942-1943 yıllarında sadece 8 sayı boyunca yayın hayatına devam edebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Amacı*, Birleştirilmiş Tıpkıbası, S. 1-8, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

¹¹⁰ Çınaraltı 9 Ağustos 1941-9 Haziran 1948 tarihleri arasında 161 sayı boyunca yayın hayatına devam etmiştir. Temel de Türkçülük ülküsüyle faaliyet gösteren dergi dönemin siyasi koşulları gereği kimi zaman Türkçülüğü savunurken kimi zaman da tarafsız bir süreli yayın kimliğine bürünmüştür. Bkz. Kâzım Yetiş, “Çınaraltı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 302.

34 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

-“Birinci Mengli Giray Han”, S. 46, Ağustos 1942, s. 6;

-“Hacı Selim Giray Han”, S. 50, Eylül 1942, s. 2.

Sonuç

Abdullah Zihni Soysal, Kırım ile bağlarını koparmayan bir tarihçilik anlayışına sahiptir. Tarihçi kimliğinin oluşumunu besleyen unsurların başında mensubu olduğu Kırım Türklüğünün geçirdiği tarihi merhaleler gelmektedir. Tarih yazımında Kırım, Türk, Rus ve Leh kaynaklarını harmanlayarak kullanmıştır. Bu yönüyle çeşitli kaynak dillerine de hâkimdir. İstanbul’daki tarih öğreniminin üzerine Polonya’daki doktora öğrenimi ve araştırmalarını da ekleyerek kazandığı birikim ile hayatını milletin geçmişini araştırmaya adanmıştır. O yılların siyasi koşullarında Hanlık dönemi Kırım tarihinin incelenmesi aynı zamanda Kırım Türklüğünün millî hafızasını canlı tutmakla eş değerdir.

Polonya’daki araştırmalarının ana eksenini Kırım Hanlığı dönemine ait olan yarlık ve mektupların incelenmesi oluşturmuştur. Kırım-Lehistan arasındaki tarihi münasebetlerin ana kaynağını teşkil eden bu vesikaların o döneme kadar neşredilenler (Velyaminov-Zernov) ile mukayesesi, tashih gerektiren vesikaların tespiti ile yeni vesikaların meydana çıkarılmasını sağlamıştır. O aynı zamanda gerek Krakow gerekse Varşova kütüphanelerinde bulunan Leh dilindeki tarihleri de inceleme fırsatı bulmuştur ve yazılarında kullanmıştır. Kimi yazılarında Kırım tarihini yazarken Leh tarihlerinin ve tarihi sürecin Leh edebiyatına yansımalarının da dikkate alınarak ele alınmasının önemine sıklıkla vurgu yapmıştır.

Kırım hanlarının Leh krallarına gönderdikleri yarlık ve mektuplar hanlık dönemi Kırım-Lehistan münasebetlerinin daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlayan, istifade edilen niteliktedir. Ulaştığı yeni vesikalar, daha kesintisiz bir şekilde Kırım-Lehistan ilişkilerinin anlaşılmasını sağlayarak Kırım hanlığı üzerine yapılacak ilmî çalışmaların önünü açmak gayesini taşımıştır. Ayrıca müstakil bir Kırım tarihinin Kırımlı tarihçiler tarafından yazılması ideali yazılarına

yansımıştır. Bu fikir Onun Kırım tarihi üzerine yapılacak akademik çalışmaların gelecek beklentisini yansıtmaktadır.

Siyasi motivasyonlarını tarih yazımına veya kaynak kullanımına karıştırmayan yaklaşımıyla Kırım tarihçiliğinde saygın bir ilmî kimliğe sahiptir. Kırım'ın yakın dönem siyasi tarihi itibarıyla Cafer Seydahmet, İbrahim Otar, İsmail Otar, Edige Kırimal, Selim Ortay ve Müstecip Ülküsal gibi isimlerle birlikte Kırım istiklâl davasına hizmet etmiş önemli isimlerden de biridir. Şüphesiz Kırım'ın istiklâl davası için yürütülen mücadelede siyaseten aktif bir rol alması tarih alandaki üretkenliğini nicelik açısından etkilemiş olabileceği kanısındayız. Ancak Kırım Türk tarihçiliğinin gelecekteki gelişimine önemli bir pencere açmıştır.

Kaynakça

Abdullah Zihni, "Türk Tarihine Ait Vesikalar", *Emel*, Ekim 1930, S. 19, s. 205-207.

_____, "Tatarlarla Lehlerin Tarihi Münasebetleri", *Emel*, S. 7, Nisan 1931, s. 347-351.

_____, "Kırım Hanlarıyla Polon Krallarının Siyasi Münasebetleri", *Emel*, S. 12, Haziran 1931, s. 405-409.

_____, "Tarih Sahifeleri", *Emel*, S. 5, Mayıs 1932, s. 6-16.

_____, "Kilka Jarłyków Tatarskich z Czasów Jana Kazimierza", *Rocznik Tatarski*, Tom I, Wilno 1932, s. 209-214.

_____, "Bir Leh Kolonelinin Kırım Hatıratı", *Emel*, S. 6, Haziran 1934, s. 1-7.

_____, "Kırım'ın Türkiye ve Lehistan İle Münasebatı", *Emel*, S. 8, Ağustos 1935, s. 8-18.

_____, "Z Dziejów Korespondeneji Dyplomatycznej Między Krymem a Polską w XVII w.", *Rocznik Tatarski*, Tom II, Zamość 1935, s. 400-406.

_____, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (I)", *Emel*, S. 3, Mart 1936, s. 9-16.

_____, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (II)", *Emel*, S. 4, Nisan 1936, s. 16-19.

_____, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (III)", *Emel*, S. 5, Mayıs 1936, s. 9-12.

36 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

_____, "Promete Milletlerinin Dil Kongresi", *Emel*, S. 7, Temmuz 1936, s. 16-33.

_____, "Tatarlara Dair Bazı Mülâhazalar (VII)", *Emel*, S. 10, Ekim 1936, s. 8-13.

_____, "Tatarlar Ezbraj Önünde (I)", *Emel*, S. 11, Kasım 1936, s. 10-15.

ANDİCAN, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

ASANOVA, Dilâra - Elvedin Çubarov, "Spetsposeleniye'lerde", *Qırım Tarihi*, Aqmesjid 2009, Tezis Neşriyatı, s. 63-66.

ASANOVA, Dilâra, "Qara Yüzyıllıq (1783-1883)", *Qırım Tarihi*, Tezis Neşriyatı, Aqmesjid 2009, s. 113-117.

AYKUT, Ayhan, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 57-58.

BALA, Mirza, "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 741-746.

Bursalı Mehmed Tahir, *İdâre-i Osmâniye Zamânında Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Kocatepe Akademi Yayınları, Afyonkarahisar 2015.

CHAZBIJEWICZ, Selim, "Leon Najman Mirza Kryczyński", *Rocznik Tatarów Polskich*, Seria 2, Tom I (XV), 2014, s. 161-165.

EREN, Nermin, "Crimean Tatar Communities Abroad", *The Tatars of Crimea: Return To The Homeland*, Ed. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1998, s. 323-350.

FISHER, Alan, *Kırım Tatarları*, Çev. E. B. Özbilen, Selenge, İstanbul 2009, s. 30.

GÓRKA, Olgierd, "Uwagi Orjentacyjne o Tatarach Polskich i Obcych", *Rocznik Tatarski*, Tom II, , Zamość 1935, s. 145-198.

GÖZAYDIN, Ethem Feyzi, *Kırım. Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.

İNALCIK, Halil, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi*, 30 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, TTK, Ankara 1944.

_____, "Kırım Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 746-756.

_____, "Kalgay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 259.

KERİM, İsmail Asanoğlu, "Dergi Jurnalında Edige Kırımının Eki Makalesine Dair Malumat", *Krimskoe İstoriçeskoe Obozrenie*, № 2, 2014, s. 169-177.

KIRIMAL, Edige, *Der Nationale Kampf der Krimtürken*, Veriag Lechte, Emsdetten (Westfalen) 1952.

_____, *Kırırnda Türk Katliamı (Kırırnda Türklere Yapılan Korkunç Zulmün Hazin Hikayesi)*, Toprak Yayınları, İstanbul 1962.

Kırırmlı Cafer Seydahmet, "Kırırn İstiklâl Davası", *Emel*, S. 12, Haziran 1930, s. 117-119.

_____, "İlk Söz", *Emel*, S. 4, Nisan 1938, s. 1-5.

KIRIMLI, Hakan, *Kırırn Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK, Ankara 2010.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden: Brill, 2011.

KURAT, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırırn ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1940.

MUCHLIŃSKI, Antoni, "Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558", *Teka Wileńska*, nr 4, Wilno 1858, s. 241-272.

_____, "Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558", *Teka Wileńska*, nr 5, Wilno 1858, s. 121-179.

_____, "Zdanie Sprawy o Tatarach Litewskich: Przez Jednego z Tych Tatarów Złożone Sułtanowi Sulejmanowi, w r. 1558", *Teka Wileńska*, nr 6, Wilno 1858, s. 139-183.

MÜHLEN, Patrik Von Zur, *Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında*, Çev. E. B. Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

38 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

ODABAŞ, Habibullah, “İki 25 Yıl”, *Okuv İşleri*, S. 4-5, Nisan-Mayıs 1926, s. 77-85.

ORTAY, Selim, *O Niepodległość Krymu*, Wschód, Warszawa 1936.

ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK, Ankara 1999, s. 125-134.

OTAR, İbrahim, “Polonya’da Kırım İstiklâli Yolunda”, *Emel*, S. 5, Mayıs 1935, s. 15-25.

OTAR, İsmail-Ömer Özcan, *Cafer Seydahmet Kırimer’in Günlüğü*, Polatlı Uyum Ajans, Ankara 2003.

ÖZCAN, Ömer, “Dr. Abdullah Zihni Soysal’ın Hatıratı”, *Emel’imiz Kırım*, S. 46 (Ocak-Şubat-Mart), Ankara 2004, s. 30-39.

_____, “İsmail Otar”, *Türk Yurdu*, Eylül 2011, S. 289, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1656> , Erişim Tarihi: 24.05.2020.

ÖZCAN, Kemal, *Sovyet Belgelerinde Kırım Dramı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

ÖZTÜRK, Yücel, *Özü’den Tuna’ya Kazaklar 1*, Yeditepe, İstanbul 2004.

_____, “Kazak Tarihi ile Türk Tarihinin Ortak Dinamikleri”, *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800)*, Ed. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik, Çamlica, İstanbul 2015, s. 311-330.

PRITSAK, Omeljan, İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648), *İlmî Araştırmalar*, S. 7, İstanbul 1999, s. 255-284.

Rocznik Tatarski, Tom I, Wilno 1932.

SMİRNOV, V. D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. D. A. Batur, İstanbul 2016.

SOYSAL, Dr. Abdullah Zihni, *Z Dziejów Krymu - Polityka, Kultura, Emigracja*, Wschód, Warszawa 1938.

_____, *Jarŷki Krymskie z Czasów Jana Kazimierza*, Wschód, Warszawa 1939.

_____, *Kırım Türk Kültürü*, Gayret Basımevi, İstanbul 1941.

Şehab Nezihi, *Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlûmesi*, Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1328 (1910).

Türk Amacı, Birleştirilmiş Tıpkıbası, S. 1-8, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980.

_____, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakının 200. Yılı", *Emel*, S. 135, 1983, s. 3-11.

ÜREKLİ, Muzafer, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989.

Yazarı yok, "Abdullah Zihni Bey'in Muvaffakiyeti", *Emel*, S. 2, Şubat 1933, s. 32-33.

Yazarı yok, "Promete Cephesi", *Emel*, S. 7, Temmuz 1938, s. 31-35.

Yazarı yok, "Promete Meselesi", *Emel*, S. 8, Ağustos 1938, s. 33-34.

YETİŞ, Kâzım, "Çınaraltı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 302-303.

<http://bibliotekatatarska.pl/rocznik-tatarow-polskich/>, Erişim Tarihi: 04.06.2020.

40 Dr. Abdullah Zihni Soysal ve Tarihçi Kimliği Üzerine Notlar

Açıklamalar

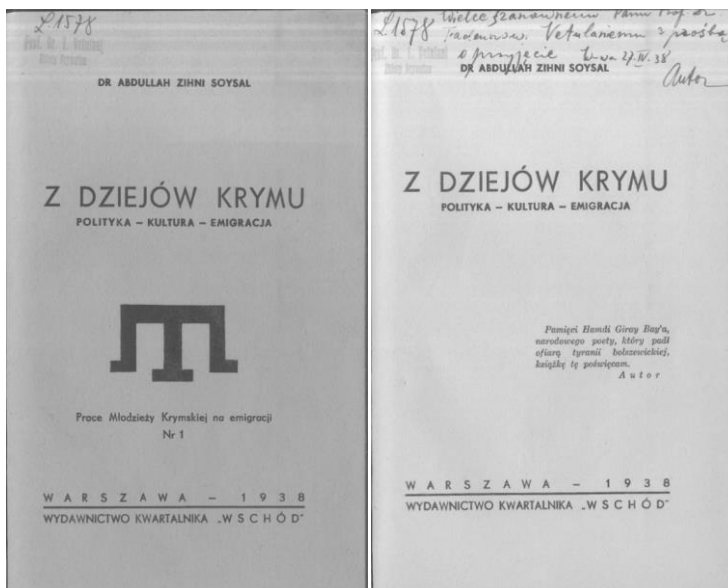
1. Köşeli parantezdeki yazılar yazar tarafından eklenmiştir.

EK-1: Abdullah Zihni Soysal, Edige Kırimal, İbrahim ve İsmail Otar, Varşova 1937.

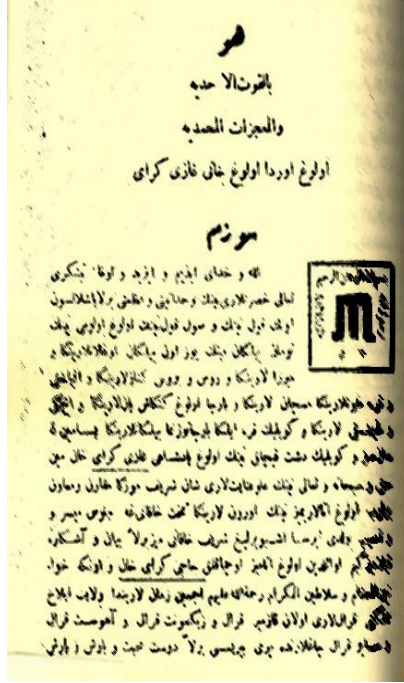

EK-2: Z Dziejów Krymu - Polityka, Kultura, Emigracja adli kitap.

EK-3: Üzerinde tamga bulunan vesikalardan bir örnek.

**Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddin
Muhammed Cüveynî**

Özkan DAYI*

Özet

İlhanlı devleti XIII. ve XIV. yüzyıl Ön Asya tarihi için askerî, siyasî, içtimai ve kültürel açıdan önem arz etmektedir. XIII. yüzyılın başında Horasan'ın Moğollar tarafından işgali ile başlayan ve İran coğrafyasının ele geçirilmesi ile devam eden süreç, dönem hakkında yapılan akademik çalışmalara bakıldığında daha çok siyasî ve askerî yönleri ile araştırmacıların dikkati çekmektedir. Fakat bu dönemin büyük bir değişim ve yenilik süreci olduğu gerçeği göz önünde bulundurulur ise, bu süreci tarihî seyri ve kültürel dinamikleri ile aktarmak, dönemi daha iyi anlamamıza imkân sağlayacaktır.

Bu yenilik ve değişim dönemini destekleyen, İlhanlı devletinin siyasî ve idarî önemli bir yere sahip olan ünlü veziri Sâhib-i Dîvân Şemseddin Muhammed Cüveynî, Moğol dönemi şairlerinin dîvânlarında adı geçen devlet adamları arasında bulunmaktadır. Bu doğrultuda tespit edebildiğimiz on şair mevcuttur. Şemseddin Cüveynî'ye eserlerinde değinen şairler hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, adı geçen şairler tarafından Vezir Şemseddin Cüveynî'nin hangi yönleri ile nasıl ele alındığını aktarmayı ve bu bağlamda Moğol-İlhanlı dönemi üzerine yapılan kültür tarihi çalışmalarına farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Muhammed Cüveynî, İlhanlılar, Moğol Dönemi Şairleri.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ozkandayi@bayburt.edu.tr
(Makale gönderim tarihi: 09.06.2020; Makale kabul tarihi: 19.11.2020)

An İlhanid Vizier Through The Eyes of Mongolian Period Poets:
Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Abstract

İlhanid state is significance on account of military, political, social and cultural for the XIII. and XIV. history of Near East. Considering the academic studies, this historical process, which started with the occupation of Horasan by the Mongols at the beginning of the XIII. century and continued with the capture of the Iranian geography, attracts the attention of the researchers with its political and military aspects. But we should consider the fact that this period was a great process of change and innovation, and we should try to convey this process with its historical course and cultural dynamics.

The famous vizier Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî, who supported this period of innovation and change and has an important place in the political and administrative fields in the İlhanlı state, is among the statesmen mentioned in the dervishes of the Mongolian period poets. Accordingly, there are ten poets we can identify. In our study, after giving brief information about the poets who touched Şemseddîn Cüveynî in his works, we aim to convey how he was handled Vezir Şemseddîn Cüveynî by these poets and to present a different perspective to the cultural history studies on the Mongolian-İlhanlı period.

Key Words: Şemseddin Muhammed Cüveyni, İlkhans, Mongolian Period Poet.

Giriş

Moğollar, 1206 tarihinde Cengiz Han'ın gayreti ile İç Asya'da bir araya gelmiş ve güçlü bir devlet kurmuşlardır. Sonraki süreçte Moğolların İpek Yolu'nun batıdaki kolunu güvence altına alma hedefleri, Otrar hadisesi¹ ile Hârizmşâhlar Devleti'nin sonunu

---

¹ Otrar vakası için bkz: Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), 1366 hş., s. 38-40; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, (Tsh.

hazırlamış, bu gidişat Moğolların Yakın Doğu coğrafyasına yönelmesine, bu bölgede Moğol istilasının² da başlamasına sebep olmuştur.³ İlerleyen süreç içerisinde Mengü Kaan'ın tahta geçmesi ve onun ataması ile kardeşi Hülegü⁴, İran'da Karakurum'a bağlı İlhanlı⁵ yönetimini teşkil etmiştir.⁶

Doktor Behmen Kerîmî), Tahrân 1374 hş., s. 353-354; W. M. Thackston, Rashiduddin Fazlulah's *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, I (Ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Harvard 1999, s. 241-242; Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, s. 410-413.

² Moğol istilasının sebepleri için bkz: H. Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, Ankara 2014, s. 298-310.

³ Alaa'din Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013, s. 91-94. Eserin farsça nüshası için bkz: Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihanguşâ*, (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), I, Tahrân 1329 hş., s. 25-29. İngilizce nüsha için bkz: Alaeddin Ata Melik-i Cüveynî, *The History of The World Conqueror*, I, (Translated from The Text Of Mirza Muhammed Qazvinî by J. A. Boyle), Cambridge 1958, s. 34-39; *Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 2016, s. 45-60, 169-186; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Ankara 2001, 135-138; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2017, 398; George E. Lane, "The Mongols In Iran", *The Oxford Hand Book Of Iranian History*, (Edited By Touraj Daryaei), New York 2012, s. 244-245; H. Ahmet Özdemir, "Cengiz İstilas", *Türkler*, VIII, Ankara 2014, s. 312-313; Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara 2017, s. 52-53.

⁴ Hülegü, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Tuli Han'ın Sorkotani Bekî adlı hanımından dünyaya gelmiştir. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 195; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâb furûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 50.

⁵ İlhan unvanının Moğollar arasındaki kullanımı için bkz: Reuven Amitai-Preiss, İlhan Unvanının Moğollar Arasındaki İlk Kullanımına Dair Tespitler", (Çev. Mustafa Uyar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 645-656.

⁶ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerîmî), s. 684-685; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Thackston), 477-478; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka- Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour

46 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Yakındoğu'daki Moğol askerî faaliyetlerine ve İlhanlı devletinin nasıl ortaya çıktığı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, çalışmamızın konusu doğrultusunda karışımıza çıkan aşağıdaki sorulara cevap arayacağız;

1. Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin İlhanlı tarihi içinde yeri ve önemi nedir?
2. Dönemin kültürel hayatının temsilcileri olan ve Şemseddîn Cüveynî'yi metheden şairler kimlerdir?
3. Adı geçen şairler hangi özellikleri yüzünden Cüveynî'den eserlerinde bahsetmektedirler? Dönemin şairlerinin gözünde Vezir Şemseddîn nasıl bir tarihî kişiliktir, mezkûr şairler tarafından nasıl aktarılmaktadır?
4. Önemli bir tarihî şahsiyetin şair dîvânlarındaki aktarımının tarih araştırmalarına katkısı nedir?

Siyasî ve idarî faaliyetleri ile tarih araştırmacıları tarafından detaylı bir şekilde birçok kez ele alınan bu önemli tarihî şahsiyetin, dönemin şartları çerçevesinde kültürel hayat içerisinde ve Cüveynî'nin himaye ettiği müeddiblerin bakış açısı doğrultusunda değerlendirilmemiş olması bu incelemeyi yapmamızın temel sebebini oluşturmaktadır. Çalışmamızın odağına yerleştirdiğimiz yukarıdaki soruları cevaplama uğraşı içine girmeden ve Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin müeddipler tarafından nasıl algılandığına ya da aktarıldığına

---

Khelejan), Ankara 2013, s. 14-15; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950, s. 554; Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., s. 1193; Cüveynî, *Târîh-i Cihanguşâ*, (Tsh. Abdulvahhâb Kazvîni), III, s. 89-91; Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, (Çvr. Mürsel Öztürk), s. 497-98; Mollâ Ahmed Tetevî-Asâf Hân Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 3928; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., s. 414; Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'lEbsâr*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2014, s. 69; Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 59.

değınmeden önce, Şemseddın Cüveynî hakkında kısaca bilgi verilmesinin araştırmamızın daha iyi anlaşılması konusunda faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Vezir Şemseddın Muhammed Cüveynî'nin Hayatı

Şemseddın Muhammed Cüveynî, Cengiz Han döneminden Hülegü'nün Ön Asya'ya gelişine kadar yaklaşık otuz beş yıl babası Bahâeddın Cüveynî ile Moğol idarecilerinin kâtipliğini yapmıştır. Bitikçilik⁷ görevinden sonra Seyfeddin Bitikçi'nin⁸ öldürülmesi akabinde Sâhib-i Dîvânlık⁹ görevine getirilmiş, bu görevini İlhan Abaka¹⁰

⁷ İslâmiyet öncesindeki Türk devletlerinde, diplomasiye dair en önemli memuriyetlerden birisi kâtipliktir. Hakanlar ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için kâtiplere ihtiyaç duymuşlardır. Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, II, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1371 hş., s. 618; Muhammed Emîn Edîb Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, Tahrân 1388 hş., s. 97; Necati Gültepe, "İlk Türk devletlerinde Bürokrasi", *Türkler*, II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 896-898; Ali Ekber Dihhudâ, "Bitikçi", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, s. 4470; Mustafa Müsevî, "Bitikçi", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, s. 330-331; Şemîs Şerîk Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Edeb ve Hüner-i Îrân, Tahrân 1357 hş., s. 66.

⁸ Seyfeddin Bitikçi 1260-1263 yılları arasında İlhanlı Devleti'nde vezirlik yapmıştır. Hülegü'nün Altınorda hükümdarı Berke ile olan mücadelesinde başarı gösterememesi üzerine Hülegü tarafından idam ettirilmişdir. Detaylı bilgi için: Reşîdüddin, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 692, 696, 715; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 571; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 233, 268-269; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 102,104; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-ı Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 197.

⁹ İlhanlı devletinde maliye ve hazine bakanlığının reisi, müstevfiye yakın bir görevi olan ve maliye vekâleti sıfatını taşıyan birinci vezire Sâhib-i Dîvân unvanı verilmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, s. 307; Abbas Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-îrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., s. 89; M. Erkan, "Târîh-i Hesâbdârî", *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 31; Abbas Kadyânî, *Ferheng-i Câmi'i Târîh-i Îrân*, İntişârât-ı Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., 544. Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, Altınordu Yay., Ankara 2020, 303-309.

48 Şemseddin Muhammed Cüveynî

zamanında da sürdürmüştür. Cüveynî'nin İlhanlı devletinin teşkilinde idarî olarak büyük katkıları olmuş, İlhan Argun¹¹ zamanında Argun tarafından babası Abaka'nın ölümünden mes'ul tutularak öldürtülmüştür.¹² *Târîh-i Vassâf*ın yazarı Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin kabrinin Tebriz'deki Çerendâb'da bulunduğunu belirtmektedir.¹³

¹⁰ Abaka (1265-1282), Hülegü'nün oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Ferec İbnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafetti Yaltkaya), TTK, Ankara 2011, s. 47; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 743, 777-779; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-îrân der Devre-i Mogûl*, s. 9; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 317; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995, s. 430; Muhammed Hasan Câberî Ensârî, *Târîh-İsfahân ve Rey*, İsfahân 1321 hş., s. 145; Kurban Durmuşoğlu, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset (Altın Ordu-Çağatay- Memlûk Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 65, Erzurum 2019, s. 222-227.

¹¹ Şehzâde Argun, Abaka Han'ın oğlu olup Horasan eyaleti nin yöneti mine tayin edilmiş idi. Abaka Han'ın ölümü üzerine amcası Ahmed Teküdar tahta çıkmış ve Şehzâde Argun İlhanlı tahtı için Sultan Ahmed'e muhalefete başlamıştır. Bu muhalefeti sırasında Mecdu'l-Mülk Yezdî'nin Cüveynîler karşıtı söylemlerini Şehzâde Argun kendi amacı doğrultusunda kullanmıştır. Argun, Sultan Ahmed ile girdiği mücadeleden daha sonra galip ayrılmış ve İlhanlı tahtına oturmuştur; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 807-808; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 442.

¹² Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 585, 617; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 346; Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârîh*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş., s. 134; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427; Özkan Dayı, "Vezer Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Bayburt 2018, s. 95-108.

¹³ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 84; Seyfeddîn Hacî b. Nizâm 'Ulkalî, *Âsaru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâeddîn Hüseyinî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahrân 1337 hş., s. 277; Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâeddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty., s.103; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.

Önceki çalışmalarımızda Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin bürokratik faaliyetlerine, İlhanlı devleti içindeki konumuna ve siyasî çekişlerine detaylıca değinmiştik.¹⁴ Bu makalede asıl amacımız, Moğol dönemi şairlerinin bakış açısından Şemseddîn Cüveynî'nin farklı yönlerini değerlendirmektir. Çalışmamızda dîvânlarına ulaşamadığımız şairlere ve şair tezkireleri gibi diğer kaynak eserlerde Vezir Şemseddîn Cüveynî'yi methettiğini bildiğimiz müeddiblere de değinmeyi hedeflemekteyiz. Tezkirelerde ve diğer çalışmalarda gözlemleyebildiğimiz kadarıyla bu şairlerin Şemseddîn Cüveynî'ye bakış açılarını yansıtmaya çalışacağız.

Makalemizin konusu doğrultusunda Şemseddîn Cüveynî'yi öven Sa'dî-yi Şîrâzî, Hâce Humâmuddîn Tebrîzî, Pûr Behâ-yî Câmî, Bedreddîn Câcermî, Fahredîn-i Irâkî, Nizârî-yi Kuhistânî, Ferîd-i Ehvel, Mecd-i Hemgerî, İmâmî-yi Herevî, 'İmâd-i Lur'un kısa geçmişlerine, eserlerine ve bu şairlerin Cüveynî'ye nasıl değindiklerine örnek teşkil eden beyitlerine çalışmamızda yer vereceğiz.

Sa'dî-yi Şîrâzî

Sa'dî-yi Şîrâzî, 1208-1209 yılları civarında Şîrâz'da dünyaya gelmiştir. Tahsilini Şîrâz'da ve Bağdâd'taki Nizâmîye Medresesi'nde tamamladı ve çeşitli memleketlere seyâhat etti. Fars dili edebiyatçıları ve eleştirmenlerine göre Sa'dî, fesahat ve belâğatta üst düzeye ulaşmıştır.

442; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evvâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 233; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş., s. 40-41; Seyyid Ali Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş., s. 210; D. İsfahânîyân, "Hâ nedân-i Cuveynî der Destgâh-i İlhânân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., s. 118-19.

¹⁴ Dayı, "Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 95-108.

50 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Sa'dî-yi Şîrâzî, İnan Moğolları dönemi şairlerindedir.¹⁵ 9 Aralık 1292 senesinde Şîrâz'da vefat etmiştir.¹⁶

Sa'dî, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin sorularına karşılık olarak zarif ifadeli şiirler de kaleme almış, Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî¹⁷ için kasideler yazmıştır.¹⁸ Bu dönemin meşhur şairlerinden Sa'dî-yi Şîrâzî, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi öven gazeller de yazmıştır. Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî, Sa'dî'ye "Baba" diye hitap etmişlerdir.¹⁹

¹⁵ Şeyh Muslihiddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, Kulliyât-i Sa'dî, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-ı Kaknûs, Tahrân 1368 hş., önsöz, s. 23; Çiçekler, Mustafa, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DîA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 405-406.

¹⁶ Şîrâzî, *Kulliyât*, (Tsh. Furûgî), önsöz, s. 18.

¹⁷ Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi Ata Melik Cüveynî, Moğolların Horasan valisi Argun Aka'nın kâtibî olarak on yedi yıl görev yapmış, onunla birlikte birkaç kez Moğolistan'a gitmiştir. Alamut kalesinin düşüşünde ve Bağdad'ın kuşatılmasında bulunmuş, Bağdad'ın düşüşünden sonra bu şehrin hâkimliğini yapmış ve imârî için çalışmıştır. Mecdu'l-Mülk'ün Cüveynî ailesine muhalafeti sonucunda sıkıntılı bir dönem yaşamıştır. Dönemin önemli kaynaklarından Târîh-i Cihânguşâ'nın da yazarı olan Ata Melik Cüveynî, 1282 yılında Mугan'da vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, s. 452-453; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 271, 278, 325; Zebihullah-i Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, II, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., s. 31; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 689, 777-778; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 169-170.

¹⁸ 'Umar Kehhâle, *Mu'cemül-Mü'ellifîn*, IV, Dâr-i İhyâ'ü't-Turâsü'l-'Arabîyye, Beyrut ty., s. 151; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941, s. 794; Rîzâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, Tahrân 1336 hş., s. 1001-1002; İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, İstanbul 1951, s. 462; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 66; Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-ı Furûgî, Tahrân 1363 hş., s. 167-169; Zebihullah-i Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, II, s. 587-622; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 539-544; Muhammed Ca'fer Yâhakkî, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş., s. 83-85; Ali Ekber Dihhudâ, "Sa'dî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyîd Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, s. 12040.

¹⁹ Sa'dî-i Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî), Hestân Yay.,

Yine Sa'dî'nin Gülistân, Bostân ve siyaset konusunda *Nasihatu'l-Mulûk* ya da *Nesâyihu'l-Mulûk* adıyla bilinen bir risalesi de vardır.²⁰ Halife el-Musta'simbillah'nın²¹ Hülegü tarafından ortadan kaldırılması şairi çok etkilemiş, bu tesir ile dönemin büyük şairlerinden olan Sa'dî de Abbâsoğulları için Arapça ve Farsça mersiyeler yazmıştır.²²

Onun eserlerinde her sınıftan ve tabakadan kişilere rastlamak mümkündür. Onun yaşadığı ve eserlerini verdiği dönem Moğol istilasının İran coğrafyasında etkin olduğu, büyük yıkım ve baskı dönemine denk gelmektedir. En ilginç olan ise; Sa'dî'nin nasihat dolu

---

Tahrân 1378 hş., s. 808-811, 814; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 157-158; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 506, 537-538; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 559; A. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Dovre-i Mogûl*, 113; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 389-390; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî Moskoviyye*, Yıl: 6, 16, 1390 hş., 109; D. İsfahânî, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhânân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 18.

²⁰ Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, Nusha Yay., Ankara 2005, s. 222.

²¹ Musta'simbillah 1242-1258 yılları arasında Abbâsî hanedanının başında bulunmuştur. Bağdad'daki en son Abbâsî halifesi olarak da bilinmektedir. Otuz yedinci Abbâsî halifesidir. Vezirliğini ise Müeyyiddîn Muhammed b. 'Alkâmî yapmıştır. Musta'simbillah'ın hilâfeti tahta çıkışından Hülegü'nün Bağdad sınırına ulaşmasına kadar on altı yıllık bir zaman dilimi içermektedir. Geniş bilgi için bkz. Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târîhü'l-Hulefâ*, Beyrut 1416, s. 516-519; Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdulhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., s. 368-369; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârîh*, (Tsh. Abdulhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., s. 145; Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârîh*, 83; el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 230-231; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 178;

²² Şeyh Musliddîn Sa'dî-i Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî Nüşhasından Nâsir Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş., s. 964-967; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), s. 858-860; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 189.

52 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

sözlerini sadece iktidar sahipleri için değil, aynı zamanda zahidler, sufiler ve abidler içinde de söylemiş olmasıdır. Yine Sa'dî'nin sözleri dönemi için iki açıdan değerlendirilebilir; ilki tecrübelerin öğretimi ve diğeri tecrübelerin kullanılmasıdır.²³ Şîrâzî, memdûhlarına fakara ve zayıflara karşı misafirperver olmalarını, Allah'tan ve ahiretten korkarak iyi bir isim geride bırakmak için hırsıyla çalışmalarını tembih etmektedir.²⁴

Şairin dîvânında Şemseddîn Muhammed Cüveynî için yazılmış birçok medhiye mevcuttur. Bu medhiyelerden anlaşıldığı üzere şair Sâhib-i Dîvân olan Cüveynî'nin yakın dostudur. Şemseddîn, şairin şiirlerinde bazı alıntılar ile şöyle geçmektedir;

خدایگان صدور زمانه شمس الدین
عماد قبه اسلام و قبله زوار

*İslâm kabilesinin hizmetçisi ve İslâm kubbesinin desteği zamanın büyüklerinin kudretlisi Şemseddîn.*²⁵

Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye yazdığı medhiyeleri ile de tanınan şairin külliyyâtında, hem Şemseddîn Cüveynî'ye hem de Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi Bağdad hâkimi Ata Melik Cüveynî'ye ve dönemin büyüklerine yazılmış birçok medhiyeleri de mevcuttur.²⁶

هیچ شگ نیست که فریاد من آنجا برسد
عجب از صاحب دیوان نرسد فریادم

*Şüphesiz ki oraya ulaşıp feryâdım; acaba Sâhib-i Dîvân'a ulaşmadı mı feryâdım?*²⁷

تو همچو صاحب دیوان مکن که سعدی را
بیک ره از نظر خویشتن بیندازی

²³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), önsöz, s. 24.

²⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), önsöz, s. 24.

²⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 910.

²⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 914, 917, 926, 930, 944, 1037, 1057.

²⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 657.

*Sa'dî'yi Sâhib-i Dîvân etme ki birden gözünden düşüresin.*²⁸
 خدايگان صدور زمانه شمس الدين عماد قبه اسلام و قبله زوار

*İslâm kabilesinin hizmetçisi ve İslâm kubbesinin desteği zamanın büyüklerinin kudretlisi Şemseddîn.*²⁹

بهرکسی. نتوان گفت شرح قصه خویش مگر به صاحب دیوان محترم گویم

*Muhterem Sâhib-i Dîvân'dan başkasına kendi hikâyesini (halini) söylemez.*³⁰

بصدر صاحب دیوان ایلیخان نالم که در یاسه او جور نیست بر مسکین

*Yüce divan sahibi İlhan'ın makamına inliyorum, çünkü onun yasında fakirin hali hal değil.*³¹

Hâce Humâmuddîn Tebrîzî

Hâce Humâmuddîn 'Alâ-i Tebrîzî (ö. 1314), Moğol döneminin tanınmış şair ve şeyhlerindedir. 1239 yılında Tebrîz'de doğmuş, Arapça ve Farsça şiir konusunda çok yeteneği ile tanınmıştır. Dîvân-i Humâm adlı eserinde devrin büyüklerini öven şiirleri vardır. Ondan geriye iki de mesnevî kalmıştır. Bu mesnevîlerden biri Sohbetnâme adıyla Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun³² adına yazılmıştır.

²⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 907.

²⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 910.

³⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 927.

³¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 936.

³² Câmi'ut't-Tevârîh'te Hâce Harun, Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn oğlu Hâce Şerefeddîn Harun şeklinde geçmektedir. Hâce Harun, dönemin şair ve bilginlerden sayılmış, son Abbâsî Halife Musta'sım'ın torunu Ebu'l-Abbâs Ahmed'in kızı ile evlenmiştir. Irak hükümetinde Ata Melik Cüveynî'nin yani

54 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Dîvân-i Humâm onun ölümü üzerine dağınık bir haldeyken Vezir Reşidüddîn Fazlullah tarafından 1314-1318 yılları arasında toplanmıştır.³³ Tebrîzî, gençliğinde devlet işlerinde hizmet vermiştir.³⁴

Tebrîzî, Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn Cüveynî'nin çağdaşı, dostu ve yakın yardımcılarından. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn onun zaviyesi için yıllık bin dinarlık bir gelir belirlemiştir.³⁵ Ayrıca Sâhib-i Dîvân Şemseddîn şahadetinden önce yazdığı vasiyetnâme³⁶ niteliğindeki mektubunda dostu olan Humâm-ı Tebrîzî'yi de zikretmiştir. Tebrîzî'nin Hâce Nasîreddîn-i Tusî'nin³⁷ yanında eğitim gördüğü bilinmektedir. 1314

---

amcasının yanında bulunmuştur. Mecdu'l-Mülk'ün ve Vezir Şemseddîn Cüveynî arasındaki sorunda Babasından yani Şemseddîn Cüveynî'den yana tavır sergilemiş ve Hâce Harun, Mecdu'l-Mülk'ün ölümle cezalandırılmasını istemiştir. Argun zamanında Şemseddîn Cüveynî'nin öldürülmesinden sonra Hâce Harun da 1286 tarihinde katledilmiş ve vezaretteki Cüveynî hanedanı son bulmuştu. Detaylı bilgi için bkz; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 786-787; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 84; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 127; Rızâ Kulî Hân, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 2258; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi' Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 40-41; Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 233; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, s. 47.

³³ Müstevfî, *Târih-i Guzide*, s. 756; Rızâ Kulî Hân Hi dâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 2258; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, s. 712-719; 'Abdullah Râzî, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1375 hş., s. 362; Nâsır Alizâde-Ferenyâ Sefderpûr, "Tahkîk-i 'İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî", *Nâme-i Pârsî*, Sayı: 5, 1388 hş., s. 132; Esengül Uzunoğlu Sayın, "Humâm-i Tebrîzî'nin Gâzân Hân'a Methiyeleri", *Nüşa Dergisi*, 49, 2019, s. 4-5.

³⁴ Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş., s. 293.

³⁵ Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, s. 220-221.

³⁶ Şemseddîn Cüveynî'nin katledilmeden hemen önce aralarında ünlü şair Humâm-i Tebrîzî'nin de bulunduğu dostlarına yazdığı vasiyetname niteliğinde mektup hakkında detaylı bilgi için bkz. Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, s. 224-225.

³⁷ Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî (1198-1273), XIII. yüzyılda İrân'ın ünlü filozofu, astronomu, matematikçisi, müneccimi ve İlhanlı hükümdarı Hülegü'nün siyâsî danışmanlarından olup İlhanlı hükümdarlarından

yılında vefat etmiştir. Arapça ve Farsça şiiplerinin bir kısmında Şemseddîn Cüveynî'yi, Reşîdüddîn Fazlullah'³⁸ ve Kutbeddîn Şîrâzî'yi³⁹ ve Olcayto Han'ı⁴⁰ övmüştür.⁴¹ Sâhib-i Dîvân Şemseddîn'in oğlu Hâce

aldığı destekle Meraga rasathanesini kurarak astronomi alanında önemli çalışmalar yapmış ve Zîc-i İlhânî adında bir astronomi kitabı yazmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, s. 382; Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 71, 692, 696; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 233; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 103-106, 116; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 29; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 590; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, s. 967; el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, s. 246-251; Kehhâle, *Mu'cemû'l-Mü'ellifin*, XI, s. 207; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 593; Nasîreddîn Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Müessese-i Metbû'ât-ı Şark, Tahrân 1345 hş., s. 33-34; Mollâ Ahmed Tetevî-Asâf Hân Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâta bâyi Mecd), VI, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 3945-3946; Rızâ Kulî Hân, *Mecmau'l-Fusâhâ*, I, s. 2194; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârîh*, s. 159; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 176, 501-503; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi' Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 23; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 137-139; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 109; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, s. 7-14.
³⁸ Câmi'ü't-Tevârîh'in yazarı Reşîdüddîn Fazlullah (ö. 1318), İlhânîların hizmetine Saray tabibi girmiş ve 1298 yılında İlhânî Devleti vezâretine atanmıştır. Kirmânî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, s. 112-117; Ukeylî, *Âsaru'l-Vuzerâ*, s. 284-322; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Destûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., s. 315-321.

³⁹ Kutbeddîn Şîrâzî (1236-1311), XIII. yüzyılda matematik, astronomi, tıp ve dinî ilimlerde meşhur olan âlimlerdendir. Nâsireddîn Tûsî'nin öğrencilerinden olan Şîrâzî, Vezi Şemseddîn Cüveynî'den ve dönemin diğer önde gelen devlet adamlarından ilgi görmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, s. 367, 368; II, s. 1235, 1477, 1695, 1763, 1853, 1985; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*. II, s. 406-407.

⁴⁰ Olcaytu Han, 1304-1316 yılları arasında Gâzân Mahmûd Han'dan sonra tahta çıkan İlhânî hükümdarıdır. Olcayto Han için detaylı bilgi bkz. Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 472-477; Şebânkâreyî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 272-273; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 606-611; Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammedu'l-

56 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Harun, ilim ehli olduğu için dönemin şairlerinden olan Humâm-i Tebrîzî tarafından da methedilmiştir.⁴² Ayrıca Humâm-i Tebrîzî'nin Cüveynî'ye Arapça medhiyeleri de mevcuttur.⁴³

به زیب حسن تو و فرّ صاحب اعظم موافق است نسیب و نثای اندیشه

نظم ملک جهان شمس دین که روشن
ک
زمین چو جرم فلک از ضیای اندیشه

Sâhib-i azamın güzel süsüne ve şanına sitayiş düşüncesi layıktır.

*Düşüncenin ışığından feleğin yıldızı gibi yeryüzünü aydınlatan dinin güneşi (Şemseddîn) cihan mülkünün düzeni.*⁴⁴

Şemseddîn Cüveynî'nin katli üzerine yakın dostu olan Humâm-i Tebrîzî, onun adına dîvânında bir mersiye de yer vermiştir.

فلک جام جم اقبال بشکست زمان شهباز مارا بال بشکست

به شکل دال دولت پشت اقبال فراق شمس دین امسال بشکست

Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambelî), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş.; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 191-196.

⁴¹ Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, II, s. 130-131; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 544-545; Neffîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 168-169; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 196-197; Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş., s. 164; Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş., s. 15-17, 41-44, 74-75; Ahmed Golçîn Me'ânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş., s. 719; Neffîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 146, 204, 160-161.

⁴² Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, s. 265.

⁴³ Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, s. 15, 16.

⁴⁴ Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, s. 43.

دريغا صاحب ديوان دريغا
 دريغا آصف دوران دريغا
 زمين در ماتم است و آسمان هم
 به موت شمس دين دستور اعظم
 جهان يك بارک تاريخ شد چون
 فرو شد آفتاب ملک عالم

Felek, ikbalin Câm-i Cem⁴⁵'ini kırdı, zaman bizim şehbâzımızın (akdoğanımızın) kanadını kırdı.

İkbâlin dayanağı, devletin rehberi, Şemseddîn'den ayrılık bu yıl oldu.

Yazık! Sâhib-i Dîvân yazık! Yazık! Zamanın Âsaf'ına⁴⁶ yazık!

Yeryüzü ve gök matemdedir, yüce vezir Şemseddîn'in ölümüne.

Âlemin meliği güneş battığında cihan dar ve karanlık oldu.⁴⁷

Pûr Behâ-yî Câmî

İlhanlı döneminin şairlerinden olan Tâcuddîn b. Bahâuddîn Câmî, Purbehâ mahlası ile tanınmaktadır. Horasan, Bağdad, Tebrîz ve İsfahân'da ikamet etmiştir. Onu diğer dönemin şairlerinden ayıran en belirgin özelliği Moğolca terimlere şiirlerinde vermesidir. Hatta bu

⁴⁵ Câm-i Cem, İran hükümdarı Cem'e ait olan ve içine bakıldığında dünyada olup bitenin görüldüğü sihirli kahtir. Ni met Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 216.

⁴⁶ Süleyman peygamberin veziri Âsaf, Tevrat'ta sarayın önde gelenlerinden ve Levi oğullarının Gerşom ailesine mensup gösterilmektedir. Dâvûd peygamber zamanında da devlet işlerinde ileri derecede görev aldığı ve Süleyman tapınağı inşa edildikten sonra eski ahit sandığının tapınağa nakli görevinde yer aldığı bilinmektedir. İslâmî kaynaklarda, Âsaf b. Berahyâ'nın Süleyman peygamberin müşaviri olduğundan bahsetmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Târîh-i Taberî*, II, s. 414-415; Be'lâmî, *Târîh-i Be'lâmî*, s. 404; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 49; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, I, s. 125; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 72.

⁴⁷ Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, 168, s. 170.

58 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

terimlerle yazılan Kaside-i Mogûliyye⁴⁸ adında bir kasidesi de bulunmaktadır. O, Nâsiruddîn Tusî'ye bir kaside de yazmıştır. Hâce İzzeddîn Tâhir ve oğlu Vecîheddîn⁴⁹ bu dönemde Horasan'da vezirlik yapmaktaydılar. Şair her iki veziri de dîvânında methetmiştir. Bir müddet şair İlhanlı sarayında Şemseddîn Cüveynî ve ailesini şiirlerinde övmekle meşgul olmuştur. Purbehâ, dîvânında 1267 yılında Nişabur'da meydana gelen depreme⁵⁰ de yer vermiş ve bu konu ile ilgili bir de kaside yazmıştır. Bu depremden sonra yerle bir olan Nişabur'da Abaka'nın emriyle yeniden inşaa faaliyetlerinin başladığı bilinmektedir.⁵¹

⁴⁸ Pûr Behâ-yi Câmî'nin Moğolca ve Türkçe terimleri kullanarak yazdığı kasidesidir. Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş., s. 182.

⁴⁹ İlhanlılar döneminde Horasan eyâleti ne şehzâdelerin yanında vezirlerin de atandığı bilinmektedir. Abaka Han, Horasan vezirliğini Hâce İzzeddîn Tâhir'e ve ondan sonra onun oğlu Hâce Vecîhiddîn'e vermişti. Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 743-744; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 585; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 277; Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târîhî*, s. 234; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, s. 277.

⁵⁰ PûrBehâ-yi Câmî dîvânında 1267 yılında meydana gelen, yıkıcı Nişabur depremine de yer vermiş ve deprem hakkında bir kaside yazmıştır. Bu depremden sonra yerle bir olan Nişabur'da Abaka Han'ın emriyle inşaa faaliyetlerinin başladığı bilinmektedir. Nişabur depremi hakkında bkz. Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 137-138; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 158-159; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 160-161; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 660-671; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, s. 359; Dihhudâ, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyîd Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., IV, s. 5035-5036.

⁵¹ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 724; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 137-138; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 158-159; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 160-161; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 660-671; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, s. 359; Seyyîd Ebu'l Fazl Rezevî, "Purbehâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yîTârîhî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., s. 44; Hasan Çiftçi, *Klasik*

Bedreddîn Câcermî

Horasan'ın bir kasabası olan Câcerm'den olan Bedreddîn b. 'Ömer Câcermî, Bahâeddîn Cüveynî'nin⁵² hizmetine girmek için Isfahân'a gitmiş, Mecd-i Hemgerî'nin öğrencisi olmuştur. Şemseddîn Cüveynî'yi öven şairlerdendir. Cüveynî hanedanının son bulmasına kadar bu ailenin hizmetinde bulunmuştur.⁵³

Fahredîn-i Irâkî

Dönemin şairlerinden olan Fahredîn-i Irâkî'nin Şemseddîn Cüveynî'ye *Uşakknâme* adında bir eser ithaf ettiği bilinmektedir. Irâkî'nin bu eseri ikinci manzum eseridir. Bu eser *On Fasıl, Kâşifu'l-Esrâr-ı Sübhânî* ya da *Uşakknâme* adıyla da bilinmektedir. Şemseddîn Cüveynî'ye ithaf edilen eserin konusu aşktır.⁵⁴ Ayrıca dönemin ünlü şairlerinden olan Fahreddîn-i Irâkî için Mu'ineddîn Pervâne⁵⁵, Tokat'ta

---

Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 268-269.

⁵² Abaka zamanında Isfahan ve Irak-ı Acem vilâyetlerinin büyük bir kısmını 1264'de Sâhib-i Dîvân Şemseddîn oğlu Hâce Bahâeddîn Muhammed Cüveynî'ye verilmişti. Detaylı bil için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 743-744; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 277; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 109; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 34; Hândmîr, *Destûru'l-Vuzerâ*, s. 270; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfî*, VI, s. 4034; Müstevfî-yi Bâfkî, Muhammed Müfidî, *Câmi'-i Müfîd*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş., s. 119; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 124-125; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 146; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 391; Ensârî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, s. 142; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, s. 115.

⁵³ Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 165; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 598; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 162; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 558-560; Pejûhende, Leyla, "Câcermî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIIV, s. 173-174.

⁵⁴ Fahreddîn-i Irâkî, *Mecmûa-yi Âsâr-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Nşr. Nesrîn Muhteşem), Tahrân 1372 hş.; Fahreddîn-i Irâkî, *Kulliyât-î Dîvân-î Fahreddîn-i Irâkî*, (Sa'îd Nefîsî), Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân hş.

⁵⁵ İlhanlı hükümdarı Hülegü, Rum memleketlerinin idarî olarak Mu'ineddîn Pervâne'ye bırakmıştır. Abaka zamanında Moğol ordusu Elbistan'da

60 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

bir zaviye yaptırmıştır.⁵⁶ 1957’de Said Nefisi tarafından Fahredîn-i Irâkî’nin divanı basılmıştır. Irâkî’nin diğer eserleri *Lema’ât* ve *Mustalahât*’tır.⁵⁷

Fahreddîn-i Irâkî divanında Şemseddîn Cüveynî’ye övmüş ve ona yazmış olduğu medhiyede Cüveynî’den şöyle bahsetmektedir;

سرور سروران روی زمینین
خواجه روزگار شمس الدین
صدراسلام صاحب اعظم
افتخار عرب جمال عجم
آصف روزگار صدر جهان
شاه را خواجه صاحب دیوان

Yeryüzü liderlerinin başkanı, zamanın efendisi Şemseddîn;

İslâm’ın veziri, yüce sahip, Arab’ın iftiharî, Acem’in güzeli,

*Devrin Âsaf’ı cihanın veziri, Şâh’ın hocası Sâhib-i Dîvân’dır.*⁵⁸

Memlûklere karşı ağır bir darbe alınca yenilginin faturası Anadolu’daki bürokratlara ve Anadolu halkına kesilecek ve bu olaydan ilk etkilenen Mu’ineddîn olacaktır. Bu yenilgiye çok sinirlenen Abaka Han, Mu’ineddîn Pervâne’nin öldürülmesini emretmiş, 2 Ağustos 1277 yılında Mu’ineddîn ailesi ile birlikte katledilmiştir. İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükrem Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 180; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklular Tarihi)*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2009, s. 683-687, 693-697; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, s. 237; Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârîh*, s. 732,734; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 271; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 104.

⁵⁶ Fahreddîn-i Irâkî, *Lemaât*, (Çev. Ahmed Avni Konuk), Harf Yay., İstanbul 2011, s. 15; Muhammed Emîn Riyâhî, Muhammed Emîn, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (Çev. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 116.

⁵⁷ Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, II, s. 113-115.

⁵⁸ Fahreddîn-i Irâkî, *Kulliyât-i Dîvân-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Tsh. Mahmûd İlmî), Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân, 1377 hş., s. 308.

Nizârî-yi Kuhistânî

Hekim Sa'dudîn b. Şemsuddîn Muhammed Nizârî-yi Bircendî-yi Kuhistânî (ö. 1320), Moğol döneminin XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerindendir. Nezzârî, büyük ihtimalle Hülegü'nün İran'a geldiği dönemde dünyaya gelmiş, Isfahân, Tebrîz, Errân, Gürcistan, Bakü, Erdebil gibi yerlere yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Hâce Şemseddîn Cüveynî'ye bağlanmış ve ona methiyeler yazmıştır. Ayrıca şair, şiirlerinde Sistan, Horasan ve Kert⁵⁹ büyüklerini de övmüş, 1320-1321 yılları arasında vefat etmiştir.⁶⁰

Sefernâme adlı eseri, şairin hayatının iki yıllık bir süresini ihtiva etmektedir. Nizârî bu seyahati sırasında Vezir Şemseddîn Cüveynî ile tanışmış, yakınlık kurmuş ve vezirle vergi tetkiki için Azerbaycan bölgesinde seyahat etmiştir. Nizârî, Şemseddîn Cüveynî'yi şu beyitler ile methetmektedir;

پنجم ماه صفر بانو کران   در رکاب صاحب صاحب قران
صاحب دیوان عالم شمس دین   شاه را دستور اعظم شمس دین

⁵⁹ XIII. ve XIV. yüzyılda Herat ve çevresinde İlhanlılara bağlı olarak hüküm süren bir hanedandır. Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I-II, (Haz. AbdulhayHabîbî), Encümen-i Târîh-i Afgânistân, Kâbil 1342hş., s. 38-39; Seyf b. Muhammed Seyfî Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed ÂsifFikret), Kalkuta 1944, s. 141, 157-159.

⁶⁰ Müstevfî, *Târîh-i Guzide*, s. 755; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 175-176; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 2117; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 170; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 731-735; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 198-200; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, II, s. 133-134; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, s. 281; Seyyide Nergis Tenhâyî-Alî Zengûyî, "Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezzârî-yi Kuhistânî", *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyîş-i Millî Necd ve Tahlîl-i Zendeğî*, 1393hş., s. 220-222.

62 Şemseddin Muhammed Cüveynî

Safer ayının beşinci gününde, hoş talih sahibinin üzenisinde nökerler⁶¹ ile Şemseddin; âlemin sâhib-i dîvânı, Şemseddin; şâhın yüce veziri.⁶²

Nezârî, gençliğinde edebiyatı ve zamanının geçerli ilimlerini Kuhistân'da öğrendi. Gençliğinde dîvân hizmetleri ile ilgilendi. Sâhib-i Dîvân Şemseddin'e methiye dolu birkaç şiir yazmıştır. Bir süre dîvân hizmetlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu zaman zarfında çiftçilik yapmıştır. Ayrıca kendine ait *Kulliyât-ı Dîvân-ı Nezzârî*'yi yazdı; XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî'nin şiirlerinde dönemin idarî terimlerine de rastlanmak mümkündür.⁶³

Ferîd-i Ehvel

Hâce Ferîdudîn bir müddet İsfahân'da ikamet etmiş ve burada meşhur olmuştur. Daha sonra Horasan'dan Hindistan'a giden şair, burada Gûr Sultanlarından Nasiruddîn'in⁶⁴ hizmetine girmiştir.

---

⁶¹ Nöker; arkadaş, uşak ve hizmetçi anlamında kullanılan bir terimdir. Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 66; George Lane, *Îrân der Evâil-i 'Ahd-i İlhânân*, (çvr. Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî), Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1390 hş., s. 385.

⁶² Orhan Bilgin, "Nizârî, Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 7, İstanbul 1972, s. 52.

⁶³ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 133-134; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 198-199; Nezâre-yi Kuhistânî için Detaylı bilgi için bkz. Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 170; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 545; İncû-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Affî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş., s. 248; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988, s. 203; Mehrî Bâkirî, "Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve İstîlâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebîyât-i Fârsî", *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebîyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., s. 171, 48.

⁶⁴ Gaznelilerden sonra XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Afganistan, Horasan ve Kuzey Hindistan bölgesine hâkim olan Gûr hanedanı Şensebânîler olarak da bilinmektedir. Melik Nâsireddîn Hüseyin, Sultan Alâeddîn Hüseyin'den sonra Gûr devletinin hâkimi olmuştur. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II, s. 349-350.

Hayatının son dönemlerine doğru Fars Atabeklerinin⁶⁵ hizmetine girmiş, yine bu sülaleden gelen bir yönetici ve şahısları şiirlerinde övmüştür. Şairin Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi de medhettiği bazı kaynak eserlerde geçmektedir.⁶⁶

Mecd-i Hemgerî

Hâce Mecdeddîn b. Ahmed Hemger, 1210 yılının ortalarında Yezd'e dünyaya gelmiştir. Şîrâz'da Fars Atabekleri'nin hizmetinde bulunmuş ve Muhamed Sa'd b. Ebu Bekr'i methetmiştir. 1236 yılında Mecd, Şîrâz'dan Kirmân'a gitmiş, daha sonra Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin himayesine girmiştir. Mecd; Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'yi, oğlu Bahâeddîn Muhammed'i ve Ata Melik Cüveynî'yi öven kasideler yazmıştır. Mecd-i Hemger, Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî'nin Moğollar tarafından ailesi ile birlikte ortadan kaldırılması sonucunda çok üzülmüş, bundan sonra Mecd, 1287'de ölünceye kadar İsfahân'da inziva hayatı yaşamıştır.⁶⁷

⁶⁵ Fars bölgesinde kurulan ve Salgurlular olarak da bilinen bu devlet 1148-1286 yılları arasında hüküm sürmüştür. Moğol işgalinden sonra İlhanlı devletine tabii olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i EmîrKebîr, Tahrân 1343 hş., s. 182-187.

⁶⁶ Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 128; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 1396; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 166; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 408-412.

⁶⁷ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 749; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 117; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 133-136; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 2076; Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderris Gilânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş., s. 253; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 162; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, s. 165-166; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, s. 288-292; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 523-530; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, II, s. 112; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, s. 360; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, s. 266; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 446.

64 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Sanat çevrelerine desteği olan Sâhib-i Dîvân'ın öldürülmesi bu çevreleri çok üzmüştür. Bu olay üzerine dönemin ünlü şairlerinden olan Mecd-i Hemgerî, Hâce'nin katli üzerine şu ruba'îyi söylemiştir;

از رفتن شمس الدین از شفق خون بچکید
مه روی بخت و زهره کیسو بیرید
شب جامه سیاه کرد در ماتم و صبح
برزد نفس سرد و گریبان بدرید

Şemseddîn'in gidişiyile şafaktan kan damladı; Ay yüzünü yaraladı ve zühre saçını kesti.

*Gece siyaha büründü ve matemdeki sabah, soğuk bir nefes aldı ve yakasını yırttı.*⁶⁸

İmâmî-yi Herevî

Rızayuddîn Ebû Abdullah b. Ebûbekr b. Osmân Herevî (ö. 1268), İlhanlıların ilk dönem şairlerindedir. Ehl-i Beyt'i şiirlerinde methettiği için İmâmî mahlasını almıştır. *Târîh-i Guzîde* ve *Habîbu's-Siyer*'de ismi bu şekilde geçmektedir. Kendisi Herâtlı olup buranın âlimlerinden olan İmâmî, şiirlerinde Herât civarına hâkim olan Kert hanedanını methetmiştir. Kirmân Karahitaylarını⁶⁹ ve Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi de şiirlerinde methetmiştir. Ayrıca Sa'dî'nin İmâmî'nin şiirlerini beğendiğini yine Hamdullah Müstevfî'den öğrenmekteyiz.⁷⁰

⁶⁸ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 446; Seyyid Ali Mîr Efel, "Rubâ'îyyât-i Mecd-i Hemger be Hatt-ı Neve-i Ū", *Nâme-i Bahâristân*, 1386 hş., s. 337-338.

⁶⁹ Kutlug hanlar da olarak da bilinen Kirman Karahitaylıları Bârâk Hâcib tarafından 1222'de Kirman'da kurulmuş bir devlettir. İslamiyet'i kabul eden ve daha sonra İlhanlılara tabii olan bu devlet 1307 tarihinde İlhanlı hükümdarı Olcaytu zamanında doğrudan, İhanlı merkezine bağlanarak tarih sahnesinden ayrılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Simt-ul 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târîh-i Karahitayiyân-i Kirmân*, (Tsh. Abbâs İkbâl Âştîyânî), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1328 hş.; Cihan Gençtürk, *Kirmân Karahitaylıları (Kutlug-Hanlar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015.

⁷⁰ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 387; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 716; Hândmîr, *Hi dâyet*, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 359; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-i*

‘İmâd-i Lur

Moğol dönemi şairlerinden olan Emîr Hekîm ‘İmâduddîn Yusûf Lur Fazlevî’yi Hândmîr eserinde Abaka zamanı şairlerinden biri olarak zikretmektedir. ‘İmâd-i Lur, Şemseddîn Cüveynî’nin himayesinde ve onu metheden şairlerdendir. Kaynaklarda Şemseddîn Cüveynî ile sık sık satranç oynadığı da aktarılmaktadır. Cüveynî ailesi için şair, güzel kasideler yazmıştır. Dönemin ünlü müverrihlerinden olan Hamdullah Müstevfî, eserinde onunla ilgili bilgi aktarmaktadır. Şairin Cüveynî ailesi için yazdığı *Tiğ ve Kalem* adlı kasidesi, Şemseddîn Muhammed Cüveynî tarafından çok beğenilmiştir.⁷¹

محیط فضل شمس دین و دنیا صاحب اعظم
که شد بر چشم و جان ملک عالم چونخوف
سرور

*Dinin ve dünyanın güneşi (Şemseddîn), Sâhib-i azamın faziletinin ışığı, dünya mülkünün gözüne ve canına ışık tutmaktadır.*⁷²

Sonuç

Moğol istilasının birçok alanda İran coğrafyasına getirmiş olduğu yıkım, bölgede İlhanlı devletinin tesisi ile yerini yeniden farklı mecralarda yapılanmaya bırakmıştır. Bu yeniden inşa süreci kendini Fars edebiyatında da gösterecek, Anadolu ve Hindistan gibi coğrafyalarda kendine yeni yaşam alanı bulan Fars edebiyatı, İran’da ise İlhanlı devletinde yüksek görevlerde bulunanlar tarafından himaye ve destek görerek varlığını koruyacaktır. Edebiyatta ahlakî nasihatın özellikle ön plana çıktığı İlhanlı-Moğol döneminde iktisadî sistemin, şiirin ve sanatın hâmisisi olarak karışımıza çıkan ve çağdaş kaynaklarda

---

İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr, s. 161-165; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, s. 161; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 118; Râzî, *Târîh-i Kâmilî Îrân*, s. 359; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 546- 551.

⁷¹ İbn-i Bîbî El Huseyn b. Muhammed b. Ali El- Ca’ferî er-Rudegî, *El-Evâmiru’l-‘Alâiyyefî’l-Umûri’l-‘Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., (Tıpkı Basım), Ankara 1956, vrk., 717-720; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 741; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, s. 653-655.

⁷² İbn-i Bîbî, *El-Evâmiru’l-‘Alâiyyefî’l-Umûri’l-‘Alâiyye*, vrk., 655, 719.

66 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

sanatçı yönüyle de tanıtılan Vezir Şemseddîn Cüveynî, XIII. yüzyılda kendisinden himaye görmüş ve yaptığı işlerle şairlerin takdirini kazanmış, onun bu yıkım çağındaki müspet tutumu ele aldığımız on şair tarafından tarihteki önemli şahsiyetler ile benzerlik kurularak tasvir edilmiştir.

Şüphesiz ki, Türk-İslâm tarihi boyunca İran coğrafyasında Gaznelilerden Hârizmşâhlar devletinin yıkılış aşamasına kadar birçok Türk hükümdarı ve onların hükümet kadrolarında yer alan devlet ricâli kendi çağlarının ilim, sanat ve şiir ehlini desteklemekten geri durmamışlardır. Fakat İlhanlı döneminde devlet adamlarının desteğini farklı kılan şey, büyük bir sosyo-ekonomik tahribin ardından edebiyatın da aşırı derecede devlet desteğine ihtiyaç duymasıdır. Bu bağlamda Vezir Şemseddîn Cüveynî, tarihteki diğer sanat ehlini koruyan devlet adamlarından ayrılmaktadır. Onun bu eşsiz tavrı, dönemin şairleri tarafından da onların şiirlerinde açıkça ortaya koyulmaktadır. Bu açıdan İlhanlı hanedânı tarafından Şemseddîn Cüveynî'nin katledilmesine rağmen, bu durum Cüveynî tarafından himaye gören şairlerin gözünü korkutmamış, dönemin şairleri duydukları büyük üzüntü ve teessüf sebebi ile Cüveynî adına mersiyeler yazmaktan da geri durmamışlardır.

Şair dîvânlarında adı geçen tarihî şahsiyetlerin tarih araştırmacıları tarafından dikkatle incelenmesi, mezkûr bu kişilerin farklı yönleri ile de yaşadıkları dönemin içtimai ve kültürel hayatına etkileri ve destekleri daha açık bir şekilde tespit edilerek, genellikle siyasî ve askerî faaliyetleri bağlamında değerlendirdiğimiz bu kişileri, farklı bir bakış açısı ile de aktarılmasına olanak sağlamaktadır. Bu yaklaşımın özellikle büyük yok oluşların yaşandığı Moğol dönemi kültürel hayatını tasvir etmemizde kolaylık sağlayacağı kanaatindeyim.

Kaynakça

ABÛ'L FARAC, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950.

ALÎZÂDE, Nâsır-SEFDERPÛR, Ferenyâ, "Tahkîk-i 'İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî", Nâme-i Pârsî, Sayı: 5, 1388 hş., 131-168.

ANONİM, *Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 2016.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.

BÂKİRÎ, Mehri, "Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve Istilâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 39-60.

BARON, Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.

BARTHOLD, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.

BEYZÂVÎ, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârîh*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.

BİLGİN, Orhan, "Nizârî, Hayatı ve Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 7, İstanbul 1972, 49-58.

CÛZCÂNÎ, Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî*, I-II, (Haz. AbdulhayHabîbî), Encümen-i Târîh-i Afgânistân, Kâbil 1342 hş.

CÛVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Cihanguşâ*, (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), I-III, Tahrân 1329 hş.

CÛVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed, *Tarih-i Cihanguşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013.

CÛVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed, *The History of The World Conqueror*, I, (Translated fromTheText Of Mirza Muhammed Qazvini by J. A. Boyle), Cambridge 1958, 34-39.

ÇİÇEKLER, Mustafa, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407.

ÇİFTÇİ, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

DAYI, Özkan, "Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Bayburt 2018, s. 95-108.

_____, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, Altınordu Yay., Ankara 2020.

68 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

DİHHUDÂ, Ali Ekber, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.

_____, "Sa'dî", (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12040.

_____, "Bitikçi", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 4470.

DURMUŞOĞLU, Kurban, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset (Altın Ordu-Çağatay- Memlûk Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 65, Erzurum 2019, 221-244.

EBU'L-FEREC İbnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yalatkaya), TTK, Ankara 2011.

EMÎN, Şemîs Şerîk, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş.

ENSÂRÎ, Muhammed Hasan Câberî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş.

ERKAN, Mehmet, "Târîh-i Hesâbdârî", *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 30-33.

GAFFÂRÎ-Yİ KÂŞÂNÎ, Kâdî Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderris Gîlânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş.

GENÇTÜRK, Cihan, *Kirmân Karahıtaylıları (Kutlug-Hanlar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015.

HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Destûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.

HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), I-IV, Kitâbfurûşî-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.

HEREVÎ, Seyf b. Muhammed Seyfî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Kalkuta 1944,

HİDÂYET, Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârîh*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş.

_____, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I-VI, Tahran 1336 hş.

İRÂKÎ, Fahreddîn, *Kulliyât-i Dîvân-i Fahreddîn-i İrâkî*, (Tsh. Mahmûd İlmî), Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân, 1377 hş.

_____, *Lemaât*, (Çev. Ahmed Avni Konuk), Harf Yay., İstanbul 2011.

_____, *Mecmûa-yi Âsâr-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Nşr. Nesrîn Muhteşem), Tahrân 1372 hş.

ISFAHÂNÎYÂN, Dâvud, "Hânedân-i Cuveynîder Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 12-28.

İBN BÎBÎ, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010.

İBN KESÎR, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995.

İbn-i Bîbî El Huseyn b. Muhammed b. Ali El- Ca'ferî er-Rudegî, *El-Evâmiru'l-'Alâiyyefî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., (Tıpkı Basım), Ankara 1956.

İNCÛ-Yİ ŞÎRÂZÎ, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Afîfî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş.

İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, I-II, İstanbul 1951.

KADYÂNÎ, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.

_____, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.

KÂŞÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Târîh-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambelî), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş.

KÂTİB Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdulhüseyin Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.

KEHHÂLE, Umar Rîzâ, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, I-XV, Dâr-i İhyâ'ü't-Turâsü'l-'Arabîyye, Beyrut ty.

KİRMÂNÎ, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imu'l-Ashâr min Letâ'imu'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.

LANE, George, *Îrân der Evâil-i 'Ahd-i İlhanân*, (çvr. Seyyid Ebu'l-Fazl Rezevî), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1390 hş.

70 Şemseddin Muhammed Cüveynî

MAR'AŞÎ, Nasîreddîn, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Müessesesi-i Metbû'ât-i Şark, Tahrân 1345 hş.

ME'ÂNÎ, Ahmed Golçîn, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş.

MÎR EFZEL, Seyyid Ali, "Rubâ'îyyât-i Meccd-i Hemger be Hatt-ı Neve-i Ü", *Nâme-i Bahâristân*, 1386 hş., 337-346.

MU'İN, Muhammed, *Ferheng-i Farsî*, II, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş.

Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I-V, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.

MÛSEVÎ, Mustafa, "Bitikçi", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, 330-331.

MÛSTEVFÎ-Yİ BÂFKÎ, Muhammed Müfidî, *Câmi'-i Müfid*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş.

NEFÎSÎ, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I-II, İntişârât-i Furûgî, Tahrân 1363 hş.

NESEVÎ, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), 1366 hş.

ÖMERÎ, Şihâbeddin B. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara 2017.

ÖZDEMİR, H. AHMET, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, Ankara 2014, 298-310.

PEJÛHENDE, Leyla, "Câcermî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIIIV, s. 173-174.

RÂZÎ, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1375 hş.

RENCBER, Maksûd, "Purbelhâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yî Târîhî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., 41-56.

REŞİDÜDDÎN FAZLULLÂH, *Câmi'ü't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.

REŞİDÜDDÎN FAZLULLÂH, *Câmiut't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejan), Ankara 2013.

REZEVÎ, Muhammed Takî Müderris, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1354 hş.

RIYÂHÎ, Muhammed Emîn, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (Çev. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1995.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil -Ayşe Bereket), Ankara 2001.

SA'DÎ-Yİ ŞÎRÂZÎ, Şeyh Muslihiddîn, *Kulliyât-ı Sa' dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî), Hestân Yay., Tahrân 1378 hş.

SA'DÎ-Yİ ŞÎRÂZÎ, Şeyh Muslihiddîn, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368 hş.

SA'DÎ-Yİ ŞÎRÂZÎ, Şeyh Muslihiddîn, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî Nüşhasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.

SÂBÎTÎ, Mü'eyyid Seyyid Ali, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş.

SEMERKANDÎ, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.

SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Târîhü'l- Hulefâ*, Beyrut 1416 (1995).

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i EmîrKebîr, Tahrân 1343 hş.

ŞÎRÂZÎ, Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahrân 1346 hş.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Târîh-i Taberî*, I-XVI, 1352hş.

TEBRÎZÎ, Humâm, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşid'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş.

TENHÂYÎ, Seyyide Nergis-ZENGÛYÎ, Alî, "Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Sîyâsî ve İctmâ'î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezârî-yi Kuhistânî", *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Necd ve Tahlîl-i Zendegî*, 1393hş., 220-230.

TETEVÎ, Mollâ Ahmed-KAZVÎNÎ, Asâf Hân, *Târîh-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.

THACKSTON, W. M., Rashiduddin Fazlulah's *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles*, I (Ed. Şinasi Tekin&Gönül Alpay Tekin), Harvard 1999.

TÛSÎ, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân 1388 hş.

72 Şemseddîn Muhammed Cüveynî

UKAYLÎ, Seyfeddîn Hacî b. Nizâm, *Âsaru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celaleddîn Hüseyinî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahrân 1337 hş.

UZUNOĞLU SAYIN, Esengül, "Humâm-i Tebrîzî'nin Gâzân Hân'a Methiyeleri", *Nüşa Dergisi*, 49, 2019, s. 1-16.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.

YÂHAKKÎ, Muhammed Ca'fer, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş.

YAZICIZÂDE, Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklular Tarihi)*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2009.

YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Erzurum 2008.

ZEBİHULLAH-İ SAFA, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, II, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.

**Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akım Kalan
Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)**

Resul ŞAHSİ*

Özet

Govşut Han, 1857 yılı öncesinde Serahs ve Tecen Nehri'nin aşağı akımlarında, bu tarihten sonra Merv'de yaşayan Teke Türkmenlerinin lideri ve XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde faaliyet gösteren önemli Türkmen hanlarından biridir. XIX. yüzyıl Türkmen tarihinin en önemli olaylarından olan 1855 tarihinde Hive'ye ve 1860'da da Kaçarlara karşı kazanılan Türkmen zaferlerinin Govşut Han liderliğinde gerçekleşmesi, Hive zaferinin hemen akabinde Govşut Han'ın kabilesini Merv'e taşınması ve burada ilgili tarihe kadar Türkmen siyasi ve sosyal örgütlenmesinde tesadüf edilemeyen uygulamalar başlatması bu lideri bilhassa dikkat çekici kılmaktadır. Govşut Han'ın düzenli iç güvenlik kuvveti kurması, bir baraj inşa ettirmesi, çeşitli kabile içi siyasi organlarından aktif olarak yararlanması, tarım, göçebe hayvancılık ve yağmacılıkla geçinen kabilesinin tarımsal eğilimlerini destekleyerek yerleşik hayata geçişi teşvik etmesi, XVI. yüzyıl sonrasında Hazar Ötesi Türkmenleri'nde tespit edilmeyen bağımsız bir devlet kurma temayülü olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Teke, Türkmen, Merv, Hive, Kaçar.

**Unachieved Attempt at Statification of Merv Tekkes under Koushut
Khan (1846-1877)**

Abstract

Goushot Khan, one of the prominent khans of the Tekkeh Turkmens, who lived in the lower courses of the Serakhs and Tejen rivers until 1857 and in Merv after that date, was one of the most prominent khans of the Turkmen people. The implementation of the

---

* Dr., resulsahsi@outlook.com

(Makale gönderim tarihi: 02.09.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

74 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Turkmen victories over Khiva in 1855 and the Qajars in 1860, which were one of the most important events in the history of Turkmenistan in the 19th century, took place under the leadership of his and immediately after the victory in Khiva, moving his tribe to Merv and started some practices that until that moment could not coincide with the political and public organization of Turkmenistan, these are what making this leader especially outstanding. In addition to these, Govshut Khan's creation of regular internal security organisation, the construction of a dam, use of varied tribal political bodies as active, encouraging settlement by supporting the agricultural tendencies of his tribe, which led agriculture, nomadic animal husbandry and looting, can be seen as a tendency to create an independent state which was not found among the Trans-Caspian Turkmens after the 16th century.

Keywords: Tekke, Turkmen, Merv, Khiva, Qajar.

Teke Kabilesinin Kısa Tarihi

Tekeler, Hazar Ötesi Türkmenleri veya Türkistan Türkmenleri olarak adlandırılan, günümüz Türkmenistan Türkmen kabilelerinin en önemlilerinden biridir. Bu kabilenin Türkistan kaynaklarında ilk zikredilişi XII. ve XIII. yüzyıllardır. Bu tarihlere ait efsane ve rivayetlerde Tekelerin Hoca Ahmet Yesevi'ye hizmet ettikleri ve XII. yüzyılda Maverâünnehir'e göç ettikleri ifade edilmektedir.¹ Bunun ardından kabile, ancak XVI. yüzyılda yeniden kaynaklarda görülmeye başlamıştır. Ebu'l Gazi'nin *Şecere-i Terakime*'sinde bu kabilenin Salurlardan Toy

---

¹ A. R. İhsanov, "Turkmeni-Tekintsı v XVII- Naçale XVIII V.", *Turkologičeskiy Sbornik 2011- 2012*, Politiçeskaya i Etnokulturnaya İstoriya Turkskih Narodov i Gosudarsv, Nauk- Vostoçnaya Literatura, Moskva 2013, s. 153; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef- Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 336-337.

Tutmaz isimli bir kimseden türediği kaydedilmiştir.² *Şecere-i Türk*'te kabile Hive hanı Sufyan Han (1529 - 1535) devrinde Yomut ve Sarıklarla birlikte "Taşkı Salır" kabile birliği içinde zikredilmiş ve Küren Dağ civarında yurt tuttuğu belirtilmiştir.³ Ebu'l Gazi'nin Hive tahtına çıkışında ise kabile Ebulhan (Balhan) dağı civarında oturuyordu.⁴ Ebû'l-Gazi'nin Nesa ve Durun'u ele geçirmesinde esas kuvvetleri Tekelerdi.⁵ Tekelerin Güney Türkmenistan vahalarına göç etme süreçleri, 1640 yılından itibaren Mangışlak'ı etkileyen ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdüren Kalmuk akınları ile ilgili olmalıdır. Bundan önce Mangışlak civarını da etkileyen Nogay saldırılarının Tekeleri ne şekilde etkilediği konusunda kaynaklarda bir kayıt yoktur. Nihayet Kürendağ ve Balhan civarında bulunan Tekeler önce Kızıl Arvat'a göç etmiş, ardından tedricen Ahal bölgesini ele geçirerek buradaki Yemreli, Ali-eli, Mürçeli, Karadaşlı gibi Türkmen kabilelerini bölgeden büyük ölçüde çıkarmıştır. Tekelerin Ahal'ı ele geçirme tarihi tam olarak kaydedilmiş değilse de kaynaklarda Şah II. Tahmasb devrine (1722-1732) işaret olunmaktadır.⁶ XVIII. yüzyılda Durun'un doğu ve batısında ve Harezm bölgesinde Tekeler vardı.⁷ Ahal'da su ve arazi yetersizliği ve Hive'nin saldırıları nedeniyle XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Tekeler buradan Aşağı Tecen vahasına göç ettiler. Ancak buradaki Teke varlığı daimi değildi ve Kaçar saldırıları nedeniyle buradaki Tekeler zaman zaman Merv'e göç ediyor ve bir süre sonra geri dönüyorlardı.⁸ Öte yandan Harezm'deki Tekeler Nadir Şah'ın ölümünden sonra hanlıktaki

² Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, ty, s. 218.

³ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Çağatay Türkçesinden Çeviren: Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186, 227, 230.

⁴ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 260.

⁵ Wolfgang König, *Die Achal-Teke: Zur Wirtschaft und Gesellschaft einer Turkmenengruppe im XIX Jahrhundert*, Berlin 1962, s. 13.

⁶ Murad Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen V XVIII-XIX vv.*, Edt.: L. Dryamova, Aşgabat, 1972.

⁷ König, *Die Achal-Teke*, s. 13.

⁸ Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 46; König, *Die Achal-Teke*, s. 21.

76 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Yomutlarla girdikleri mücadeleyi kaybederek 1767 yılında burayı terk etmek zorunda kaldılar.⁹ Buhara Emiri Şah Murad'ın Hive ve Merv seferine katılan F. Yefremov, 1774 tarihinde Ceyhun'un aşağı akımlarında Teke ve Salur kabilelerinin bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁰ XIX. yüzyılda Tekeler, Ahal dışında Tecen vahası ve Merv'de yaşıyorlardı. Yüzyılın ilk yarısında buradaki hâkim kuvvet Sarık kabilesiydi ve Tekeler Murgab'ın aşağı akımlarında bulunan Kara-yab bölgesinde yaşıyorlardı.¹¹ Kaçarların Horasan valisi Abbas Mirza'nın 1832 yılında Serahs'ı Salurlardan almasının ardından buraya da Ahal'dan Tekeler göç ettiler.¹² Govşut Han, Ahal'dan Serahs'a göç eden bu Teke grubuna mensuptu.

Govşut Han Hakkında Erken Bilgiler (1823 – 1855)

Govşut Han 1823 yılında, muhtemelen Ahal'ın Beşkale mevkiinde dünyaya geldi. Babası Övezdurdu Batır'dır. Tekelerin Toktamış bölümü, Beg uruğu, Gökçe tiresine mensuptur. Baba Han, Bayramalı Han, Nobat Han, Hücrep Han, Hallı Han isimli beş oğlu ve Düzöv isimli bir kızı vardır.¹³

Govşut ismi günümüzde Türkmenistan'da hayli yaygındır. Buna karşın XIX. yüzyıl Türkmenlerine dair kaynaklara yansıyan kişi adlarında bu isme nadiren tesadüf edilir.¹⁴ Bu isim Selçuklular devri Oğuz ve

⁹ Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 64 – 65.

¹⁰ F. S. Yefremov, "Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoriy Nine Praporşçikom, Devyatiletnee Stranstvovanie, Priklyuçenie v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu, Pisannoe im Samim v Sankt-Peterburge 1784 goda", *Russkaya Starina*, 1898, s. 132

¹¹ Shir-Muhammad Mirab Munis-Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, Çev. Yuri Bregel, Leiden, 1988, s. 505 – 506.

¹² Murad Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 116.

¹³ N. V. Atamammedov, *Turkmen Hanları ve Serdarları, Turkmenistan İlimler Akademiyası Entsiklopediya Neşriyatı, Aşkabat 1992, s. 18.*

¹⁴ Govşut ismi Rusça kaynaklarda büyük ölçüde "Kauşut" (Каушут - Каушутъ) veya "Kouşut" (Кочушут), İngilizce kaynaklarda ise "Kousheed", "Khurshid", "Kourschid", "Kouchid", "Kaushid" olarak kaydedilmiştir. Valentine Baker, *Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*,

Türkmenler arasında yaygın olan “Kafşut-Kafşit” ismiyle ilişkili olmalıdır. *Divanu Lüğati't-Türk'te* Kafşut bir erkek adı ve “iki hükümdarın, ülke güvenliği için tokalaşıp barışması” anlamlarıyla açıklanmıştır.¹⁵ İsmi “kavuşmak, birleşmek” kökünden türediği anlaşılıyor. XIX. yüzyıl Türkmen çadırlarında çadırın köşelerini birleştiren mafsallara “kafşit” adı verilirdi.¹⁶ Bilhassa Selçuklular devrinde çeşitli vesilelerle bu isme birkaç kez tesadüf edilmektedir.¹⁷ Selçuklu Sultanı Alparslan, zaman zaman Harezm'e saldıran Türkmenleri itaat altına almak üzere 1066 yılında Mangışlak'a sefer

---

London 1876, s. 223; Edmond O'Donovan, *The Merv Oasis; Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months Residence Among the Tekkes of Merv*, C. II, Smith, Elder & Co., London 1882, s. 122, 126, 138; James Bassett, *Persia The Land of the Imams, A Narrative of Travel and Residence 1871-1885*, Glasgow - Edinburg - Dublin 1887, s. 239; G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports Recieved From Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia*, London 1876, s. 4, 5, 37, 58, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 327, 332; Charles Edward Stewart, *Through Persia in Disguise: With Reminiscences Of The Indian Mutiny*, Edt. Basil STEWART, George Routledge & Sons, Ltd., London 1911, s. 400; C. Davletov, - A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii K Rossii*, Edt. : A. K. Karriyev - H. A. Halfin, İlim Yayınları, Aşkabat, 1972, s. 14; F. A. Mihaylov, - A. Bogolyubov, *Tuzemtsi Zakaspiyskoy Oblasti i İh Jizni*, Aşkabat 1900, s.32, 61; *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii*, C. II, İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki,, Edt. V. V. Struve - A. K. Borovkova - A. A. Romaskeviça - P. P. İvanova, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 253, 372, 601, 604. XIX. yüzyıl Türkmen tarihi kayıtlarında Govşut Han dışında bu ismi Govşut Serdar adlı bir Yomut lideri taşımaktadır. Govşut isminin Karakalpaklarda daha çok rastlanması dikkat çekicidir. Yu. E. Bregel, *Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstoriii i Etnografii Karakalpakov*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1867, s. 157, 199, 322; *Mitt II*, s. 372.

¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lüğati't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 694.

¹⁶ Peter Alford Andrews, "Horasan'ın Beyaz Evleri: İranlı Yomut ve Gökenlerin Keçe Çadırları", Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, s. 180

¹⁷ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 205-208.

düzenledi. Selçuklu ordusunu burada Kıfşat (Kafşut) ve Cazi (Çarığ – Cazığ) isimli Türkmen ve Kıpçak beyleri karşıladı. Bu beylerden Kıfşat kısa bir direnişin ardından teslim olurken Alparslan'ın ordusuna direnen Cazi'ye bağlı otuz bin kişilik kuvvet savaş neticesinde dağıtıldı. Agacanov'a göre Kıfşat ve Cazi, Kıpçak ve Yazır kelimelerinin bozulmuş telaffuzlarıdır.¹⁸ Öte yandan *Ravzatu's-Safa*'da Kafşut ve Cazağ olarak kaydedilen bu iki isim boy ismi değil şahıs ismidir.¹⁹ Ahmed b. Mahmud'un *Selçuknamesi*'nde de Kafşut'un etnik menşei hakkına bilgi verilmeyip Alparslan'ın Mangışlak üzerine yürüdüğü ve Kafşut'un af dilediği anlatılmıştır.²⁰ Faruk Sümer'e göre 1066 yılında Mangışlak'taki Oğuzların başbuğu Kafşut iken Üst-Yurt platosundaki Oğuz ve Kıpçakların başbuğunun adı Çarığ idi.²¹ Her ne kadar araştırmacılar aynı kaynaklardan yararlanmış olsalar da zaman zaman Kıfşat'ın Cazığ isimli Kıpçak boyunun başbuğu olduğu biçiminde yorumlara da tesadüf edilmektedir.²²

Govşut Han'a dair kaynaklara yansıyan ilk bilgi, Horasan'da Kaçarlara karşı Sâlâr isyanına Türkmenlerin destek vermesine dairdir. Kaçar Şahı Muhammed Şah'ın kuzeni olan ve babası Allahyar Han'a vekâleten Horasan valiliğini yürüten Muhammed Hasan Han Sâlâr'ın, Horasan'daki kimi meseleler nedeniyle babası Allahyar Han'ın sürgüne gönderilmesi üzerine 1846 yılında isyan etti. Bu isyana Sâlâr isyanı adı

---

¹⁸ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 334, 360.

¹⁹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 107-108.

²⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011, s. 80, 273.

²¹ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 634, 644; Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 3; Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s.88.

²² Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 65; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 144.

verilir.²³ Tekeler başta olmak üzere Türkmenler bu isyanı desteklediler. İsyanı destekleyen Türkmen liderler arasında Ahal'dan Kara Oğlan, Serahs'tan da Oraz ve Govşut Han öne çıkmaktadır.²⁴ Afgan tarihçi Feyz Muhammed Katib Hazara'nın aktardığına göre 1848 yılının Eylül ayında İran Şahı Muhammed Şah Kaçar'ın vefatı ve yerine Nasıreddin Şah'ın geçmesi sırasında Hasan Han Sâlâr ve Bucnur İlhanisi Cafer Kulu Han bağımsızlık elde etmek için Horasan Valisi Hamza Mirza'ya isyan ettiler. Ancak başarılı olamayınca Serahs reisi Oraz Han'a sığındılar. Bir süre sonra Meşhed'e saldırmak üzere Türkmenlerin desteğini istediler. Hasan Han Sâlâr Meşhed'e saldırırken Cafer Kulu Han da Hasan Han'ın isteği üzerine Herat Valisi Vezir Yar Muhammed'e giderek ondan destek istedi. Bu sırada Hamza Mirza'nın kimi birlikleri Meşhed'deki pazarları ve şehir halkını yağmalamaya başladılar. Bunun üzerine şehrin önde gelenleri ve din adamları Hasan Han'a mektup yazarak şehre girip bu yağmaları durdurmasını istediler. Böylece Hasan Han, Oraz Han ve Govşut Han'ın yönettiği iki bin Serahs Türkmeni ile şehre girdi. Hasan Han ve Türkmenlerin şehre girişi sırasında bir çatışma yaşanmadı. Bu sırada Herat Valisi Vezir Yar Muhammed de Cafer Kulu Han'la birlikte şehre girmişti. Vezir Yar Muhammed görünüşte Hasan Han Sâlâr'ı desteklerken aslında Hamza Mirza taraftarıydı. Şehre girdikten sonra şehrin kalesinde muhasara altında bulunan Hamza Mirza'ya bir mektup göndererek asıl niyetinin bu isyanı sonlandırmak olduğunu bildirdi. Ardından ordusuyla şehrin kalesine giderek Hamza Mirza ile buluştu ve Cafer Kulu Han'ı tutuklattı. Ardından Hamza Mirza ile birlikte Herat'a gittiler. Bu sırada Cafer Kulu Han da taraf değiştirdi ve Hamza Mirza'nın saflarına katıldı. Ardından 1849 yılının başında İran Şahı Nasıreddin, Murat Mirza'yı Meşhed üzerine gönderdi. Kaçar

---

²³ Vasili Vlademiroviç Barthold, *A History of the Turkman People*, s. 169; *Mitt II*, s. 240 – 243.

²⁴ N. V. Atamammedov, *Turkmen Hanları ve Serdarları*, s. 17; Abbas Amanet, *Pivot of the Universe Nasir Al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831–1896*, University of California Press, Berkeley -Los Angeles-Oxford 1993, s. 114.

kuvvetlerinin yaklaştığını öğrenen Sâlâr, Meşhed'den çekildi.²⁵ Kaçar devri İran tarihçisi Muhammed Hasan Han'ın *Tarih-i Muntazam-i Nasiri* isimli eserine göre ise Hasan Han Sâlâr ilk isyanından sonra Kuçan ve Bucnurd'da kabul edilmeyip Ahal'da Kara Oğlan Onbegi isimli Türkmen lideri tarafından misafir edildi. Bu sırada Bucnurd'a yeni atanan Muhammed Ali Han isimli valinin halka kötü davranması üzerine bölge halkı Hasan Han Sâlâr ve Cafer Kulu Han'a başvurdu. Hasan Han Sâlâr ve Cafer kulu Han bu davet üzerine Kara Oğlan'a bağlı iki bin Türkmen atlısıyla Bucnurd'a saldırarak burayı ele geçirdiler. Ancak Horasan Valisi Hamza Mirza'nın bölgeye kuvvet göndermesi üzerine yeniden Ahal'a çekildiler. 1847 yılının Aralık ayında Cafer Kulu Han, Hamza Mirza'nın Meneh'deki birliğine saldırı düzenlese de bir başarı elde edemedi. Bir süre sonra Sâlâr buradan Kuçan'a gitmek istese de Kaçar kuvvetlerinin aldığı tedbirler nedeniyle bu mümkün olmayınca Serahs aksakalı Oraz Han'ın yanına gitti. Buradan Kaçarlara bağlı kimi Horasan valilerinin de desteği ile Meşhed'e yönelik teşebbüslerde bulunsa da başarılı olamadı. Bu sırada Sâlâr'ın Meşhed'deki yakınları şehri yağmalamaya başladılar. Şehir halkı da bunun üzerine Sâlâr'ı şehre davet ettiler. Sâlâr'ın yanında Kara Oğlan Onbegi ile Serahs Türkmenlerinin liderleri olan Oraz ve Govşut hanlar vardı. Bu sırada Muhammed Şah da öldü. Yerine geçen Nasireddin Şah, Meşhed'e Sultan Murat Mirza komutasında bir ordu göndererek isyana son verdi.²⁶ İran tarihçisi Muhammed Taki Han'nin *Nasirü't-Tevarih* isimli eserinden Sâlâr'ın 1849 yılının sonu ve 1850 yılını başında Sultan Murad Mirza tarafından muhasara edildiği, Türkmenlerin bu sırada şehirde bulunduğu ve Sultan Murat Mirza'nın birlikleri ile çatıştıkları, nihayet Sâlâr'ın idam edilerek isyanın sonlandırıldığı anlaşılıyor.²⁷

---

²⁵ Feyz Muhammed Katib Hazarah, *Sirac el-Tevarih (The history of Afghanistan: Fayz Muhammad Katib Hazarah's Siraj al-tawarikh)*, C. II, Çev. R. D. McChesney, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 21-23.

²⁶ *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii*, C. II, İranskie, Buharskie i Hivinskie İstoçniki, Edt. V. V. Struve-A. K. Borovkova-A. A. Romaskeviça-P. P. İvanova, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 245.

²⁷ *Mitt II*, s. 243.

Bu isyan sonrasında isyana karışan Serahs ve Ahal Tekeleri üzerindeki Kaçar baskısı artmıştı. Türkmenlerin Sâlâr'a yardım etmeleri Şah'ın Türkmenler üzerine yürümesinde ilave bir neden teşkil ediyordu ve bu saldırılarda Ahal ve Serahs ön planda olacaktı.²⁸ 1850 yılının sonunda Nasireddin Han, Horasan valisi Sultan Mirza'ya Serahs Türkmenlerinden vergi alması ve Meşed'e yaptıkları akınları önleme emri verdi. Sultan Murad Mirza öncelikle Meşhed'deki bütün Türkmenlerin tutuklanmasını emretti. Böylece Serahs Türkmenleri kendileri üzerine gelecek ordudan haberdar olamayacaktı. Ardından topladığı orduyla Serahs üzerine yürüdü. Ordu bir süre Serahs civarındaki Türkmenleri yağmaladı. Ardından Serahs'taki kaleyi muhasara altına aldı. Türkmenler bu sırada Merv seferinde bulunan Muhammed Emin Han'dan yardım istediler. Han'ın gönderdiği iki bin atlı Sultan Murad tarafından pusuya düşürüldü. Ancak Türkmenlerin de Hive birliklerine katılmaları sonrasında Sultan Murad bölgeden çekilmek zorunda kaldı.²⁹ Türkmenlerin Türbet-i Cam bölgesini yağmalamaları üzerine sonraki yıl yaptığı sefer hazırlıkları sırasında Türkmenler Sultan Murad'a itaat bildirdiler ve af dilediler. Bunun üzerine Sultan Murad, Deregez valisi Abbas Kulu Han'ı Serahs Türkmenleri üzerine vali olarak atadı. Ancak birkaç ay sonra Abbas Kulu Han bölgeden ayrılmak zorunda kaldı.³⁰ 1852 yılında Sultan Murad Han'ın yeni bir sefer hazırlığı içinde olduğunu öğrenen Serahs Türkmenleri, Oraz Han liderliğinde Meşhed'e giderek Kaçar otoritelerine itaat ve önde gelen Türkmenlerden elli kişinin Meşhed'de rehin olarak bulundurulması karşılığında Sultan Murad'ı bu seferden vaz geçirdi.³¹

Böylece Türkmenler, bir anlamda İran kontrolüne girmiş oluyorlardı. Öte yandan bu yıllarda Hive Hanı Muhammed Emin Han da başta Merv ve Ahal olmak üzere Güney Türkmenistan şehirlerine

²⁸ C. Davletov-A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii k Rossii*, Edt. A. K. Karriyev-H. A. Halfin, İlim Yayınları, Aşkabat 1972, s. 19.

²⁹ *Mitt II*, s. 245 – 247.

³⁰ *Mitt II*, s. 247 – 248.

³¹ *Mitt II*, s. 250.

seferler düzenliyor ve Türkmenleri tam itaat altına almaya çalışıyordu. 1855 yılında Merv'e düzenlediği sefer sırasında Serahs Tekeleri de kendisine elçiler göndererek itaat bildirdiler. Ancak Muhammed Emin Han, Serahs Tekelerinin Merv'e göç etmelerini emretti. Tekeler bu emre itiraz etseler de han ısrarcı oldu ve durumu kontrol etmek üzere Serahs'a asker gönderdi. Serahs'a gönderdiği kimseler buradaki Tekelerin isyana meyilli olduğunu aktardılar. Böylece han, bizzat ordusunun başına geçerek Serahs üzerine yürüdü ve Türkmenlerin kalesini muhasara etti. Yaşanan çatışmalar sırasında Türkmenler kaleden çıkarak Hive birliklerine saldırdılar ve birkaç top ele geçirdiler. *Camiü'l Vekait-i Sultani*'de 1855 Hive-Teke savaşları ve Muhammed Emin Han'ın öldürülmesi olayları bahsinde Govşut Han'dan Teke soylularının lideri olarak söz edilmektedir. Anlatıya göre Serahs kalesinin kuşatması sırasında Tekeler kaleden çıkarak Hive ordusunu püskürtmüş, kimi esirler almış ve birkaç topu da ele geçirmişlerdi. Ardından hana bir elçi göndererek Vezir Muhammed Yakup Mehter ve Tekeleri temsilen de Govşut Han'ın yüz yüze görüşerek ortak bir karara varmalarını önerdi. Han bu teklifi kabul etti. Vezir, kale yakınlarındaki bir kanalın kıyısında Govşut Han'la görüştü. Govşut Han bu görüşmede vezire *"Kabilemizin halkı uzun süredir Hive Hanı'nın nökerleridir ve Han'ın iradesi dışına asla çıkmazdık. Ancak şimdi Kızılbaşların elinde bizden rehinler var ve bu yüzden İranlılardan korkuyoruz. Eğer Han kuşatmayı kaldıracak olursa elimizdeki topları iade edeceğiz ve zekât da vereceğiz"* dedi. Mehter ise bu teklifin eğer zekât ve tazminat ödemeleri ve rehin vermeleri halinde kabul göreceğini bildirdi. Govşut Han bu teklifi kabul etmedi. Vezir'e *"küstah ve düşüncesiz"* sözler söyleyerek kaleye girdi. Kuşatmanın on dördüncü gününde kaleden çıkan Türkmenler Hive kuvvetlerini bozguna uğratarak Muhammed Emin Han'ı da öldürdüler.³² Mirza Muhammed Taki Han'ın nakline göre Hive ordusu ilk çarpışmada yenilmesine karşın Han savaşa devam edip bizzat çarpışmalara katılmıştı. Türkmenlerin düzenledikleri saldırıda öldürülüp başı da Oraz Han'ın oğlu Sihat Niyaz Han isimli bir Türkmen

---

³² *Mitt II*, s. 541 – 543.

tarafından kesildi.³³ Böylece Türkmenler bölgedeki büyük kuvvetlerden birini yenmiş oluyorlardı.

Türkmenlerin 1855 zaferi ve Muhammed Emin Han'ı öldürmelerinin ardından Hive'de on yıldan uzun sürecek bir Türkmen isyanı başladı. Muhammed Emin Han'ın yerine geçen Abdullah Han ve onun yerine geçen Kutluğ Murat Han Türkmenler tarafından öldürüldü. İsyandar sırasında bu iki Hive hanı da Teke ve Salur Türkmenlerinden yardım istediler.³⁴ Böylece Hive Hanlığı bir süre Türkmenler için tehdit olmaktan çıkmıştı. Öte yandan Hive ve Kaçarların Horasan'daki mücadeleleri dolayısı ile burada Türkmenler için bu iki devleti birbirine karşı denge unsuru olarak değerlendirme imkânı ortadan kalkmış, Kaçar Şahı Nasıreddin Hive'deki iç karışıklıkları fırsat bilerek Güney Türkmenistan'ı kontrol altına almak üzere seferler düzenlemeye başlamıştı. Savaşın hemen ardından Horasan Valisi Feridun Mirza Merv'e giderek buradaki Sarıkların üzerine bir vali atadı ve Sarık önde gelenlerinden sekiz aileyi rehin olarak Meşhed'e götürdü.³⁵ Aynı yıl Nasıreddin Han'ın emri ile Sultan Murad Mirza Herat'ı kuşattı. Merv ve Serahs Türkmenleri bu kuşatmaya çağrıldılarsa da gitmedikleri gibi Türbet-i Cam civarında İran ikmal kervanı da yağmalandı.³⁶ 1857 yılında Bucnurd İlhanisi Cafer Kulu Han Ahal'a sefer düzenledi. 1858 yılında Cafer Kulu Han'ın Karrı Kala'daki Göklenler üzerine sefere hazırlanması üzerine Göklenler Yomut ve Ahal Tekelerden yardım istediler. Birleşik Yomut, Teke ve Göklen kuvvetleri 1858 yılında Moncuklu Tepe mevkiinde Kaçar kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Birleşik Türkmen

³³ *Mitt II*, s. 260-264; Vambéry'nin verdiği bilgiye göre Muhammed Emin Han'ın kesik başı İran Şahı Nasıreddin'e gönderildi. Arminius Vambéry, *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*, London, John Murray, 1864, s. 358.

³⁴ *Mitt II*, s. 547-50, 559-562.

³⁵ *Mitt II*, s. 266.

³⁶ Abbas Amanat, "Herat Vi. The Herat Question" md., *Encyclopædia Iranica*, C. XII, Bölüm 2, Colombia 2013, s. 219-224; *Mitt II*, s. 268, 278.

kuvvetlerini komuta eden Nur Berdi Han bu zaferin ardından bütün Ahal'in hanı olarak seçildi.³⁷

Merv'e Göç ve Kaçar Kuvvetlerinin Bozguna Uğratılması

Bölgede bu gelişmeler olurken Serahs Tekeleri bir süre sonra bölgenin İran kuvvetlerinin saldırısına uğramasının kaçınılmaz olduğunun farkında idiler. Kaçarların, gerek Türkmenlerin Herat seferine katılmamaları, gerek Kaçar birlik ve kervanlarını taciz etmeleri, gerekse de Moncuklu Tepe yenilgisinin intikamını almak için Türkmenler üzerine yeni seferler düzenleyeceği aşikârdı. Hive'nin bu sırada Türkmen isyanları ile uğraşıyor olması Kaçarların Horasan'da elini güçlendirmişti. Bu tür bir sefer için en uygun bölgelerden biri, Kaçarların Horasan'daki yerleşim birimlerine yakın olan Serahs'tı. Bu nedenle Tekeler, olası bir İran saldırısına maruz kalmamak için 17 Mart ila 14 Nisan 1858 tarihleri arasında Serahs'tan Merv'e göç ettiler ve burada yerleştiler.³⁸

Govşut Han liderliğinde Merv'e göç eden Tekeler, kısa süre sonra burada vahanın daha eski sakinleri olan Sarıklarla arazi ve su meseleleri

---

³⁷ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880 - 1881 gg.*, s. 68; Wolfgang König, *Die Achal-Teke*, s. 154; Ağacan Beyoğlu, *Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası*, s. 669 – 670; Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism; A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 57; C. Davletov-A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii*, s. 24; Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s. 265.

³⁸ Agahi'ye göre Govşut Han liderliğinde kabilenin önde gelenleri Hive Hanı'ndan kendilerine Han'ın yakın adamlarından birini hâkim olarak atamasını istediler. Bunun üzerine han da bu kabile üzerine Hive sarayının önde gelenlerinden olan Molla Muhammed Divan'ı atadı. Govşut Han'a da hilat ve altın kaplamalı bir hançer verildi. Ancak bu bilgi başka bir kaynakta bulunmadığı gibi Govşut Han'ın birkaç yıl önce Türkmenler tarafından yenilen ve 1858'de Türkmen isyanları nedeniyle zayıf düşmüş olan Hive'den bu tür bir talepte bulunması makul görünmüyor. *Mitt II*, s. 593 – 601.

nedeniyle anlaşmazlığa düştüler ve çatışmaya başladılar. Bu çatışma, Tekelerin bölgeye 1858 yılının Nisan-Mayıs aylarında göç ettikleri ve Kaçarların İran seferine 1860 yılının başında hazırlanmaya başladıkları düşünülecek olursa yaklaşık bir buçuk yıl devam etmiş olmalıdır. Serahs'tan Merv'e göç eden Tekeler bu mücadelede 1858 yılında Ahal'a han olarak seçilen Nur Berdi Han'dan da yardım istediler ve bu yardım sayesinde Sarıklar yenilerek vahadan ayrılmak zorunda bırakıldılar. Sarıkların bir kısmı Merv yakınlarındaki Yolöten bölgesine, bir kısmı da Pençdeh'e göç etti. Böylece Tekeler Merv vahasının tek sahibi haline geldiler.³⁹

Ancak vahadan çıkarılan Sarık kabilesi bu durumu İran Şahı Nasireddin'e şikâyet etti. Nasireddin Şah, Hive'nin içinde bulunduğu karmaşadan yararlanarak Güney Türkmenistan'ı hâkimiyet altına almak ve Tekelerden 1858 yılında Moncuklu Tepe'de İran ordusunun uğradığı bozgunun intikamını almak niyetindeydi. Ayrıca Horasan'daki Kaçar topraklarına Türkmenlerin düzenledikleri sürekli akınlar da yüzyılın başından beri Kaçarların Türkmenlere saldırılarına gerekçe teşkil etmişti. Nihayet Sarıkların da şikâyeti üzerine Şah'ın emri ile toplanan birliklerin başına Şah'ın amcası Hamza Mirza geçirildi. Bu birlikler 1860 yılının Nisan ayında Merv'e doğru hareket ettiler.⁴⁰ Türkmenler bu birliklerin karşısına çıkmayarak Murgab Nehri'nin doğusuna çekildiler. Kaçar birlikleri ise ikiye ayrılarak bir kısmı Kara-yab isimli bölgede, bir kısmı da eski Merv kalesi civarında karargâh kurdu. Çatışmasız geçen dört ay zarfında Tekeler Kaçar ordusunun ot ve odun toplayıcılarını kaçırmak ve Kaçar ikmal birliklerine saldırılar düzenlemek gibi yıpratma faaliyetleri yürüttüler. Dört ayın sonunda kaleden çıkan Kaçar birlikleri,

³⁹ A. Samoyloviç, "Kniga Razskazov o Bitvah Tekintsev (Predvaritelnoe Soobşçenie)", *Zapiski Bostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologičeskago Obşçestva*, C. XVI, Editör: V. R. Rozena, S. Peterburg 1905, s. 201-211.

⁴⁰ *Mitt II*, s. 601-604; Bu sefere katılan ve Merv Tekeleri tarafından esir alınan Fransız fotoğrafçı Blocqueville'e göre birlikler 31 Mart 1860 günü Tahran'dan Meşhed'e doğru yola çıktı. Henri De Couliboeuf De Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, Çev. Rıza Akdemir, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

Türkmenlerin şiddetli saldırısına maruz kaldı. Birkaç gün devam eden çatışmalar neticesinde Kaçar birlikleri yenildi ve kâmilen dağıtıldı. Ordunun büyük bölümü öldürüldü veya esir edildi.⁴¹ Bu savaşta Sarık ve Salurların bir kısmı da Kaçarların safında savaştı veya Kaçarlara destek oldu.⁴² Kaçar ordusunun vakanüvisi olan ve daha sonra Sarıklar tarafından esir alınan Muhammed Ali el-Hüseyni'ye göre Kaçar ordusu saflarında savaşan Sarıkların lideri İmam Kulu Mirza idi. Aynı savaşta Tekelerle birlikte savaşan Sarık kabilesine mensup Türkmenler de vardı.⁴³

Devletleşme ve Bağımsızlığı Koruma Mücadelesi

Govşut Han ve Govşut Han liderliğindeki Tekeler, 1860 – 1870 yılları arasında bölge siyasetinde sadece birkaç olayla zikredilirler. Govşut Han'ın bu dönemde Merv Tekelerini göçebe kabile nizamında yerleşik, tarımcı, kanunları, kurumları ve yetkileri tanımlanmış yöneticileri olan bir devlete dönüştürmeye gayret ettiğine dair kuvvetli işaretler vardır. Tekeler, 1855 ve 1860 yıllarında bağımsızlıklarını tehdit eden iki devleti (Hive ve Kaçarlar) kesin bir yenilgiye uğratmış, böylece iç ve dış işlerinde bağımsız hareket edebilme imkân ve hakkını elde etmişlerdi. Ele geçirdikleri Merv vahası, çöllerle çevrili olması bakımından Tekelere bir ölçüde güvenlik de sunuyordu. Ancak çağının ilerisinde bir başbuğ olan Govşut Han, Rusların Türkistan'da giriştiği işgal süreci, Kaçarların doğu ve kuzey yönünde Türkmen toprakları üzerindeki emelleri ve İngilizlerin Afganistan'daki boyunduruğu gibi kabilesinin yaşadığı coğrafya çevresindeki olaylar neticesinde, geleneksel kabile nizamı ve liderlik anlayışı ile Türkmenlerin bölgeden uzun süre bağımsızlıklarını koruyamayacaklarının farkına varmış olmalıdır. Zira bilhassa 1860 yılı

---

⁴¹ *Mitt II*, s. 601 – 604; O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 172; Agahi'nin Gülşen-i Devlet isimli eserinde İranlıların Tekeler tarafından yenilgiye uğratılması Hive etkisine bağlanmaktadır. *Mitt II*, aynı yer.

⁴² O'Donovan, *Merv Oasis II*, s 172.

⁴³ Muhammed Ali el-Hüseyni, *Ceng-e-Merv" Kak Persidskiy İstoçnik po İzuçeniyu İstorii Yujnogo Turkmenistana Seredinı XIX v.*, Çeviren ve Notlandırılan: M. Saparov, İlim, Aşkabat 1990, s. 28-29.

sonrasında Kaçar tehdidinin de bertaraf edilmesi ile Govşut Han'ın kabilesi üzerindeki yönetim yetkisi Türkmenler için istisnai bir örnek teşkil etmekteydi. Bu durumu ortaya koymak ve Govşut Han'ın yetkilerinin toplumsal bir dönüşümün ve kabile nizamını terk ederek devletleşmenin neticesi olduğunu göstermek için geleneksel Türkmen yönetim anlayışına değinmek gerekiyor.

Türkmen Kabilelerinde Geleneksel Yönetim ve Tabiiyet Anlayışı

Hazar Ötesi Türkmenleri'nin Cengiz istilası sonrasında yeniden tarihi kayıtlarda görünmeye başladığı XVI. yüzyıldan itibaren bu Türkmenler hakkında bilgi veren kaynaklar, Türkmenlerin herhangi bir otoriteye boyun eğmeye eğilimli olmadıklarını bilirler. Hazar Ötesi Türkmen tarihi için erken dönem kaynaklarından biri olan *Tarih-i Alemara-yi Abbasi'*nin yazarı İskender Beg Münşi, Şah Tahmasb devrinde Etrek ile Gürgen nehirleri arasına göç etmiş olan Türkmenlerin “*her türlü otoriteyi reddettiklerini*” kaydetmiştir.⁴⁴ 1622 yılında Hive'ye giden Rus elçisi Hohlov, elçilik heyetine saldıran Türkmenler için “*aralarında hiç kimse bir hükümdara itaat etmiyordu*” ifadesini kullanmıştır.⁴⁵ 1741 yılında Mangışlak'ta bir Türkmen aksakalla konuşan Rus Yüzbaşı Tebelyev, aksakalın “*Bizim içimizde han ya da sultan yoktur ve bütün insanlar özgürdür*” ifadelerini kullandığını kaydetmiştir.⁴⁶ Mangışlak Türkmenlerine dair 1767 tarihli Rus dışişleri raporuna göre Türkmenler arasında oğulun babaya itaati dâhil kimsenin kimseye itaati söz konusu değildi. Aralarında askeri harekâtları yönetmekte daha yetenekli olmakla öne çıkan liderler vardı. Ancak bu liderler kimseyi bir iş

⁴⁴ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Alemârâ-yi Abbâsî (History of Shah Abbas the Great)*, C. II., Çev. Roger M. Savory, Westview Press, Kolarado 1978, s. 767 – 768; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Alemârâ-yi Abbâsî I*, s. 175- 76.

⁴⁵ Knighting, *Ivan Khokhlov: Russian Envoy to the Court of Imam Quli Khan*, Indiana Üniversitesi Orta Avrasya Çalışmaları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Indiana 2008, s. 79 – 80.

⁴⁶ Knighting, *Ivan Khokhlov: Russian Envoy to the Court of Imam Quli Khan*, Indiana Üniversitesi Orta Avrasya Çalışmaları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Indiana 2008, s. 79 – 80.

yapmaya mecbur edemezdi ve bütün meseleler toplumun genel rızası ile yapılırdı. ⁴⁷ Bu geleneksel kabile nizamı XIX. yüzyılda da cariydi. 1819 yılında Hazar kıyısındaki Yomut kabilesinin yaşadığı bölgelerde ve Hive'de Türkmenleri gören Rus subay Muravyev'e göre hiçbir Türkmen bir diğèrinin kölesi değildi ve bütün Türkmenler özgürdü. ⁴⁸ 1830-1831 yıllarında Türkmen topraklarında bulunan İngiliz subay Conolly Türkmenler arasında Fransız İhtilalî'nin özgürlük ve eşitlik ilkeleri yürürlükteydi. Her Türkmen kendi çadırının efendisiydi.⁴⁹ 1832-36 yılları arasında Hazar Denizi'nin doğu sahillerine Rusya tarafından düzenlenen keşif seferlerine katılmış olan Rus botanikçi Karelî'nin verdiği bilgiye göre Yomutlar kimsenin otoritesini tanımaz ve hanlarına da itaat etmezlerdi.⁵⁰ 1851 yılında Kaçarların elçisi olarak Hive'ye seyahat eden Rıza Kulu Han'a göre her bir Türkmen kendisini kabilenin lideri olarak görürdü.⁵¹ Benzer bilgiler Türkmenler arasında bulunmuş birçok doğu ve batı kaynağında yer almıştır.⁵² Rusya'nın 1873 yılında Hive'yi işgaline tercüman olarak katılan İbrahimov'un Türkmenlerden duyarak aktardığı "*Biz Türkmen'iz ve bu yüzden kimseye itaat etmeyiz*"

---

⁴⁷ АВРР, ф. "Трухменские дела" 1745—1767 гг., оп. 1333, д. 1, лл. 17—27 об.

⁴⁸ Nikolay Muravyev, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turkoman Country*, Foreign Department Press, Kalküta 1870, s. 17.

⁴⁹ Arthur Conolly, *Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, C. II, London 1838, s. 138.

⁵⁰ G. S. Karelî, "Puteşestviya G.S. Karelîna po Kaspiyskomu Moryu", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva po Obşçey Geografii*, C. X. S. Peterburg 1883, s. 282.

⁵¹ *Mitt II*, s. 285.

⁵² Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, London 1835, s. 160 – 161; *Mitt II*, s. 117; James B. Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia*, C. II., London 1838, s. 254; Arminius Vambéry, *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*, London John Murray 1864, s. 310;

*sevmeviz*⁵³ cümlesi de bilhassa önemlidir. Türkmenler arasında görülen “han”, “beg”, “kethüda”, “aksakal”, “serdar”, “batır”, “vekil”, “atalık”, “yüzbaşı” gibi unvanlar taşıyan yöneticiler bulunurdu. Fakat bu yöneticilerin işlevi kabilenin sözcülüğünden öteye gitmezdi.⁵⁴

Govşut Han’ın Liderliği ve Otoritesi

Türkmen kabilelerinin yöneticilik ve yönetim anlayışı yukarıda tarif edildiği gibi iken, bilhassa Govşut Han ve onunla hemen hemen aynı dönemde Ahal Tekelerinin lideri olan Nur Berdi Han, Türkmenlerin geleneksel sözcü-yönetici anlayışının ötesinde gerçek birer yönetici olmak özelliği gösterirler. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Govşut Han tarihi kayıtlara ilk kez 1840’lı yılların ortasında yansımaya başlamıştır. Bu yıllarda muhtemelen Tekelerin dört urug başbuğundan biriydi. Serahs Türkmenlerinin Hive ve Kaçarlarla ilişkilerinde 1855 tarihine kadar Oraz Han, Govşut Han, Rahman Kulu Han ve Sofi Han isimleri öne çıkmaktadır.⁵⁵ Bu dört lider muhtemelen Otamış ve Toktamışlara bağlı dört urug lideri idi. Türkmenlerin Serahs’tan Merv’e göç ettiği 1858 tarihinden sonra Govşut Han dışında bir liderin ismi kaynaklarda öne çıkmamıştır. Her ne kadar Govşut Han’ın 1853 yılında Hacim Şükür’ün yerine han olarak seçildiğine dair bilgiler bulunsa da⁵⁶, kaynaklarda Serahs Tekeleri bahsine dair bilgilere genel olarak bakıldığında 1858 tarihine kadar buradaki Tekelerin Beg, Vekil, Bahşı ve Sıçmaz urug hanları tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Govşut Han, Tekeleri Toktamış bölümü, Beg uruğu, Gökçe tiresi ve Yarı-Gökçe

⁵³ Şagimardan Mryasoviç İbragimov, “Nekotoriye Zametki o Hivinskih Turkmenah i Kirgizah, (İz Zapisnoy Knijki), *Voyenniy Sbornik*, No 9, Yıl: 1874, s. 133-163.

⁵⁴ Yuri Bregel, *Harezmskiye Turkmeni B XIX Veke*, Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Narodov Azii, Moskva 1961.

⁵⁵ *Mitt II*, s. 125; IRONS, William, “Siyasi Bir Seçim Olarak Göçebelik”, Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 47- 85; Paul Georg Geiss, “Türkmen Kabileciliği”, Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 85-103.

⁵⁶ N. V. Atamammedov, *Turkmen Hanları ve Serdarları*, s. 19.

90 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

taypasına mensuptur.⁵⁷ Kimi bilgiler Govşut Han'ın ailesinin han ailesi olduğu yönünde iken, Türkmenlerde Kazak ve Özbekler gibi kalıtsal bir yönetici sınıfın varlığına dair güçlü kanıt yoktur.⁵⁸ Rus subay Grodekov'un aktardığına göre Ahal'da hanlar bazen seçimle belirlenir, bazen de babadan oğula veya hanın yakın bir akrabasına geçerdi.⁵⁹ Öte yandan Govşut Han'ın babasının ve dedesinin "han" değil "serdar" unvanını taşıdıklarını biliyoruz.⁶⁰

Türkmen kabilelerinde çeşitli unvan taşıyan yöneticilerin aslında birer kabile sözcüsü veya memuru vasfında olduklarını görmüştük. Ancak Türkmen geleneksel kabile yönetimine göre bir Türkmen kabilesi savaş veya olağanüstü bir durumda emirlerine itaat edilecek gerçek bir lider seçebilir ve ilgili özel durum bertaraf edilene değin bu lidere tam itaat gösterilirdi. İngiliz Charles Edwar Stewart'ın verdiği bilgiye göre Türkmenler, bir tehlike altında oldukları zamanlarda tirelerin liderleri, muvakkat olarak kabilenin iktidarını teslim ettikleri bir lider seçerlerdi. Bu seçimlerde adayın ailesinin nüfuzu ve kişisel yetenekleri seçilecek

---

⁵⁷ Charles Edward Stewart, *Through Persia in Disguise*, s. 408; N. V. Atamammedov, *Türkmen Hanları ve Serdarları*, Turkmenistan İlimler Akademiyası Entsiklopediya Neşriyatı, Aşkabat 1992, s. 18. Govşut Han'ı vekil uruğuna mensup gösteren kimi kayıtlar da vardır. *İstoriya Turkmesnkoj SSR*, C. 2, 2. Kitap, S Naçala XIX. Veka Do Belikoj Oktyabrskoj Sotsialistiçeskoj Rovolitsii, Editörler: A. Kariyev, O. K. Kuliyeve, M. E. Masson, İzdatelstvo Akademik Nauk Turkmenkoj SSC, Aşkabat 1957, s. 46. Türkmenlerde kabile altı birimlerin adları olan "il", "halk", "urug", "tire", "taypa", "bir ata" gibi terimlerin kabilenin hangi alt birimlerine verildiği konusu kabileden kabileyeye değişiklik göstermekteydi. Yuri Bregel, *Harezmskiye Turkmeni v XIX. Veke*, s. 342; William Irons, "Siyasi Bir Seçim Olarak Göçebelik", Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 47-85; Soltanşa Ataniyazov, *Şecere (Türkmen'in Soy Ağacı)*, Türkmen Türkçesinden Çeviren: Seyitnazar Arnazarov-Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 24.

⁵⁸ Charles Edward Stewart, *Through Persia in Disguise*, s. 408;

⁵⁹ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880 - 1881 gg.*, C. I, S. Peterburg 1883, s. 68.

⁶⁰ Yuri Bregel, *Harezmskiye Turkmeni*, s. 135.

lideri belirlerdi. İlgili tehlike ortadan kalktığıında liderin olağan dışı yetkileri de hükümsüz kılınırdı. Yazara göre Türkmenler tehlike geçince böyle bir kısıtlamaya müsaade etmeyecek kadar bağımsız bir millettir.⁶¹ İngiliz subay ve istihbarat görevlisi Napier'e göre geleneksel olarak hiçbir otoriteyi tanımayan Teke kamuoyu, ciddi bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunu görmüş, ortak hareketin gerekliliğinin icap ettiğini kavrayarak Govşut Han'a olağandışı yetkiler de vermişlerdi.⁶² 1873 yılında Horasan'da bulunan ve Govşut Han'la görüşmek istemesine rağmen buna imkân bulamayan İngiliz subay Baker'e göre Govşut Han'ın gerçek bir lider olmasında tehdit eden şartlar etkili olmuştur.⁶³

Yukarıda belirttiğimiz gibi Govşut Han'ın 1853 yılında kabilenin tamamının hanı olarak seçildiğine dair bilgiler vardır. Govşut Han ismi bilhassa 1855 Hive – Türkmen savaşından sonra öne çıkmış ve tek başına Teke lideri olarak kullanılmıştır. Gerçekten de 1834 yılı civarında Serahs'a göç eden Tekeler, özellikle 1850 yılından, yani destek verdikleri Sâlâr isyanının bastırılmasından sonra zor durumda kalmışlardı. Ahal bölgesinin nispeten dağlık olması buradaki Tekeler için doğal bir güvenlik sağlıyordu. Merv, çöllerle çevrili ve ikmal imkânları sınırlı olduğu için buraya sefer düzenleyen bir ordu bölgede uzun süre kalamıyordu. Ancak Serahs, Kaçarların Horasan'daki valiliklerine ve Türkmen-Kaçar sınır yerleşkelerine yakındı. Bu nedenle Kaçar kuvvetleri buraya sefer düzenlemekte zorluk yaşamıyordu. Tekeler için Kaçarlara tabiiyet bildirmek ve hatta vergi vermek saldırıdan kurtuluş çaresi değildi. Zira Hive de Tekeler üzerinde hak iddia ediyor ve 1850'li yıllarında başında yılda bazen birkaç akın ve bir büyük seferle güneye inen Hive Hanı Serahs Tekelerini kendine tabii sayıyordu. Bu şartlar altında Tekeler, kabileyi bu durumdan kurtaracak bir han seçmiş olmalıdır. Govşut Han'ın liderliğinde Tekeler önce Hive'yi yendiler ve bu tehlikeyi böylece bertaraf ettiler. Ancak Kaçarlar,

⁶¹ Charles Edward Stewart, *Through Persia in Disguise*, s. 408.

⁶² G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 166.

⁶³ Valentine Baker, *Clouds in the East*, s. 212.

92 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Türkmenler için halen tehdit unsuruydu. Mevcut şartlarda Serahs'ta kabilesi için gelecek ümidi göremeyen Govşut Han, buradan Merv'e göç etti. Bu durum ilk kez yaşanmış bir olay değildi ve 1800'ün başından itibaren Tekeler birkaç kere Merv – Serahs veya Aşağı Tecen-Merv arasında göç etmişlerdi. XIX. yüzyılın başından itibaren Merv'de daima bir miktar Teke Türkmeni bulunuyordu. Kabileyi Merv'de de başka bir zorlu süreç, Sarık Türkmenleri ile bir buçuk yıl kadar süren mücadele süreci bekliyordu. Sarıklar, Ahal Tekelerin de yardımı ile vahadan çıkarıldıktan sonra Merv'e yönelik Kaçar seferi tehdidi ortaya çıktı. Böylece önce Serahs, sonra Merv Tekeleri adını alan bu Teke Türkmen grubu oldukça uzun bir süre artarda yaşadıkları zorlu süreçler nedeniyle Govşut Han uzun bir süre kabilenin bu bölümünü geleneksel Türkmen hanı gibi değil, gerçek ve otoriter bir lider olarak yönetti. Kaçar ordusuna karşı bütün dünyada yankı uyandıran bir zafer kazanmasının sağladığı itibar, muhtemelen Govşut Han'ın bu pozisyonunu daimileştirdi. Merv'in 1884 yılında savaş olmaksızın teslim olmasında etkili olan Rus Albay Alihanov'a göre Govşut Han, Merv'in ele geçirilmesi ve 1860 yılında Kaçar ordusunun yenilmesinin ardından Merv Tekelerinin hanı olarak seçildi ve ölümüne kadar bu konumunu sürdürdü. Govşut Han, bu başarılarından önce sadece bu olaylar sürecini yönetmek üzere han olarak seçilmişti. Govşut Han'ın Tekeler üzerindeki hâkimiyeti Tekeler için de istisnai bir durumdu. Tekeler, Govşut Han öncesinde bir kişinin otoritesi ve hâkimiyetini kabul etmezlerdi. Nitekim Govşut Han'ın ölümünden sonra, 1881 yılının beş ayını Merv'de geçiren O'Donovan'a göre bu yılda Merv Tekelerinin Toktamış bölümünün hanı olan Govşut Han'ın oğlu Baba Han, babası gibi bütün Merv Tekelerini değil sadece Toktamışları yönetme yetkisine sahipti. Kişiliği Türkmenler arasında babası gibi otorite kurmasına yeterli olmayıp Utamış hanı başarılı biçimde onu yönetimde eşitliği

kabule zorlamıştır.⁶⁴ Bu durumda Govşut Han'ın olağanüstü cesareti, bilgisi ve organizasyon yeteneği etkili olmuştur.⁶⁵

Öte yandan Govşut Han'ın –en azından 1860'lı yılların başında– Merv Tekeleri üzerinde elde ettiği otoritenin, Türkmen geleneksel yönetim şekli ve organların üzerinde olmadığına dair bilgiler, bu liderin Türkmen liderinin geleneksel kurum ve yöneticilerin işlevini, tutarlı bir siyasi teşekkül oluşturabilecek biçimde berkittiğine işaret etmektedir. Govşut Han'ın, Türkmen geleneksel idari yapısında mevcut olan kurumları dönüştürmesini açıklamak için geleneksel Türkmen yönetsel kurumlarına ve anlayışına göz atmak gerekiyor. Türkmenlerde birtakım yönetici unvanların bulunduğu ve bunların ancak kabile veya kabilenin ilgili alt biriminin sözcüsü niteliğinde olduğundan söz etmiştik. Türkmen toplumunda bu liderlerden daha etkin bir idari işlev yüklenen kurumlar, “maslahat”, “keñeş”, “cumguriye” ve bazen de “yığnak” adı verilen meclislerdi.⁶⁶ Bu meclislere bazen kabilenin tamamı, bazen de sadece kabile unsurlarını temsil eden aksakallar katılırlardı. Halkın tamamının katıldığı meclislerde savaş, göç gibi toplumun tamamını ilgilendiren konular görüşülerek karara bağlanırdı. Aksakallar meclisi ise daha sık toplanan kabile temsilcileri meclisidir. Bu tür meclislerde alınacak kararlarda oy birliği aranır.⁶⁷ Ahal Tekeler ve Merv Tekeleri dışında bu meclislere dair bilgilerden meclisin kararlarını bağlayıcı olmadığı ve meclislerin yaptırım gücünün oldukça zayıf olduğu anlaşılıyor. Kişiler ve kabile unsurları arasında yaşanan anlaşmazlıklarda meclisin verdiği karar ancak anlaşmazlığın taraflarının kararı kabul etmeleri halinde yürürlüğe girerdi.⁶⁸ Öte yandan Merv ve Ahal Tekelerde meclise dair bilgilerden meclisin bu topluluklarda en

⁶⁴ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 159 – 160.

⁶⁵ Alihanov, *Mervskiy Oazis i Dorogi Veduşiya k Nemu*, St. Peterburg, 1883, s. 16.

⁶⁶ Yuri Bregel, *Harezmskiye Turkmeni v XIX. Veke*, s. 165

⁶⁷ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880 - 1881 gg.*, s. 64; O'Donovan, *Merv Oasis I*, s. 364; Wolfgang König, *Die Achal-Teke*, s. 149, 156, 158.

⁶⁸ Yuri Bregel, *Harezmskiye Turkmeni v XIX. Veke*, s. 168.

üst yönetim organı olduğu görülüyor. Hanlar bu meclislerde seçilir ve bu meclisler tarafından görevden alınabilirdi.⁶⁹ Grodekov'a göre maslahat kararları bağlayıcı idi ve Ahal'da yaşayan Türkmenler maslahatların kararlarına riayet ederlerdi. Bu kararlara riayet etmeyenler toplumdaki uzaklaştırılır, Nohur'a sığınır ya da Hive'ye kaçar.⁷⁰

Govşut Han'ın Merv'de öncülük ederek kurduğu idari yapıya dair bilgileri ancak onun ölümünden iki yıl kadar sonra Merv vahasına giden O'Donovan'dan edinebiliyoruz. O'Donovan'ın verdiği bilgilerden Govşut Han devrinde Türkmen ve Tekelerde var olan yönetsel – askeri yapıların yerleşik ve tarımcı bir toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde güçlendirildiği, korunarak idealize edilmeye çalışıldığı, bunun yanında devletleşme amacına matuf olmak üzere çevre yerleşik devletlerden kimi kurum ve görevlilerin ödünçlendiği anlaşılmaktadır. Öncelikle Govşut Han önderliğinde Merv Tekelerinin vahayı ele geçirmelerinden hemen sonra bir yasavul teşkilatının kurulduğunu kaydetmiştik. Benzer mahiyette yasavul teşkilatı komşu yerleşik devletler olan Hive ve Buhara'da da vardı.⁷¹ O'Donovan'ın vahayı ziyaret ettiği sırada bu teşkilat bin kişiden mürekkepti ve kabilenin Otamış ve Toktamış bölümünden “nöker”den oluşuyor, “yasavul başı” unvanlı iki komutan (Yağmur Han ve Anna Murad Kâfur) tarafından yönetiliyordu. Yasavullar meclisin emirlerini icra etmek ve Buhara ile Meşhed'den Merv'e gelen kervanlara muhafızlık etmekle yükümlüydüler.⁷² Ayrıca Merv'e düzenlenebilecek baskınları önceden

---

⁶⁹ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 163; Paul Georg Geiss, “Türkmen Kabileciliği”, Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 85 - 103.

⁷⁰ N. İ. Grodekov, *Voyna v Turkmenii*, C. I, s. 66.

⁷¹ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500 - 1868)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 107 – 108; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Almanca'dan Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975, s. 103.

⁷² O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 164, 165,

tespit etmek için devriyeler çıkarmakla görevli bir “karaul” teşkilatı ve bu teşkilatın başında da “karaul başı” unvanlı bir görevli vardı.⁷³ Vaha yukarıda niteliği açıklanan genel katılımlı Türkmen Meclisi ve bir tür temsilciler meclisi tarafından yönetiliyordu. Her bir tirenin lideri olan kethüda isimli liderler, bir tür temsilciler meclisinin olağan üyeleri idi. Han ve dört büyük uruğun liderleri ise hükümetin yürütme birimini oluştururdu.⁷⁴ O’Donovan’ın vahada bulunduğu sırada bu görev cari olmasa da Govşut Han hayatta iken “vezir” unvanlı bir yardımcısı vardı.⁷⁵ Vahanın merkezi kabul edilen Govşut Han Kala’da haftada iki kere kurulan pazarlarda Hanların başkanlık ettiği mahkemeler kurulur ve davalar görülürdü.⁷⁶ O’Donovan’ın şehri ziyaret ettiği 1881 yılında Tekeler Merv’i “Hanlık” olarak görüyorlardı.⁷⁷ Buna karşın Govşut Han’ın yöneticilik yaptığı 1861 yılı içinde vahada bulunan Blocqueville’in verdiği bilgiye göre Govşut Han, siyasi kabiliyeti ile şöhret kazanmış aksakallardan biriydi. Ancak kamuoyunun eğilimine mugayir bir harekette bulunamaz ve kamuoyunun rızası haricinde bir karar alamazdı.⁷⁸ Belli ki Govşut Han’ın Teke toplumuna sunduğu karizmatik liderlik ve geleneksel kabile yönetim kurumlarının güçlendirilmiş halinin sentezi olan yönetim biçimi Teke toplumuna yabancıydı ve Govşut Han’ın konumunun toplumsal karşılığı henüz özümsemiş değildi. 1873 yılında Horasan’da yaptığı geziler sırasında kimi Teke Türkmenleri ile de görüşen Baker’e göre Govşut Han’ın yönetici olarak vasfı belirgin değildi.⁷⁹ Öte yandan Alihanov’a göre Govşut Han kurduğu mahkemelerde ölüm cezasında dahi hükmedebiliyordu.⁸⁰ O’Donovan ise Tekeler arasındaki “vahşi

⁷³ O’Donovan, *Merv Oasis II*, s.372.

⁷⁴ O’Donovan, *Merv Oasis II*, s.372

⁷⁵ O’Donovan, *Merv Oasis II*, s.210.

⁷⁶ O’Donovan, *Merv Oasis II*, s.329 – 330.

⁷⁷ O’Donovan, *Merv Oasis II*, s. 406.

⁷⁸ Henri De Couliboeuf De Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, Çev. Rıza Akdemir, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 46.

⁷⁹ Valentine Baker, *Clouds in the East*, s. 212.

⁸⁰ Alihanov, *Mervskiy Oazis*, s. 15.

haydutlar bile” hukuki bir meselede kadı'nın kararına derhal razı geldiği bilgisini vermektedir.⁸¹

Govşut Han'ın elde ettiği ve ölümüne kadar elinde tuttuğu bu siyasi yetkiyi koruyabilmesinde kendi kişisel yeteneğinin yanı sıra, kimi sosyo-ekonomik faktörler ve bizzat Govşut Han tarafından tesis edilen kurumlar da etkili olmuş olmalıdır. Bu faktörlerden ilki, belli bir tarımcı geleneğe sahip olmakla birlikte göçebe unsurlar da barındıran ve sadece çadırlarda yaşayan Teke kabilesi, yurt tuttuğu Kuzey Horasan topraklarında uzun süre saldırı ve baskıya maruz kalmış, bu baskılar nedeniyle birçok kere toplu olarak göç etmek zorunda bırakılmıştı. Serahs'tan Merv'e göç ettikten sonra kabilenin buradan göç edebileceği uygun bir bölge kalmamıştı. Vaha büyük bir göçebe nüfusu barındırabilecek otlaklara sahip değildi. Bu şartlar Merv Tekelerinin sosyo-ekonomik yapılarını göçerlikten yerleşiklik yönünde değiştirmiş olmalıdır. Vahada büyük bir nüfusun bir arada yaşayabilmesi ve tarımsal faaliyetlerin organizasyonu yukarıda bahsettiğimiz geleneksel itaatsiz Türkmen yapısıyla mümkün olmadığı gibi ciddi bir yönetim aygıtını ve buna bağlı olarak hiyerarşik ilişkileri zorunlu kılıyordu. Muhtemelen kabilenin Merv'deki başlıca geçim kaynağının tarım olabileceğini ve kabilenin artık yerleşik hayat sürmek durumunda kalacağını, bunun için kabilenin mizacının da bu yeni duruma uyum sağlamak zorunda olduğunu, bunun yanında vahanın askeri tehditlere açık olduğunu gören Govşut Han, yukarıda yapısından söz ettiğimiz yasavul teşkilatını bir iç güvenlik teşkilatı olmanın yanı sıra vahaya yönelik saldırı olasılığına karşı da hazır kuvvet⁸² ve Govşut Han'ın kabilenin sosyo-ekonomik dönüşüm sürecini yönetmesinin de kaçınılmaz bir aracı olacaktı. Govşut Han, Tekelerin Merv'e gelişyle birlikte, 1858 ile 1860 yılları arasında Murgab'ın vahaya girdiği bölgeye yakın Benti bölgesinde Govşutbend ya da Bent-i Govşut olarak bilinen

⁸¹ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 167.

⁸² Alihanov, *Mervskiy Oasis i Dorogi Veduşiya k Nemu*, St. Peterburg, 1883, s. 15; Charles Marvin, *The Russians at Merv and Herat, and Their Power of Invading India*, W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall. S. W. Publishers to India Office, London, 1883, s. 183.

barajı kurduymuştu.⁸³ Bu baraj vasıtasıyla Murgab Nehri vahaya dağıtılıyor ve büyük bir Teke nüfusuna tarımcılıkla geçimini sağlama imkânı veriyordu. Nihayet Tekelerin Vaha'yı ele geçirmelerinden 17 yıl sonra, 1874 yılında Naiper'in yazdığı rapora göre Govşut Han liderliğine Merv Tekelerinin nispeten müreffeh bir toplum oluşturduklarının izleri vardır. Rapora göre Tekeler Merv'de tüketebileceklerinden fazla buğday üretiyorlardı. Burada sürüleri, atları ve çadırlarıyla, iç çatışmalardan ve suçtan uzak bir hayatları vardı.⁸⁴

İstila Tehdidi ve Merv Tekelerinin Varlığını Sürdürmek İçin Himaye Arayışları

1860 yılında Merv'de Kaçar kuvvetlerinin yenilmesi sonrasındaki on yıl boyunca kaynaklar Govşut Han'ın faaliyetleri hakkında suskundur. Yaklaşık on yıl süren bu süreçte Govşut Han'ın dâhil olduğu en ciddi faaliyet, 1865 yılında Taşkent'in müdafaası için birlik göndermiş olmasıdır.⁸⁵ Napier'e göre bu birlik 1867 tarihinde ve Cizzak Kalesi'nin savunulması için gönderilmişti. Govşut Han, Kara Şeytan ve diğer Merv önde gelenleri altı – yedi bin kişilik bir birlikle bölgeye intikal etmiş ve Ruslara karşı savaşmışlardı. Bu nedenle Ruslar Tekelerden bilhassa nefret ediyorlardı.⁸⁶ Öte yandan Cizzak, 1866 yılının başı ve sonunda, biri Rus komutan Çernyayev'in başını çektiği ve başarısız olan, ikincisi

⁸³ Alihanov, *Mervskiy Oazis*, s. 15; Murad Annanepesov, *Hozyaystvo Turkmen*, s. 281;

⁸⁴ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 39.

⁸⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1947, s. 230. Buhara Tarihçisi Mirza Abdülazim Sami'ye göre Govşut Han liderliğinde Tekelerin Buhara'ya yardımı 1868 yılında ve Semerkand'ın işgalinin hemen öncesinde, Hiştköprük bölgesinde yapılan savaş sırasında idi ve Govşut Han'a bağlı iki bin Türkmen burada savaşmayarak önce Çarçuy'u yağmalamış, sonra da Merv'e gitmiştir. Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye (Istoriya Mangitskih Gosudarey)*, *Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya* L. M. Epifanovoy, Akademiya Nauk UzSSR, Institut Vostokovedeniya, Moskva 1962, s. 72.

⁸⁶ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 174.

Romanovskiy komutasında ve Cizzak'ın Ruslar tarafında işgal edilmesi ile sonuçlanan iki saldırıya uğramıştır.⁸⁷ Govşut Han'ın bu saldırıların hangisine karşı kaleyi müdafaaya katıldığına dair bilgi yoktur. Öte yandan 1881 yılında Merv'de karavulbaşı unvanıyla devriyeleri sevk ve idare eden Kara Şeytan'ın 1874 yılında Buhara Emiri Emir Muzaffer'in hizmetinde olduğunu biliyoruz.⁸⁸ 1868 yılında Ruslar tarafından tabii devlet haline getirilen Buhara Hanlığı ile Merv Tekeleri arasındaki dostluk 1881 yılında da devam ediyordu.⁸⁹

Govşut Han'ın Rus işgali süreci başlaması üzerine Buhara Hanlığı'na destek kuvvet göndermesinde şüphesiz işgal sürecinden duyduğu endişenin de payı vardı. Zira 1869 yılından itibaren Govşut Han'a dair bilgilerin tamamına yakını Türkmen topraklarını Ruslar tarafından işgaline karşı tedbirler ve himaye arayışlarına dairdir. Bu konuda elindeki seçenekler son derece sınırlıydı. Güneydoğuda İngiliz hegemonyasında Kabil Emiri Şir Ali ve Herat valisi olan oğlu Serdar Yakup Han, güney ve güneybatıda ise Kaçarların yönetimindeki İran vardı. Türkmenlerle Kaçarlar, gerek XIX. yüzyıl, gerekse XVI. yüzyıldan itibaren genellikle düşmanca münasebetler geliştirmişlerdi. Bu yüzden Afganistan ve böylece daha güçlü bir devlet olan İngiltere'nin himayesine girmek daha makul görünenecekti. Govşut Han bir yandan da 1869 yılında Rusların Hazar kıyısındaki Kızılsu'da üs kurmalarından itibaren Ahal Tekelerin ve Yomutların yürüttüğü direniş ve mücadeleye de destek oluyordu.⁹⁰

---

⁸⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 93 – 95.

⁸⁸ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 58.

⁸⁹ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 148.

⁹⁰ Rusya'nın Esterabad konsolosunun Rusya'nın Tahran Orta Elçisi'ne yazdığı 21 Kasım 1870 tarihli raporda Etrek'in güneyinde oturan Yomutların Rus birliğine saldırmak üzere Mangışlak bölgesindeki Kazaklardan ve Govşut Han'dan yardım istediği, Govşut Han'ın Bucnurd İlhanisi'nden çekindiği için önce bu talebe sıcak bakmadığı, ardından Yomutların acil talepleri karşısında bu talebi kabul ettiği, Rus birliklerine yapılan saldırıya Govşut Han, Nur Berdi Han, Hoca Kulu Han, Oraz Muhammed Han, Sofu Han ve Üvez Murad

Govşut Han'ın Afganistan ve dolayısıyla İngiltere'den himaye talep etmesine dair ilk bilgi 1869 yılına aittir. Govşut Han'ın himayesini aradığı ilk devlet İngiltere idi. 1869 yılında Govşut Han Tahran'daki İran Büyükelçisi ile temas kurduysa da İngilizler sadece boş sözler vermekle yetinmişlerdi.⁹¹ Ardından, Napier'e göre Govşut Han, 1869 yılında oğlu Baba Han'ı Afganistan Emiri Şir Ali'ye göndermiş, Baba Han ve yanındaki heyet Emir'e Hindistan'a kadar eşlik etmiş ve bu heyet Emir'den bir saldırıya uğramaları halinde Emir'den yardım garantisi almıştı.⁹² Baba Han'ın Hindistan'a seyahat ettiğine dair başka bir kayda tesadüf etmedik. Ancak 1873 yılında Rusların Hive'yi işgal etmeleriyle birlikte Govşut Han'ın himaye, askeri yardım veya Merv'in işgal edilmesi halinde sığınacak bir alan temin etmek için temaslarını hızlandırdı. Govşut Han, yardım talep edilecek ilk mercii olarak Herat Valisi'ni görmüştü. İngiliz istihbarat subayı Napier'in verdiği bilgiye göre Govşut Han 1873 yılının Mart ayında Herat valisi Serdar Yakub Han'a bir heyet göndererek Rusların Merv'e saldırması durumunda bu saldırıya direnmek üzere yardım ve eğer direniş başarılı olamazsa Yukarı Murgab'daki Badgis'te sığıma yeri talep etti. Serdar Yakub Han sığınma yeri talebini kabul etti. Yardım tabibinin Kabil'le görüşülmesi gerektiğini bildirdi.⁹³ Bunun üzerine Govşut Han 1873 yılının Eylül ayında oğlunu yanında Kabil'e gönderdi. Bir mektupla Kabil emirine Rusların Ceyhun'dan ve Hazar'dan Merv'i işgal etmeye hazırlanıklarını bildirdi ve yardım istedi. Napier, kendisinin Herat'tan Meşhed'e gittiği sırada Baba Han'ın cevap beklemek üzere Herat'ta olduğunu kaydetmiştir.⁹⁴ Bu teşebbüsün sonucu hakkında kaynaklar bilgi vermiyor olsa da, eldeki bilgilerden bunu tahmin etmek zor değildir. Zira 1873 yılının Eylül ayında Hindistan İngiliz Dışişleri Sekreterliği'nin

---

Serdar'ın dâhil olduğu kaydedilmiştir. ЦГИА Уз. ССР, ф. 1, оп. 34, д. 45, лл. 99-102.

⁹¹ Yevgeniy Lvoviç Şteynberg, *İstoriya Britanskoy Agressii na Srednem Vostoke*, Voenizdat, Moskva 1951, s. 181.

⁹² G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 170.

⁹³ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 169.

⁹⁴ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 170.

Kabil elçisine verdiği tavsiyede, Kabil Emiri'nin kendi sınırları dışındaki Türkmenlerin meselelerinden olabildiğince uzak durması, onlarla barış halinde kalmakla birlikte bir yardımda bulunmaması, Ruslara karşı herhangi bir şekilde onlardan taraf olmaması tavsiye edilmiş, Emir'in Tekelere tavsiye vermesi gerekmesi halinde onlara Ruslarla çatışmama ve onların harekâtlarına müdahale etmeme tavsiyesi vermesi bildirilmişti.⁹⁵ Govşut Han, İngiliz Hindistanı'nın bu tutumunu muhtemelen tam anlamıyla bilmiyordu. Yine de İngilizlerin Merv Tekelerini himaye etme konusundaki isteksizliğini fark etmiş olmalıdır. Zira Tekelerin sonraki adresi Kaçar yetkilileri olmuştu. İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi'nin 4 Eylül 1873'te Hindistan'a yazdığı rapora göre Govşut Han, İran Hükümeti'ni, Rusların kendisine "itaat et veya savaşa hazırlan" şeklinde uyardığını bildirdiği, bu yüzden kabilesinin Şah'ın koruması altına girmek istediği, İran merkezi hükümetinin Türkmenlerin bu isteklerini yerine getirmekle görevlendirildiği ve Türkmenlerden 1860 yılında Hamza Mirza'dan ele geçirdikleri toprakları istediklerini kaydetmiştir.⁹⁶ Bu talebin doğrudan akibeti veya akabindeki gelişmeleri bilmesek de sonraki gelişmelerden teşebbüsün akim kaldığı anlaşılıyor.

---

⁹⁵ Frederich Henvey, *Historical Review of Correspondence*, s. 25.

⁹⁶ Frederich Henvey, *Historical Review of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia, 1872-1875*, Government Central Press, Simla, 1875, s. 181; 1873'de Afganistan Emiri Şir Ali'nin veziri ve elçisinin Hindistan Genel Valisi Lord Northbrook (görev süresi: 1872-75), Emir'in Rus kuvvetlerinin ilerlemesi halinde Türkmenlere ne tavsiye etmesini önermesi gerektiği sorusu üzerine genel vali, Emir'in Türkmenlere dair hiçbir sorumluluk kabul etmemesi, Ruslarla karşı onlara hiçbir şekilde yardım etmemesi, eğer Tekelere tavsiye vermesi icap ederse onların geçişlerine müsaade etmeleri gerektiğini tavsiye etmesini söylemişti. Ayrıca Kabil'deki İngiliz temsilcisi de 5 Temmuz 1875 tarihli raporunda Emir Şir Ali'nin "Govşut Han'ın oğlu beni ziyaret ettiğinde ona Ruslara direnmelerini söyledim" dediğini rapor etmişti. Böylece Emir Şir Ali'nin İngilizlerin tavsiyelerine uyduğu anlaşılıyor. *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia, Biluchistan, Persia 1875 - 1877*, Derleyen: Trevor Chichele Plowden, Foreign Department Press, 1878, s. 7.

Govşut Han 1873 yılında bir yandan İngiltere, Afganistan ve Kaçarlardan himaye ve koruma talep ederken bir yandan da savunma hazırlıklarına başlamıştı. Rusların Hive'yi işgal etmek üzere giriştikleri hazırlıkları Merv'in işgal hazırlığı zannetmiş olmalıdır. Bu amaçla Merv'de bir maslahat toplayarak büyük bir kale inşasına başladı.⁹⁷ Bu kalenin inşasında 25 bin kişinin çalışması⁹⁸ Merv Tekelerinin oldukça organize bir toplum seviyesine ulaştığına işaret etmektedir. Ancak Baker'e göre Hive'nin Rusya karşısında tutunamadığını görünce Mervliler kale inşasını durdurdular.⁹⁹ Bu tarihten sonra Govşut Han, Merv Tekelerini Rus istilasından koruyabilecek himaye arayışlarına hız verdi.

Hem Govşut Han, hem de Ahal Tekeler bu tür himaye taleplerinde bağımsızlıklarından ve kendi kendilerini yönetme geleneklerinden vazgeçme niyetinde değillerdi. Bu iki siyasi yapının da beklentisi, uzun yıllardır devam Hive, Buhara veya İran hâkimleriyle zaman zaman

---

⁹⁷ Merv Tekeleri'nin 1858'den itibaren ellerinde tuttıkları kale, şehrin Hive hâkimiyeti altında bulunduğu dönemden kalmaydı. Bu kale genellikle Govşut Han Kala ile karıştırılır. Öte yandan günümüzde de Merv'de bulunan Govşut Han Kala'nın inşasına Hive'nin işgalinden önce mi, sonra mı başladığı konusunda bilgiler çelişkilidir. Alihanov'a göre bu kalenin inşasına Hive'nin işgalinden sonra başlanmıştı. Marvin'e göre bu kalenin inşasına Hive'nin düşüşünden sonra başlanmış, Rusların Hive'yi işgal ettikten sonra harekâtlarını sonlandırmaları sonrasında kalenin inşası durdurulmuştu. Bizce bu ihtimal daha güçlüdür. Çünkü O'Donovan da vahaya Rusların Ahal'i işgalinden hemen sonra ulaşmıştı ve bu sırada Tekeler yoğun olarak kale inşaatı ile meşguldü. Alihanov, *Mervskiy Oasis*, s. 15; V. V. Barthold, *Rabotı po İstorii i Filologii Turkskih i Mongolskih Narodov*, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 2002, s. 228; Vasili Vlademiroviç Barthold, "İstoriya Kulturnoy Jizni Turkistana V. Uzbektsiye Hanstva", *Soçineniya*, C. II, 1. Bölüm, İzdatelstvo Bostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 268 – 293; Charles Marvin, *The Russians at Merv and Herat, and Their Power of Invading India*, W. H. Allen % Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall. S. W. Publishers to India Office, London 1883, s. 193; O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 143 – 144, 376.

⁹⁸ Charles Marvin, *The Russians at Merv*, s. 193.

⁹⁹ Valentine Baker, *Clouds in the East*, s. 268, 341.

102 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

geliştirdikleri “sözde bir bağıllık” ile kendilerini Rus istilasından koruyabilmekten başka bir şey değildir. Gerek Ahal Tekelerin Ruslar, Kaçarlar ve Hive ile ve gerekse Merv Tekelerinin Afganistan Emirliği ve Kaçarlarla yaptığı görüşmelerde bu amaca dair işaretler vardır. Hive Hanlığı'nın Rus ordusu karşısında tutunamaması ve Rusların burada gerçekleştirdikleri Yomut katliamı¹⁰⁰ Türkmenleri Merv'i savunabilme konusunda umutsuzluğa düşürmüş olmalıdır. Muhtemelen kale inşasını durdurmalarının sebebi bu idi. Rusların Yomut Türkmenlerini katletmeleri, Ruslarla, Türkmenlerin alışık oldukları gevşek ve sözde bir tabii – metbu ilişkisi çerçevesinde Rus hâkimiyetini tanıma olasılığını da ortadan kaldırıyordu. Zira Ahal Tekeler 1877 yılı öncesinde Ruslarla bu amaca yönelik görüşmeler yürütmüşken Govşut Han liderliğinde Merv Tekeleri bu yola başvurmadığı gibi Ahal Tekelerin bu teşebbüslerini önlemek için buraya birlikler göndermişlerdi.¹⁰¹ 1875 yılında

---

¹⁰⁰ Ron Sela, “Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı”, Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 261 - 287.

¹⁰¹ Ahal Tekeler 1875 yılının Ocak ayında Ahal'da hüküm süren anarşiye bir son vermek üzere bir maslahat düzenlediler. Maslahata katılan Tekelerin çoğunluğu Nur Berdi Han'ın oğlu Berdi Murad Han'ı Ahal'in tamamının Han'ı olarak seçmek istiyorlardı. Ancak Berdi Murad Han bu teklifi geri çevirdi. Zira urug hanlarının kendi aralarındaki düşmanlıkları nedeniyle Ahal'in tamamına hükmetmek ve böyle bir topluluğu yönetmek mümkün görünmüyordu. Berdi Murad'a bu teklifi kabul etmesi yönünde ısrar edilmesi üzerine Berdi Murad Han kendisinin ancak "Bektaş Şih, Aman Ali Karga, Köpek Serdar, Övez Kulu Sardar" isimli Türkmen liderlerinin kellelerinin kendisine sunulması" halinde hanlığı kabul edeceğini, zira ancak bu durumda Ahal'da düzenin sağlanabileceğini bildirir. Berdi Murad'ın bu teklifi kabul görmez. Bunun üzerine Maslahat Ahal'in yönetimi için Beş Kala, Kızıl Arvat, Kara Sengir, Koç, Zau ve Bamı'nın yönetimini Sofi Han ve Karaca Han'a, Börme'nin yönetimini Dıkma Serdar'a, Arçman, Sürçe, Mürçe, Beherden, Durun, Karagan, Ak Tepe, Kariz ve Mehin'in yönetimini Berdi Murad Han'a, Yaraci ve Ahal Tekelerin en uçtaki kalesi olan Anev bölgesindeki bütünü kalelerin (bölgelerin) yönetimini ise Oraz Memed Han, Övez Durdu Han, Karı Onbegi ve Molla Kadem'den oluşan yönetici heyetine verdi. Ancak bu tür bir düzenleme Ahal'a sükûnet getirmedeği gibi farklı uruglar arasında çatışmalar daha da alevlendi. Ahal'da

Krasnovodsk üs komutanı General Lomakin'in raporuna göre bu yılda Ahal Teke lideri Nur Berdi Han ile Govşut Han'ın arası bozduktu.¹⁰² Muhtemelen bu iki liderin arasındaki sorun Ruslarla yakınlaşma konusunda anlayış farklılığı idi. Rus tehdidi baş gösterdikten sonra Govşut Han'ın anlayışı kendilerini bu tehditte koruyabilecek bir devletle anlaşmak, Ahal Tekeleri Ruslara karşı savaşmaya teşvik etmek, Ruslarla savaşmak için silah veya askeri yardım temin edebilmek ve yenilmeleri halinde çekilebilecekleri uygun bir bölge bulmak şeklinde özetlenebilir. Ancak seçenekleri arasında Ruslara teslim olmak yoktu. Napier'in 1874 tarihli raporuna göre Govşut Han olası bir saldırı karşısında ellerinden geldiğince şiddetle savaşacaklarını ve ardından da kaderlerinde ne varsa onu kabul edeceklerini söylemişti.¹⁰³ Napier'in 3 Ekim 1874'te Kelat'da görüştüğü bir Merv Tekesi'nden duyarak kaydettiği "kendilerinden üstün olarak Devlet-i İngiliz'i (İngiltere), dindaşları olan Afganları ve geleneksel bir saygı duydukları Devlet-i Rum'u (Osmanlı Devleti) gördükleri" yönündeki ifadeleri¹⁰⁴ Merv Tekelerinin bu yıllar himayesini aradıkları devletlere de işaret ediyordu. Tekeler vahada saldırıya uğramadan yaşayabilmek dışında hiçbir şey

---

Toktamışların tamamı Ruslarla iyi ilişkiler geliştirme meylinde iken Utamışlar Ruslarla barış yapmak istemiyordu ve eğer Ahal'a gelecek olurlarsa biz de Merv'e gideriz diyorlardı. Nihayet çoğunluğun eğilimi üzerine Ruslarla ve Yomutlarla barış yapılmasına karar verildi. Bunun üzerine 19 Şubat 1875 günü 20 Teke aksakalı Krasnovodsk üssüne giderek ellerindeki Yomut esirlerini teslim ettiler. Ahal'ın çoğunluğunun Ruslarla barış içinde yaşamak istediğini bildirdiler. Bu tarihten sonra Teke kervanları Krasnovodsk'a gitmeye başladılar. Ancak Utamışların çoğu bu barıştan memnun değildi. Bunun üzerine Merv'deki Govşut Han'a bir elçi göndererek Ahal'daki bazı Tekelerin Ahal'da Rus yanlısı olduğunu ve burayı Ruslara teslim etmeye hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Merv'den Ahal'a birçok aksakal ve Govşut Han'ın kardeşi Hudayberdi Han liderliğinde büyük bir kuvvet sevk edildi. Toplanan yeni maslahat Ruslarla bütün ilişkilerin kesilmesine karar verdi. C. Davletov, - A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii K Rossii*, s. 93 – 94.

¹⁰² ЦГВИА, ф. 1396, ШТ. ТуркВО, оп. 2, д. 90, лл. 243-246.

¹⁰³ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 5.

¹⁰⁴ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 37.

104 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

talep etmiyor ve güvenlik garantisi karşısında yağma akınlarından vazgeçmeyi taahhüt etmeye hazırlardı.¹⁰⁵ Öte yandan Govşut Han, bu yılda Merv'deki askeri gücünü de artırmaya yönelik çaba gösterdiği ve düzenli birliklerin sayısını artırdığı anlaşılıyor. Govşut Han liderliğindeki Merv Tekeleri 1874 yılında vahayı ziyaret eden Kazak Sultanı Kenesarı'nın torunu Sadık Töre'ye on serdarın komutasında on bin atlıdan oluşan kuvvet vermeyi teklif etmişlerdi.¹⁰⁶ Bu tarihten önce Merv Tekelerinin bu sayıda organize bir kuvvete sahip olduklarına dair bilgi yoktur.

Görünüşe göre Afganistan'ın ardından Govşut Han 1875 yılında Kaçarların himayesine girmek için bir teşebbüste daha bulundu. İngiltere'nin Tahran Orta Elçiliği tarafından yazılan rapora göre 1875 yılının sonunda doğru Govşut Han, Kaçarların Horasan valisine başvurarak eğer kabilesinin bir kısmının Serahs'ta yerleşerek burada ekip biçmesine izin verilirse Horasan sınırlarını Türkmen akınlarından koruma işini üstleneceğini yazdığı kaydedilmiştir. Ancak İngiltere'nin

---

¹⁰⁵ G. C. Napier, *Collection of Journals and Reports*, s. 39.

¹⁰⁶ Hive'nin işgalinden sonra bir süre Çarçuy'da ve Yomut Türkmenleri arasında yaşayan Sadık Töre, muhtemelen 1874 yılında Merv'e gitti. Burada Govşut Han'la görüştü ve Ahal Teke Hanı Nur Berdi Han'ın eşi Gülcemal Hatun tarafından yedi ay misafir edildi. Merv Tekeleri Sadık Töre'nin de katıldığı bir maslahat düzenlediler. Maslahatta Nur Berdi Han da katıldı. Türkmenler Sadık Töre'ye "Kazaklar ve Türkmenler aynı soydan geliyor. Sen bir Kazak hanının oğlusun. Bizim himayemize başvurduğun için biz, bütün Türkmenler sana yardım etmeye karar verdik. Sana on serdarın komutası altında on bin atlı vereceğiz. Bu on bin kişi ile Çarçuy'u bas ve Emir'in ailesini ele geçir. Onları senin ailenle değiştireceğiz. Buna ne dersin? dediler. Ancak Sadık Töre, Müslüman bir ailenin esir edilmesini uygun bulmadı. Kendisinin Herat'a gönderilmesini istedi. Nur Berdi ve Govşut Hanlar bu öneriye sıcak baktılar ve Sadık Töre'yi kırk atlı eşliğinde Kabil Emiri Şir Ali Han'ın oğlu Yakub Serdar'a gönderdiler. E. T. Smirnov, *Sultanı Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarina)*, Tipo-Litografiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889, s. 50 – 51. Sadık Töre için bkz. Murat Özkan, "Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre", *Bellekten*, Cilt: XXXIII-Sayı:298-Yıl: Aralık 2019, s. 1003 – 1031.

Tahran orta elçisi İranlıları bu teklifi kabul etmeme yönünde ikna etmeye çalışmıştı. Zira ona göre Türkmenler yağmacılıktan vazgeçmeyecekleri gibi Serahs'ta Meşhed'e yakın bir üs elde etmiş olacaktı. Ayrıca Rusların Ahal ve Etek'e yerleşmeye kararlı idiler ve gelecekte Serahs'tan bu bölgeye yapılacak bir Türkmen saldırısından da İran sorumlu tutulabilecekti. İran hükümeti de İngiliz orta elçisinin bu tavsiyesine uydu. Bu arada Govşut Han Meşhed'de bulunduğu sırada kendisine sadece günde 25 kran verildi. Dönüşte de sadece bir Kirman şalı hediye edildi. Öte yandan yanındakilere de hilat verildi. Bu muamele Govşut Han'ın oğlunu (Baba Han) öyle incitti ki Merv'e döner dönmez Horasan'ı yağmalayacağına yemin etti.¹⁰⁷ Bu teşebbüsten sonra Govşut Han'ın yeniden Afgan otoritelerine başvurduğuna dair bir bilgi vardır. İngiliz Hindistanı istihbarat yazışmaları kapsamında Kabil'den gelen 27 Temmuz 1876 tarihli raporda Türkmenlerin uzun süredir atlarını satmadıkları ve atların Ruslarla mücadelede lazım olabileceklerini düşündükleri, ancak Govşut Han'ın kardeşinin 70 atla Herat'a geldiği, bu vesileyle Herat Vali Yardımcısı Ahmed Han'la görüştüğü, yanında Emir'e sunulmak üzere Merv hanlarından bir mektup getirdiği kaydedilmiştir. Emir ise mektubun Kabil'e gönderilmesi, gelen kimseye de sözlü güvence verilerek ve cevabın Merv'e gönderileceği söylenerek Türkmen bölgesine geri gönderilmesi cevabı verilmiştir.¹⁰⁸

Öte yandan Baba Han Meşhed'de Horasan'ı yağmalayacağı yönünde verdiği sözü tutmuş gibi görünüyor. Zira 1876 yılına değin Horasan'a yönelik yoğun Teke saldırıları Tahran'da ciddi endişeye yol açıyordu. Bu akınlar nedeniyle 1876 yılının bahar aylarında Merv'e bir sefer düzenlenmesi de düşünüldü. Ancak İran dışişleri bakanı bu sefere karşıydı. Zira Osmanlı ile doğu sınırında yaşanan kritik gelişmeler nedeniyle buradan büyük bir kuvveti çekmek hiç de uygun olmazdı. Bu nedenle sefer ertelendi. 1876 yılının Haziran'ında Türkmenler Haf,

¹⁰⁷ *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 32.

¹⁰⁸ *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 30.

Bucnurd'un yakınındaki bir köy, Türbet, Mahmudabad, Hasanabad bölgelerine saldırdılar.¹⁰⁹

Böylece Kaçar yetkilileri Türkmen meselesi konusunda oldukça zor durumda kalmış ve Türkmenlerin himaye taleplerini kabul etmek onlara da uygun bir seçenek olarak görünmeye başlamış olmalıdır. 17 Ekim 1876'de Merv'deki kabileleri temsilen 60 lider İran'a itaat bildirme üzere Meşhed'e gitti. Burada yerel yetkililer tarafından iyi karşılanmadıkları gibi talepleri dikkate alınmadı. 15 Şubat'ta geri gönderildiler. Ardından Nasrullah Han Cemi isimli yerel bir memur Merv'e gönderilerek bu heyetin gerçekten Türkmenleri temsil edip etmediğinin öğrenilmesi talep edildi. İlgili memur Merv'de Govşut Han liderliğinde bir heyet tarafından karşılandı. İran'ın 1000 kişilik atlı bir Türkmen kuvvetinin ücretini ödemesi ve Tekelerin Serahs'ta yerleşmelerine izin vermesi halinde Teke kabilesinin İran'a itaat edeceği tekrarlandı. Bunun karşılığında Tekeler de yağmalamayı bırakacaktı. Ancak heyetteki İran memurları 1861'de ele geçirilmiş olan toprakların iadesini talep ettiler. 6 Temmuz'da 60 kadar Merv lideri ile Meşhed'e döndü. Bu sırada, 1877 yılının Temmuz ile Eylül ayları arasında Govşut Han öldü ve yerine büyük oğlu Baba Han geçti. Devam eden görüşmelerde İranlılar genç Teke liderlerinden 50 kadarının İran hizmetine girerek kabilesini yağmadan uzak tutmakla görevlendirilmesini, otuz akın liderinin Meşhed'de ikamet etmesini, liderlerin ve akıncıların ücretlerinin İran tarafından ödenmesini teklif ediyordu. Bunun üzerine Şah'ın emriyle Horasan valisi bir meclis düzenleyerek Mervlileri burada dinledi. Merv Tekeleri kendilerinden bin kişilik atlı grubu teşkil edilmesini talep ediyor ve bu atlıların yarısının başka bir yerde görevlendirilmesini kabul ediyorlardı. Ayrıca 50 genç Teke liderinin Meşhed'de rehin tutulmasını da kabul ediyorlardı. Bu şartların kabulü halinde Merv'de İran bayrağı çekmek Şah adına para basmayı kabul ediyorlardı. 2 Ekim'de Merv'in itaatini kabul edildi. 9 Kasım'da 35 Teke lideri Tahran'a giderek Şah'ın huzuruna çıktı. Şah, önceki Horasan valisinin tavsiyesiyle Govşut Han'ın

---

¹⁰⁹ *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 32 - 33.

oğullarının Tahran'ı ziyaret etmesini, ayrıca liderlerin ailelerinin de Meşhed'e getirilmelerini istedi. Türkmenler ailelerin de rehin olarak Meşhed'e götürülmesini kabul etmediler ve görüşmeleri sonlandıracaklarını bildirdiler. Nihayet Merv Tekeleri ile İran şahı arasında 1877 yılının Aralık ayında anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Merv Türkmenleri İran'a bağlılık bildirecek, akınlar tamamen durdurulacak, Merv'de İran bayrağı dalgalanacak, her urugdan 250 kişi olmak üzere bin atlı Meşhed'e gönderilecek ve şehirde Şah'ın bir temsilcisi ikamet edecek ve Tekelerin dört uruğundan yüz önde gelen kişi aileleri olmadan Meşhed'de ikamet edecekti. Buna karşılık İran da Merv Tekelerin tebaa olarak tanıyacak ve onları koruyacak, Meşhed'e gönderilecek rehlinin giderlerini karşılayacak, bin Türkmen atlısının ücretlerini ödeyecek, bin Teke ailesinin Eski Serahs ve buraya bitişik Tecen'deki araziye yerleşmesine izin verecekti.¹¹⁰ Uzunca bir müddet bu mesele hakkında kaynaklarda bir bahis yok iken 1879 yılına ait bir rapordan bu meselenin 1879 yılında rehin verilmemesi ve topların teslim edilmemesi nedeniyle sürüncemede bırakıldığı anlaşılıyor.¹¹¹

¹¹⁰ *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 35 – 40; Govşut Han bu görüşmeler devam ederken ölmüş olmalıdır. İngiltere'nin Meşhed Temsilcisi'nin 15 Eylül 1877 tarihli raporuna göre Govşut Han ölmüş ve yerine oğlu Baba Han geçmişti. Govşut Han'ın ölüm tarihi kaynaklarda genellikle 1878 yılı olarak gösterilir. Ancak bize göre bu bilgi doğru değildir ve doğru tarih 1877 yılının sonudur. 1881'in başından itibaren beş ay Merv'de bulunan İngiliz gazeteci Edmond O'Donovan, eserinde Govşut Han'ın 3 yıl önce öldüğünü yazmıştır. Bu yıllarda İngiltere'nin Hindistan politikasıyla ilgilenen gazeteci Demetrius Charles Boulger da Govşut Han'ın ölümünü 1877 olarak göstermektedir. *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 40; O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 270; Demetrius Charles Boulger, *The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States*, London 1880, s. 245.

¹¹¹ Meşhed Temsilcisi'nin İngiltere'nin İran Ortaelçisi R. Thomson'a yazdığı 19 Ocak 1879 tarihli raporda Baba Han'ın Horasan Valisi'ne bir mektup yazarak İran'la ilişkileri nedeniyle kabilesinin kendisini küçümsediği, eğer Horasan valisinin yapacak bir şeyi yoksa kendisine Tahran'a gitme ve meseleleri yoluna koyma izni vermesini yazdığı, Horasan Valiliği'nden ise cevaben Türkmenlerin İran topları ve ailelerini Serahs'a getirmedikçe İran bakanlarının Türkmenlerin

Govşut Han, ölümünün hemen öncesindeki aylarda Ahal Tekelerle Hazar Denizi kıyısında üslenmiş olan Ruslar arasında başlayan mücadeleye de destek oluyor ve bu mücadeleyi teşvik ediyordu. Kızılsu üs komutanı General Lomakin'in 21 Mayıs 1877 tarihli raporuna göre, Rusların Kızıl Arvat'ı işgali üzerine 12 Mayıs 1877 günü Türkmen ve Rus kuvvetleri arasında yaşanan çatışmadan sonra bölgeye yakın kalelerden Kızıl Arvat, Hoca, Karı Kala Göklenleri, Zau, Cengi, Kızıl Çeşme, Bamı ve Börme kale hanları Rusları tebrik etme üzere Rus karargâhına gelmişti. 12 Mayıs'ta gerçekleşen çatışma sonrasında Ahal Tekeler Govşut Han'dan yardım istemişlerdi. Govşut Han, Ahal Tekeleri Ruslara karşı mücadeleye teşvik ediyordu.¹¹² 28 Mayıs 1877 tarihli raporunda edindiğini ifade ettiği bilgiye göre ise Nur Berdi Han 12 Mayıs günü Rus - Teke çatışmasının ardından Ruslara saldırmak üzere kuvvetler topladığı, Kızıl Arvat geçidindeki bütün pınarları ve Krasnovodsk yolundaki bütün kuyuları doldurduğu, Govşut Han'ın da Merv'den destek kuvvet ve top gönderdiğini kaydetmiştir.¹¹³ 9 Temmuz 1877 tarihli raporunda Ahal'da Ruslara saldırmak üzere büyük birliklerin toplandığı, ayrıca Govşut Han'ında Merv'de on bin kişilik bir kuvvet topladığı bilgisine yer verilmiş ve eğer Ahal'a ilerlenmeyecekse Kızıl Arvat birliğinin burada bulunmasının yararsız ve masraflı olacağı ifade olunmuştur.¹¹⁴ Lomakin'in birliği 1877 yılının Temmuz ayında Kızıl Arvat'tan ayrılarak Kızılsu üssüne geri döndü.¹¹⁵ Bu olay sırasında Türkmenlerle Ruslar arasında yaşanan çatışmalara Govşut Han'ın dâhil olup olmadığına dair bilgi yoktur.

---

ifadelerine güvenmeyeceği cevabını verdiği kaydedilmiştir. *Precis of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia*, s. 54.

¹¹² ЦГИА Груз. ССР, ф. 545, д. 1438, л. 59-61. 12 Mayıs 1877 günü Kızıl Arvat'taki Yalçın Ata geçidinde Rus birlikleri ile Türkmenler arasında ilk çatışma gerçekleşti. Albay Navrotskiy'in birliği Nur Berdi Han'ın yönettiği süvari ve piyadelerin saldırısına uğradı. Rus birliklerine takviye gelince Türkmenler çekildiler. C. Davletov - A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii*, s. 24

¹¹³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 545, д. 1438, лл. 56-57.

¹¹⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 545, д. 1438, лл. 74-78.

¹¹⁵ C. Davletov, - A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii K Rossii*, s. 136.

Öte yandan Govşut Han'ın ölümünden sonra Merv'de bütün Merv Tekeleri adına diplomatik görüşmeleri yürütebilecek bir otoritenin kalmadığı anlaşılıyor. Govşut Han'ın ölümünün ardından Merv halkı Ahal Teke lideri Nur Berdi Han'ı şehri yönetmek üzere Merv'e davet ettiler. Ancak Nur Berdi Han, bu hususta Govşut Han kadar etkin olamadı. Bilhassa Merv'deki yasavul teşkilatını da bir arada tutamadı. Nur Berdi Han'ın 1880 yılının ortasında vefatının ardından Merv'de hanlık Kaçar Han, Baba Han ve Halli Han arasında el değişti. Nihayet ortak bir han üzerinde uzlaşmayan Tekelerin Toktamış ve Utamış urugları kendilerine ayrı birer han seçtiler.¹¹⁶ 1881 yılında Tekelerin Utamış bölümünün başında Baba Han ve Toktamış bölümünün başında Aman Niyaz han olduğu üzere Merv Tekeleri birbirine denk iki han tarafından yönetiliyordu. O'Donovan'ın aktardığına göre kendisinin Merv'e ulaştığı 1881 yılının Ocak ayında Merv Tekeleri Kaçar Han isimli bir han tarafından yönetiliyor idiyse de bu han geçici olarak seçilmiş bir kuklaydı.¹¹⁷

Sonuç

Merv Tekelerinin bir devlet olarak kabul edilip edilemeyecekleri sorununu incelerken elbette bir topluluğun devlet olarak görülebmesinin kıstaslarına ve bu nedenle de devletin kısa tanımına ihtiyaç vardır. Ayrıca kabilenin Etek bölgesinde veya Serahs'ta yaşadığı dönemde neden devlet olarak görülemeyeceği ve sosyal organizasyonlarının devlete evrildiği çizgiyi de tespit etmek gerekir. S. F. Nadel'e göre devlet bir miktar insan, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası ve belli bir yönetim biçiminden oluşan örgüt olarak görülebilir. Devletin yönetim ögesi (hükümet), merkezleşmiş, düzeni sürdüren ve yurttaşlarının bağımsız eylemlerde bulunmasına olanak tanımayan bir

¹¹⁶ Alihanov, *Mervskiy Oazis*, s. 15 – 16; Ekber N. Necef – Ahmed Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2003, s. 245.

¹¹⁷ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s.121, 231 – 232.

110 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

nitelikte olmasını söyler.¹¹⁸ Cohen'in tanımlamasıyla erken devlet ise özet olarak merkezi erkin, toplum içindeki zorlayıcı gücün en büyük bölümü üzerinde denetime sahip bulunduğu merkezileşmiş ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş bir siyasal sistemdir.¹¹⁹ Bu tanım Merv Tekeleriyle ilgili değerlendirmeleri, kabilenin Serahs'ta bulunduğu dönemde gösterdiği sosyal organizasyon ile Merv'deki siyasi yapısı arasında devletleşme olarak kabul edilebilecek dönüşüm sürecini ortaya koymayı oldukça kolaylaştırmaktadır.

Yukarıdaki tanımlar ışığında kabilenin 1846 yılından sonraki faaliyetleri izlendiğinde, kabilenin bu bölümünün (Serahs Tekeleri ilgili tarihte Teke kabilesinin tamamını temsil etmiyordu. Ahal, Etek ve Merv'de de bu kabileye mensup Türkmenler vardı) siyasi yapısının geleneksel Türkmen siyasi yapısı olduğu anlaşılıyor. Bu yapının en belirgin özelliklerinden biri, kabile veya kabile alt birimlerinin çeşitli unvanlara sahip yöneticilerinin, yöneticiden çok kabile sözcüsü vasfı taşıdığı ve bu yönüyle kabilenin geleneksel Türkmen kabile kurumları ve anlayışı çerçevesinde idare edildiği anlaşılıyor. Bu dönemde Oraz Han ve Govşut Han Tekelerin Utamış ve Toktamış bölümlerinin hanlarıydı ve eylemlerinde kabile meclisine karşı sorumlu idiler. Govşut Han'ın kabile üzerinde etkinliğini artırması 1855 ile 1860 yılları arasında olmalıdır. Kaynaklarda bu döneme ait bilgilerde Govşut Han'ın adının artık Oraz Han veya diğer hanlarla birlikte değil, tek başına ve kabilenin lideri olarak anıldığı görülüyor. Bilhassa 1855 yılında Hive'ye karşı kazanılan askeri başarı bu durumda etkili olmuş olmalıdır.

Türkmenlerde otoriter bir liderin bulunmadığını ve her bir Türkmen'in kendi yönetici olduğu yönünde köklü bir anlayışın mevcudiyetinden söz etmiştik. Bu durumun istisnası kabilenin ortak

---

¹¹⁸ Henry J. M. Claessen - Peter Skalnik, "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar", *Erken Devlet: Kuramlar, Veriler, Yorumlar*, Henri J. M. Claessen - Peter Skalnik, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 1993, s. 24.

¹¹⁹ Ronald Cohen, "Devletin Kökenleri - Yeniden Değerlendirme", *Erken Devlet: Kuramlar, Veriler, Yorumlar*, Henri J. M. Claessen - Peter Skalnik, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 1993, s. 51.

hareketini icap ettiren zorlu süreçlerdi. Savaş, göç ya da başka bir zorlayıcı durumda Türkmenler geçici olarak bir han seçer ve ilgili çetin süreç atlatılıncaya değin bu hanın emirlerine tam olarak itaat ederlerdi. Bu durum, doğası gereği yukarıda Cohen'in tanımladığı erken devlet şartlarının oluşmasına da imkân vermekle birlikte geçici idi. Ancak 1846 yılında Türkmenlerin Sâlâr isyanına destek vermeleri sonrasında Kaçarların Türkmen toplulukları üzerine sürekli seferleri ve bunun yanında Hive'nin yılda birkaç kere Türkmen toprakları üzerine seferleri Türkmenleri uzun bir süre merkezi bir otorite tarafından yönlendirilmesi elzem askeri yapıya mecbur etmiş, böylece kabilenin geleneksel tutumunda var olan zorlu süreçlerde otoriteyi tanıma eğilimi de daimi bir nitelik kazanmış olmalıdır. Hive'nin yenilmesi sonrasında Kaçar baskısı, kabilenin Merv'e göç etmek zorunda kalması, burada Sarıklarla uzun süren çatışmalar ve hemen akabinde Kaçar ordusunun yenilmesi güçlü bir askeri organizasyon ve liderlik gerektiriyordu. Bütün bu süreçlerin başarıyla atlatılması Govşut Han'a büyük bir ün ve itibar kazandırmış, geçici olan hükmetme yetkisi de sorgulanmayan buyurucu bir liderliğe evrilmiştir.

Govşut Han'ın elde ettiği otorite çoğu kere kabilenin yaşadığı süreçlerin getirdiği mecburiyetlerin sonucu olarak görülebilir. Kabilenin 1860 yılından sonra içinde bulunduğu şartlar göçebe hayvancılık ve yağmacılık karışımı bir ekonomik yaşama imkân vermiyor ve yerleşikleşmeyi zorunlu kılıyordu. Bu durum geniş çaplı tarımsal faaliyet ve bunun bir vahada yürütülebilmesi için de baraj ve sulama teşkilatının kurulmasını icap ettiriyordu. Ayrıca büyük bir nüfusun mahdut bir vahada, sınırlı kaynaklarla sürdürülebilir varlığı ciddi bir organizasyon yeteneği ve otoriteyi gerekli kılıyordu. Kabilenin tecrübe ettiği uzun çatışma süreci ve daimi olarak çevre devletlerin istilasına uğrama tehdidi ihtiyaç halinde toplanan askerlerden öte düzenli bir orduyu elzem kılıyordu ve Govşut Han'ın 1860 yılında "yasavul" adı verilen bu tür bir askeri teşkilat kurduğunu biliyoruz. Ücretli bir teşkilat olması bakımından bu teşkilat, kabile ve urug aidiyetinin ötesinde doğrudan Govşut Han'a bağlı idi. Bu teşkilatın bir iç güvenlik teşkilatı

112 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

olmasının yanı sıra kabilenin başına buyruk yapısını kontrol edici ve merkezi otoriteyi sağlamada etkin bir araç olma özelliği de vardı.

1869 yılından sonra Tekelerin karşılaştıkları tehlike, Ruslar tarafından işgal edilme olasılığıydı. Bu süreçte Govşut Han'ın bir yandan savunma tedbirlerini artırırken bir yandan Tekeleri bu tehditten kurtarabilecek bir himaye arayışına girdiğini görüyoruz. Ayrıca 1870'li yıllar boyunca, yine Teke kabilesinin bir bölümü olan ve Merv Tekeleri ile güçlü bağları olan Nur Berdi Han liderliğindeki Ahal'daki Tekelere de Ruslarla mücadeleleri konusunda destek olmuş ve bu mücadeleyi teşvik etmişti. Bu süreçte bilhassa diplomatik münasebetlerde Merv Tekelerinin Kaçarlar ve Kabil Emirliği tarafından tanındığı, Govşut Han'ın da kabilesini temsilen bu devletlere elçi gönderebildiği anlaşılıyor.

Cohen'e göre bir siyasi teşekkülün devlet olması için gerekli hususlardan biri de bağımsızlıktır. Bununla birlikte bağımsız oldukları açıkça belli olan bazı erken devletlerin başka devletlere törensel nitelikte bir bağımlılık gösterdikleri görülür. Bu yükümlülük söz konusu erken devletin iç ve dış işlerine karışmalarına yol açmadıkça o devletleri bağımsız saymamak için ortada bir neden yoktur.¹²⁰ Bu yaklaşım ışığında, Merv Tekelerinin 1855 yılı sonrasında başka bir devlete bağlı olduklarına dair kaynaklarda bilgiye rastlanmaz. Buna karşın 1869 yılından sonra Tekelerin Rus istilası tehdidi karşısında çevre devletlerden himaye talep etmesi de bizce bağımsız olmadıkları şeklinde yorumlanamaz. Zira gerek Tekeler, gerekse diğer Türkmen toplulukları zaman zaman çevre devletlere bağlılık bildirmişlerse de bu bağlılık Türkmenlere hiçbir türde yükümlülük getirmedeği gibi hiçbir eylemlerini de sınırlandırmıyordu.

Govşut Han, iddia ettiğimiz devletleşme teşebbüsünde kabilesinde otoriteyi ele geçirdikten sonra yeni kurumlar kurmamış, ancak var olan kurumları geliştirmeye ve güçlendirmeye çalışmış ve bu kurumlar eliyle

---

¹²⁰ Claessen - Peter Skalnik, "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar", *Erken Devlet: Kuramlar, Veriler, Yorumlar*, Henri J. M. Claessen - Peter Skalnik, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1993, s. 24

bir merkezi otorite, yöneten – yönetilen ilişkisi tesis etmeye gayret etmişti. Örneğin, yönetimin en üst organı olan meclis Türkmenlerde Govşut Han öncesinde ve sonrasında vardı. Meclise dair bilgilerden Türkmen meclislerinin aldıkları kararları icra etme kuvvetinden mahrum oldukları anlaşılıyor. Buna karşın Govşut Han'ın kurduğu yasavul teşkilatı meclisin aldığı kararları ve verdiği emirleri yerine getiriyordu. Benzer şekilde, Türkmenler bir savaş durumunda “ak evli” (ak öyli) adını verdikleri geçici savaş birliği toplarlardı.¹²¹ Govşut Han yasavul teşkilatı ile bu geleneği daimi askeri kuvvete dönüştürmüştü.

Yine birçok Türkmen bölgesinde karaul adı verilen kabile gözcülerinin varlığı kaynaklara yansımıştır.¹²² Govşut Han devrinde bu yapı düzenli bir teşkilata dönüştürülüp başına da memurlar atanmıştı. Bunun dışında Govşut Han'ın kurdurduğu bendin ve sulama kanallarının çalışır durumda olmasını sağlamak üzere bir kethüda¹²³, kale inşaatı işlerinin yönetimi için bir görevlinin olması,¹²⁴ diğer Türkmen topluluklarında görülmeyen bir uygulama olarak, hanın çadırının önünde hanlığına işaret eden bir bayrağın bulunması¹²⁵, hanın yönettiği topluma karşı görevlerinin belirginliği¹²⁶, Govşut Han'ın, birbirine gevşek bağlarla bağlı kabileler topluluğu görüntüsü veren bir Türkmen kabilesini, yeni şartların getirdiği zorunlulukla devletleşirmeye teşebbüs ettiğinin işaretleridir.

¹²¹ S. N. İomudskiy, "O Perejtkah Rodovogo Bitu u Skotovodov Zapadnoy Turkmenii v XIX v", *Sovyetskaya Etnografiya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Baş Reaktör: S. P. Tolstov, Yıl: 1962, Sayı: 4, s. 53 – 53.

¹²² Yüzbaşı Tebelyev, "From the Journal of Captain G. Tebelyev, 1741", Peter Poullada, *Russian - Turkmen Encounters*, s. 85-101; P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya*, s. 47.

¹²³ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 190.

¹²⁴ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 377.

¹²⁵ O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 121.

¹²⁶ Merv'i sulayan bendi çalışır durumda tutmak Han'ın en önemli göreviydi. Bunun dışında yönetilen topluluğun Han'a doğrudan başvurabilmesi yolunu açık tutmak da Han'ın görevleri arasındaydı. O'Donovan, *Merv Oasis II*, s. 184, 289 - 290.

114 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Bütün bunların yanında Merv Tekelerinin oluşturduğu siyasi teşekkül tam olarak devlet özellikleri de göstermediğini belirtmek gerekir. Öncelikle, bu topluluk çevre siyasi teşekküller tarafından tanınıyor olmakla birlikte, kurulan diplomatik ilişkilere yakından bakıldığında Han'ın bizzat temas kurduğu veya akrabalarını bu iş için görevlendirdiği görülüyor. Topluluğun belirgin bir ekonomik teşkilatı kaynaklara yansımış değildir. Nihayet topluluğun siyasi nizamının Govşut Han'ın ölümünün ardından bozulması bakımından, devletleşme teşebbüsünün akim kaldığı anlaşılıyor.

Kaynakça

Abdussettar Kazı, *Kniga Rasskazov o Bitvah Tekintsev: Turkmenskaya İstoriçeskaya Poema XIX veka*, Çeviren ve Notlandıran: A. N. Samoyloviç, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1914.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

Alihanov, *Mervskiy Oazis i Dorogi Veduşiya k Nemu*, St. Petersburg, 1883.

ANDREWS, Peter Alford, "Horasan'ın Beyaz Evleri: İranlı Yomut ve Göklenlerin Keçe Çadırları", Çev. Resul ŞAHSİ, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 171 - 224.

ANNANEPESOV, Murad, *Hozyaystvo Turkmen V XVIII-XIX vv.*, Edt. : L. Dryamova, Aşgabat, 1972.

ATAMEMMEDOV, N. V. *Turkmen Hanları ve Serdarları*, Turkmenistan İlimler Akademiyası Entsiklopediya Neşriyatı, Aşgabat 1992.

ATANIYAZOV, Soltanşa, *Şecere (Türkmen'in Soy Ağacı)*, Türkmen Türkçesinden Çeviren: Seyitnazar Arnazarov – Nergis Biray, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

BAKER, Valentine, *Clouds in the East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*, Londra, 1876.

BARTHOLD, V.V., "İstoriya Kulturnoy Jizni Turkistana V. Uzbektsiye Hanstva", *Soçineniya*, C. II, 1. Bölüm, İzdatelstvo Bostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963, s. 268 - 293.

BARTHOLD, Vasili Vladimiroviç, "A History of the Turkman People", *Four Studies on the History of Central Asia*, Çev. V. and T. Minorsky, C. III, Brill, Leiden, 1962.

BASSETT, James, *Persia The Land of the Imams, A Narrative of Travel and Residence 1871-1885*, Glasgow - Edinburg - Dublin, 1887.

BEYOĞLU, Ağacan, *Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası*, İstek Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

BLOCCQUEVILLE, Henri De Couliboeuf, *Türkmenler Arasında*, Çev. Rıza Akdemir, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

BOULGER, Demetrius Charles, *The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States*, Londra, 1880.

BREGEL, Yu. E. *Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstoriii i Etnografii Karakalpakov*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1867.

BREGEL, Yu., *Harezmskiye Turkmeni B XIX Veke*, Akademiya Nauk SSSR, İstitut Narodov Azii, Moskova, 1961.

CONOLLY, Arthur, *Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, Düzenlenmiş İkinci Baskı, C. II, Londra, 1838.

DAVLETOV, C. - İLYASOV, A., *Prisoedineniye Turkmenii K Rossii*, Edt. : A. K. Karriyev - H. A. Halfin, İlim Yayınları, Aşkabat, 1972.

Demetrius Charles Boulger, *The Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States*, Londra 1880.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Çağatay Türkçesinden Çeviren: Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

116 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, ty.

FRASER, James B., *A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia*, C. II., Londra 1838.

FRASER, James B., *A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran; with Travels through Various Parts of Persia*, C. II., Londra, 1838.

GEİSS, Paul Georg, "Türkmen Kabileciliği", Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 85 - 103.

GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2000.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2015.

GRODEKOV, N. İ., *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880 - 1881 gg.*, C. I, St. Peterburg 1883, s. 68.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Almanca'dan Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975.

İBRAGİMOV, Şagimardan Mryasoviç, "Nekotoriye Zametki o Hivinskih Turkmenah i Kirgizah, (İz Zapisnoy Knijki), *Voyenniy Sbornik*, No 9, Yıl: 1874, s. 133-163.

IRONS, William, "Siyasi Bir Seçim Olarak Göçebelik", Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2019, s. 47-85.

İHSANOV, A. R., "Turkmeni - Tekintisi v XVII - Naçale XVIII V.", *Turkologičeskiy Sbornik 2011 - 2012, Politiçeskaya i Etnokulturnaya İstoriya Turkskih Narodov i Gosudarsv, Nauk - Vostoçnaya Literatura*, Moskova, 2013, s. 151 - 170.

İOMUDSKİY, S. N., "O Perejtkah Rodovogo Bitu u Skotovodov Zapadnoy Turkmenii v XIX v", *Sovyetskaya Etnograiya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Baş Reaktör: S. P. Tolstov, Yıl: 1962, Sayı: 4, s. 53-53.

İskender Beg Münşi, *Tarih-i Alemara-yi Abbasi (History of Shah Abbas the Great)*, C. I II, Çev. Roger M. Savory, Westview Press, Kolarado, 1978.

İstoriya Turkmesnkoy SSR, C. 2, 2. Kitap, 5 Naçala XIX. Veka Do Belikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Rovolitsii, Editörler: A. Karriyev, O. K. Kuliyev, M. E. Masson, İzdatelstvo Akademik Nauk Turkmenskoy SSC, Aşkatat 1957.

KARELİN, G. S., "Puteşestviya G.S. Karelina po Kaspiyskomu Moryu", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obşçestva po Obşçey Geografii*, C. X. St. Petersburg, 1883, s. 161- 497.

KARELİN, G. S., "Puteşestviya G.S. Karelina po Kaspiyskomu Moryu", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obşçestva po Obşçey Geografii*, C. X. St. Peterburg, 1883, s. 161- 497.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar – Dizin*, Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, 1. Baskı, Konya, 2001.

KNIGHTING, David Aaron, *Ivan Khokhlov: Russian Envoy to the Court of Imam Quli Khan*, İndiana Üniversitesi Orta Avrasya Çalışmaları Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İndiana, 2008.

KÖNİG, Wolfgang, *Die Achal-Teke: Zur Wirtschaft und Gesellschaft einer Turkmenengruppe im XIX Jahrhundert*, Berlin, 1962.

MARVIN, Charles, *The Russians at Merv and Herat, and Their Power of Invading India*, W. H. Allen % Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall. S. W. Publishers to India Office, Londra 1883.

Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, C. I, VII-XV vv. : Arabskie i Persidskie istoçniki, Edt. S. L. Volin, A. A. Romaskeviç, A. Yu. Yakubovskiy, Moskova - Leningrad, 1939.

Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, C. II, İranskie, Buharskie i Hivinskie istoçniki,, Edt. V. V. Struve - A. K. Borovkova - A. A. Romaskeviça - P. P. Ivanova, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskova - Leningrad, 1938.

MİHAYLOV, F. A. - BOGOLYUBOV, A., *Tuzemtsi Zakaspiyskoy Oblasti i İh Jizni*, Aşkatat, 1900.

118 Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Devletleşme Teşebbüsü

Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy, Akadamiya Nauk UzSSR, Institut Vostokovedeniya Moskova 1962.

Muhammed Ali el-Hüseyni, “Ceng-e-Merv” *Kak Persidskiy İstoçnik po İzuçeniyu İstorii Yujnogo Turkmenistana Seredinı XIX v.*, Çeviren ve Notlandırın: M. Saparov, İlim, Aşkabat, 1990.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa ff Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

N. İ. GRODEKOV, *Voyna v Turkmenii, Pohod Skobeleva v 1880 - 1881 gg.*, C. I, St. Petersburg, 1883.

NAPIER, G. C., *Collection of Journals and Reports Recieved From Captain The. Hon. G. C. Napier, Bengal Staff Corps, on Special Duty in Persia*, Londra, 1876.

NECEP, Ekber N. - ANNABERDİYEY, Ahmed, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003.

Nikolay MURAVYEV, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turkoman Country*, Foreign Department Press, Kalküta, 1870.

O'DONOVAN, Edmond, *The Merv Oasis; Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80-81 Including Five Months Residence Among the Tekkes of Merv*, C. I-II, Smith, Elder & Co., Londra, 1882.

ÖZKAN, Murat, “Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre”, *Belleten*, Cilt:LXXXIII-Sayı:298-Yıl: Aralık 2019, s. 1003 – 1031.

S. N. İomudskiy, "O Perejtkah Rodovogo Bitu u Skotovodov Zapadnoy Turkmenii v XIX v", *Sovetskaya Etnograiya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Baş Reaktör: S. P. Tolstov, Yıl: 1962, Sayı: 4, s. 53 – 53.

SARAY, Mehmet, *The Turkmens in the age of Imperialism; A Study of the Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

SELA, Ron, "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı", Çev. Resul Şahsi, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 261-287.

Shir-Muhammad Mirab Munis - Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, Çev. Yuri Bregel, Leiden, 1988.

SMİRNOV, E. T., *Sultanı Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarina)*, Tipo-Litografiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889.

STEWART, Charles Edward *Through Persia in Disguise: With Reminiscences Of The Indian Mutiny*, Edt. Basil STEWART, George Routledge & Sons, Ltd., Londra 1911.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

ŞTEYNBERG, Yevgeniy Lvoviç, *İstoriya Britanskoy Agressii na Srednem Vostoke*, Voenizdat, Moskova, 1951

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500 - 1868)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*, Londra John Murray 1864.

WOLFF, Joseph, *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Londra, 1835.

Şehname’de Türk İmgesi

Ahmet KARADENİZ*

Özet

Şehname, İran’da milli bir bilinç ve coşku uyandırmak amacıyla “İran’ın milli şairi” olarak kabul edilen Firdevsi tarafından kaleme alınmış bir eserdir. O, bu çalışmayı yaparken İran’ın eski sözlü destanlarını kalemini ustalikle konuşturarak yazıya dökmüştür. Dışardan gelebilecek bir tehdidin içeride birlik olma bilincini sağlamlaştırdığının farkında olan Firdevsi bu vesile ile Türklere de temas etmiştir. İran’ın bir hükümdarının Turan hükümdarından bahsederken sarf ettiği “ben arı soylu İrec’in o ise büyücü kökenli Tur’un soyundan, bizim aramızda nasıl bir dostluk sağlanabilir ki?” şeklindeki ifadeler bu iki millet arasında sınırları kesin hatlarla belirli bir düşmanlığın olduğunu gösterir. Bu düşmanlık Firdevsi’nin zıtlık ilkesi üzerine kurulan bu eserinde karşı kahraman rolünün Türklere yüklenmesine sebep olmuştur. Şüphesiz ki karşı kahraman rolünün Türklere verilmesi sebepsiz de değildir. İki millet arasındaki ilişkilerin doğası Şehname’nin Türk algısını etkilemiştir. Bu maksatla Firdevsi bazen Türkleri küçümsemiş bazen ise kendilerini daha yüce göstermek amacıyla düşmanını da yüceltmıştır. Sonuç olarak Türkler hakkında bir imge oluşturabilmiştir. Bu imge dönemin şartlarına hizmet ettiği için elbette tarafsız olduğundan söz edilemez. Ötekileştirilmenin merkezinde yer alan “Türk” genellikle destanın kötü kahramanı rolünü üstlenmiştir. Şehname’de her ne kadar olumsuz bir imgeleme olsa da Türklerin bazı gelenekleri, günlük hayatları, coğrafyaları hatta inançları hakkında başka kaynaklarla da desteklenebilen çok derin ve önemli bilgilerin sunulması eseri kıymete haiz kılar.

---

* Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı, krdenizz@gmail.com
(Makale gönderim tarihi: 02.07.2020; Makale kabul tarihi: 19.11.2020)

Anahtar Kelimeler: İmge, Öteki, Türk, Firdevsi, Şehname, İran.

Turkish Image In Shahnameh

Abstract

Shahnameh is a work written by Ferdowsi, who is accepted as the "national poet of Iran" in order to awaken a national consciousness and enthusiasm in Iran. While doing this work, he skillfully wrote the old oral epics of Iran. Ferdowsi, who is aware of the fact that a threat that may come from outside reinforces the awareness of unity inside, mentioned the Turks on this occasion. A ruler of Iran said about the Turan ruler; I am a descendant of Irec of clean origin, he is a descendant of wizard of origin Tur, how can we be friends?" These statements show that there is hostility between the two nations. This hostility caused the role of the opposing hero to be attributed to the Turks in this study built on the principle of contrast by Ferdowsi. Undoubtedly, it is not without reason that the counter-hero role is given to the Turks. The nature of the relations between the two nations has influenced the Turkish perception of Shahnameh. For this purpose, Ferdowsi sometimes underestimated the Turks and sometimes he showed enemies strong, to show themselves strong. As a result, he was able to create an image about the Turks. Since this image serves the conditions of the period, it cannot be said to be objektive. "Turk", which is at the center of the othering, usually played the role of the evil hero of the epic. Although it is a negative visualization in the Shahnameh, the presentation of very deep and important information about some of the Turks' traditions, daily lives, geographies and even beliefs can be supported by other sources.

Key Words: Image, Other, Turkish, Firdevsi, Şehname, Iran.

Giriş

Olmayacaksa İran, olmasın benim için ten

Kalmasın bu topraklarda bir canlı ten.

Vatanımız, çocuklarımız uğruna,

Namusumuz, küçük çocuklarımız ve yakınlarımız uğruna
 Vatanımızı düşmana teslim etmekten
 Daha iyidir hep birlikte gitmemiz ölüme.¹

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere Firdevsi, İran kültürüne ve geleneksel değerlerine bağlı bir milliyetçiydi. Onun milliyetçi bir şekilde yetişmesini sağlayan ise dünyaya geldiği ortamdır. İran İslamîyet'in ilk yüzyıllarında Araplar tarafından ele geçirilmiş ve onlar tarafından İran üzerinde dilsel, kültürel ve siyasal olarak oldukça sağlam bir otorite kurulmuştur. İran'da Arap hâkimiyetinin son bulmasına müteakip Türk egemenliği başlamıştır. Hal böyle olunca da İranlılar kendi kültürel değerlerinden uzaklaşmış, adadillerini sadece konuşma dili olarak kullanır olmuşlardı.² "İran'ın milli şairi" işte böyle bir ortamda 940 yılında Tüs şehrine bağlı Taberân kasabasının Baj Köyü'nde bir dihkan³ ailesine mensup olarak dünyaya gelmiş, onun milliyetçi oluşuna da ailesi büyük oranda etki etmiştir. Çünkü dihkanlar kendilerini buldukları bölgenin mirasçıları ve İran milli değerlerinin koruyucusu görerek, çocuklarını da İran gelenek-göreneklerine göre yetiştirmektedirler.⁴

Firdevsi, destanların büyük işler başarmaları için kendilerine güven vereceğini, kendi milli benliklerine dönmelerine yardım edeceğini, kültürel anlamda kalkınmalarını sağlayacağını bilmekteydi. Şehname'yi yazma hamlesini yaparak İran dilinin, kültürünün, tarihinin, edebiyatının canlanmasının, gelişmesinin önünü açmıştır.⁵

"Nasıl ki haşhaş eroin müptelalığının ham maddesiyse, tarih de milliyetçi, etnik ya da fundamentalist ideolojilerin hammaddesidir.

¹ Firdevsi, *Şehname I*, Çev. Necati Lugal, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, s.15-20.

² Hamide Demirel, *Türk Destanlarında Güzellik-Destan-Masal ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.27.

³ Dihkan: Yerel yönetici.

⁴ *Şehname I*, s.15-20.

⁵ Demirel, *Türk Destanlarında Güzellik-Destan-Masal ve Din Unsurları*, s.27.

Geçmiş, bu ideolojilerin asli öğelerinden birisi, belki de asli öğesidir. Eğer amaca uygun bir geçmiş yoksa her zaman için yeniden icat edilebilir”⁶ diyen Hobsbawm’ın bu ifadesi İran’da milli bir bütünlük oluşturma gayesiyle kaleme sarılan Firdevsi’nin Şehname’yi nasıl bir bilinçle yazmış olabileceğini anlamaya imkân tanır. Onun “Ben bununla İran milletini dirilttim” demesi elbette boşuna değildir. Firdevsi, bu sayede milletin köklü bir geçmişinin olduğunu ortaya koymuş ve milletine içinde buldukları şartların kendilerine yakışmadığı mesajını vermiştir.⁷

Bilindiği üzere insanları birbirine en fazla yakınlaştıran zor zamanlardır. Toplumunu içeride birbirine bağlayan dışarıdan gelebilecek bir tehdittir. “Kardeşime karşı ben, yeğenimize karşı kardeşim ve ben, dünyaya karşı kardeşim, yeğenim ve ben” deyiminde de görülebileceği üzere ben ya da biz algısı bizden olmayana göre şekillenir.⁸ Firdevsi bu mantıkla hareket etmiş İranlıları birbirine bağlamak için Türkleri bir tehdit olarak göstermiş ve Siyavuş’un hikâyesine benzer hikâyelerle de İranlılara ibret verici nasihatlerde bulunmuştur.

Söz konusu hikâyeye göre; Siyavuş, Efrasiyab ile yaptığı savaşı kazanmış babası Kavus’a sonucu bildirmiştir. Bunun üzerine Kavus bir mektup yazarak “O Türk çok hilekâr ve düzenbazdır. Soyu kötü olduğu gibi kendi de kötünün, ehriiminin biridir; fakat çok güçlüdür. O kadar ki güneşe ve aya bile erişebilir savaşı kazandı daha ileri gitme” demiştir; fakat Siyavuş, onun yönlendirmesiyle barış anlaşması yaptıktan sonra babası fikir değiştirip Efrasiyab’a saldırmasını söylemiştir. Siyavuş verdiği sözden dönmek için ordusundan, ülkesinden ayrılarak Efrasiyab’a sığınmıştır.⁹ Siyavuş başlangıçta çok iyi karşılanmış hatta

⁶ Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akinhay, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara 1999, s.10.

⁷ Bekir Şişman, Muhammet Kuzubaş, *Şehname’nin Türk kültür ve Edebiyatına Etkileri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.11.

⁸ Bozkurt Güvenç, “Kimlik, İmaj ve Türk İmajı”, *Dünyada Türk İmgesi*, Ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınları, İstanbul 2005, s.174-175.

⁹ *Şehname I*, s. 457.

Efrasiyab’ın kızı Frengis’le evlenmeye bile nail olmuştur.¹⁰Fakat bütün bunlar onun Turan topraklarında öldürülmesinin önüne geçmemiştir.¹¹

Siyavuş’un bu hikâyesi İranlılara, onlar arasından başka topraklarda gelecek arayan birilerinin kan ve ölümden başka bir şey bulamayacağını mesajını verirken Türkler de bu hikâyede ve Şehname’nin ekseriyetinde İran milliyetçiliğinin oluşmasında etkisi olan bir dış etken olarak gösterilmektedir. Türk imgesi de işte bu çerçevede oluşmuştur.

“Türk imgesinden söz ederken, her imgenin büyük ölçüde gözlemcinin gözlenen karşısında aldığı pozisyon tarafından belirlendiğini hesaba katmak önemlidir. Bu elbette Türk’ün pasif bir oyuncu olduğu anlamına gelmez. Tam tersine Türk imgesinin oluşum sürecinde o kesinlikle etkin bir rol oynamıştır”¹² diyen Jezernik’in penceresinden Şehname’ye bakılırsa Firdevsi, Türk imgesini kendi ideolojileriyle oluşturmuştur; fakat sebep ne olursa olsun öteki olarak Türklerin seçilmesi onların tamamen kendi faaliyetleriyle ilgilidir.

Destan Penceresinden Şehname’ye Bakış

Destanlar dünya edebiyatının başlangıç eserleridir. Yaratılış hikâyeleri, milletlerin zihninde iz bırakan olaylar ya da toplumun kaderinde rol oynayan kişilerin hayatları destan konularını oluşturmaktadır. Milletin ortak bilinçaltının, vicdanının istekleri, beklentileri, doğruları ve değerleri destanlardaki kahramanlara yüklenir. Genel olarak destanlar milli duyguları coşturmak, millet bilincini oluşturmak, millete kendini önemli hissettirmek gibi emeller barındırır. Kısaca, destanlarda millete güzel bir gelecek hayali kurdukmak için parlak bir geçmişin varlığı gösterilmeye çalışılır. Onlar doğru bilgi sunma

¹⁰ Şehname I, s.473.

¹¹ Şehname I, s.856.

¹² Bozidar Jezernik, “Türk İmgesi” *Hayallerdeki Türk*, Ed. B. Jezernik, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınları, İstanbul 2012, s.10.

derdi taşımadan, güncel kuşaklara “biz geçmişte söyledik, bu gün daha iyi olmalıyız” gibi bir mesaj verirler.¹³

Gömeç'e göre “Destanlar, milletlerin kahramanlık hikâyelerinin toplamıdır” o, toplumların tarihleri destanlarının zenginlik ölçüsüne göre değerlendirilebilir diyerek destanları zengin olan toplumların tarihlerinin de o ölçüde muhteşem olabileceğini ileri sürer.¹⁴ Firdevsi de benzer şekilde düşünmüş olacak ki, ülkesinin yabancıların askeri, siyasi ve kültürel baskısı altında olduğu bir dönemde İranlıların milli duygularını canlandırmak amacıyla İran'ın kahramanlık destanlarını yazıya aktarmıştır.¹⁵

Eğer Şehname'yi destan kategorisinde değerlendireceksek bu türün ne olduğunu iyi anlamak gerekmektedir. Bu noktada destanı tarihin bir tür “Tarih Öncesi” olarak niteleyen Hartog'un görüşleri değerlidir. Ona göre, varlık nedeni olarak ünü benimseyen kahramanların ölümsüz şöretlerinin sağlayıcısı olan ozanların rolü tarihçiye yüklenerek, insan etkinliklerinin izlerinin silinmesini önleme ya da en azından yavaşlatma şeklini almıştır.¹⁶ Hartog'un bu yaklaşımıyla bakılacak olursa Firdevsi biraz tarihçidir ama çoğunlukla ozandır. Çünkü onun anlatımında hayallerle gerçeklerin iç içe girdiği görülür. İran'a ait değerlerin yeryüzündeki her şeyden daha üstünmüş gibi yansıtılması, milli ruhun kuvvetle vurgulanışı eserin bir destan olarak görülmesine olanak tanır.¹⁷

Hartog, destanı sadece bir edebi tür olarak görmemektedir. O, destanı Yunanlıların ölüm sorusuna bir yanıt vermek, ölümü kültürlerinin bir parçası yapmak için oluşturdukları bir kurum olarak niteler. Ona göre, kahramanlar bu bütünleştirici şarkı aracılığıyla eski

¹³ Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınları, Ankara 2009, s.71.

¹⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, “İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi 1999-2000*, C: XX, S:31, Ankara 2000, s.75.

¹⁵ *Şehname I*, s.19.

¹⁶ François Hartog, *Herodotos'un Aynası - Öteki Tasavvuru Üzerine Bir Deneme*, Çev. Mehmet Emin Özcan, İthaki Yayınları, İstanbul 2014, s.11-12.

¹⁷ Demirel, *Türk Destanlarında Güzellik-Destan-Masal ve Din Unsurları*, s.133.

zaman insanlarına dönüşerek topluluğun geçmişini oluştururlar. Ancak kahramanı ayrıcalıklı bir ölüme layık kılan, kahramana kahramanlık kazandıran ve onu anlatılmaya layık hale getiren ne onun konumu ne de görevleridir. Onu kendisi yapan onun çarpışmalarıdır.¹⁸ Dolayısıyla da kahramanın çarpışabileceği bir rakip kahraman ihtiyacı doğmaktadır. Burada Olrik’in “Karşıtlık” ilkesi akla gelmelidir. Bu ilkeye göre, destan kahramanları ve onların eylemleri ancak diğer kişilerin varlıklarıyla değer kazanır. İyiliğin değerini anlamak için kötülüğün varlığına ihtiyaç duyulduğu gibi kahramana ihtiyaç duymak için de şartların kötü olması gerekir.¹⁹ Oluşum itibarıyla destan anlatımlarının vazgeçilmez ilkesi olan zıtlık, epik destan yapısının en temel kuralıdır.²⁰ Şehname’de Rüstem’in Efrasiyab için “bir insan ancak aslan gibi kahramanlarla savaşarak kahraman olur” şeklindeki ifadesinde de bu ilkeyi bulmak mümkündür.²¹

Şehname’nin Türklere bakışını da işte bu açıdan bakarak değerlendirmek gerekmektedir. Başka bir ifade ile İran’a bir İran’dan olmayan gerekmiştir, bu rol de Türklere verilmiştir. İyilik ile kötülüğün çatışmasının net bir örneği olarak Feridun’un²² yeryüzünü oğulları arasında paylaşırması olayından sonraki gelişmeler gösterilebilir. Babalarının toprakları taksim edişine razı gelmeyen iki kardeş Tur ve Selm birlik olup, Feridun’dan sonra İran tahtına oturacak olan kardeşleri

¹⁸ Hartog, *Herodotos’un Aynası*, s.13.

¹⁹ Axel Olrik, “Epic Laws of Folk Narrative” *The Study of Folklore*, Ed. Alan Dundes University of California, by Prentice-Hall, Berkeley 1965, s.135.

²⁰ Özkul, Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s.24.

²¹ *Şehname I*, s.258.

²² Feridun: İran’ın en büyük mitolojik kahramanlarından biri ve Pişdâdi hanedanının altıncı hükümdarıdır. Feridun, Cemşid’den sonra İran tahtına geçmiş ve beş yüz yıl saltanat sürmüştür. Şahname’de Cemşid’in soyundan Âtbîn’in oğlu olarak geçer. Avesta, Şahnâme ve İran dinsel metinleriyle, İslam sonrası Farsça ve Arapça kaynaklarda geçen en eski mitolojik çehrelere dendir. Pehlevicede Fretôn, Frîtôn, Farsça’da Âfrîdûn, Efrîdûn, Ferîdûn ve Ferîdûn-i Ferruh (kutlu Ferîdûn) adlarıyla bilinir. Bkz. Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, Ankara 2008, s.307-311.

İrec'i öldürerek kötülüğün temsilcisi olma rolünü yerine getirirlerken, bitmek bilmeyen İran-Turan Savaşları'nın fitilini de ateşlerler.²³

Şehname'nin muhtelif yerlerinde kahramanlar güçlerini gösterecek diye filler, devler, ejderhalar, cadılar gibi masalsi veya olağanüstü bir güce sahip varlıklarla savaştırılırlar.²⁴ Bu genel destan mantığına uygundur; fakat bu olağanüstü düşmanlar arasında Türklerin de sıklıkla gösterilmesi Türklerin İran nazarında nasıl bir imajlarının olduğunu işaret etmektedir. Türkleri yenmek de tıpkı bir ejderhayı ya da bir cadıyı yenmek gibi önemli bir eylem gibi anlatılmaktadır. Babası Zal'ın Rüstem'e "Efrasiyab²⁵ ile savaşmak Sipend Dağı'nda beyaz fille savaşmaya benzemez, o cesur ve savaş eri bir padişaktır" dediği örnekte ise Türklerle savaşmanın ciddiyetine vurgu yapılır.²⁶

"Turanlılar İran'ı kaplayınca dünya İranlıların başına zindan kesildi. Bunun üzerine halkın büyük kısmı Zabilistan'a giderek Rüstem'e 'İran'ın böyle bir hale gelmesi, yırtıcı kuşlara kaplanlara yuva olması yazıktır. İran vaktiyle savaş atlılarının yurduydü. Şimdi bir felaket yeri, keskin pençeli ejderhaların yatağı oldu' dediler" bu gibi ifadelerde de görüleceği üzere Firdevsi İranlılara geçmişte yaşadıklarından ders çıkarmaları gerektiğini, aksi halde başlarına gelebilecekleri göstermeye çalışmaktadır.²⁷

²³ Georges Dumezil, *Mit ve Destan I*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.592-593; Vesta Sarkhosh Curtis, *İran Mitleri*, Çev.Fatma Esra Aslan, Phoenix Yayınları, Ankara 2016, s.55; *Şehname I*,s.115;

²⁴ Curtis, *İran Mitleri*, s.67-81.

²⁵ Efrasiyab: Sözcük "korkak kişi" anlamına gelir. Uzun süre İran hükümdarlarıyla savaşmış bir Turan hükümdarının adıdır. Feridun'un üç oğlundan biri olan Tur'un soyundan gelen Peşeng'in oğludur. Rivayete göre Efrasiyab da Dahhak ve İskender gibi Ehrimen aracılığıyla ölümsüz yaratılmış ancak Ahura Mazda ölümsüzlük özelliklerini üçünden de almıştır. Bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.268.

²⁶ *Şehname I*, s.259.

²⁷ *Şehname I*, s.328.

Firdevsi, eserini meydana getirirken genellikle Türkleri hedef göstermiştir; fakat Bayat’a göre, aynı zamanda Oğuz Destanlarının etkisine de maruz kalmıştır.²⁸

Bu noktada Türk destanlarının en bilindik simalarından olan Oğuz Kağan’a temas etmekte yarar görülmektedir. O, dünyaya olağanüstü bir şekilde gelmiş, erkenden büyümüş, konuşmuş ve kahramanlık göstermiştir.²⁹ Kahramanlarının olağanüstü doğumu, erken büyümesi motifi Türk destanlarında sıkça karşılaşılan bir durumdur.³⁰

Gökçe’ye göre toplumları zor durumlardan kurtaran, bazı sosyal ve siyasi kurumların temellerini atan kahramanların doğumlarından itibaren sıradan bir insan olmadıklarını gösteren özellikleri vardır. Bu özellikler onların Tanrı tarafından “seçilmişliğine” delalet eder. Kahramanların fiziki ya da karakteristik özellikleri veya farklı davranışlarda bulunmaları onların seçilmişliğini gözler önüne sermektedir.³¹

Bu özellikleri Şehname’nin en ünlü kahramanı olan Rüstem³² karakteri üzerinde de görmek mümkündür. Şehname’de onun doğumu; “Bu aslana benzeyen, pehlivan yapılı bir çocuktuktu, boylu boslu, güzel yüzlüydü. Kadın erkek herkes şaşırıp kaldı; içlerinde böyle fil gövdeli bir çocuk gören yoktu. Saçları kırmızı ve yüzü de kan gibiydi. Güneş nasıl

²⁸ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2013, s.18.

²⁹ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşidüddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s.17-18.

³⁰ Ali Osman Abdurezzak, *Türk Destanlarından Kalevala Destanına*, Karakum Yayınları, Ankara 2018, s.216.

³¹ Mustafa Gökçe, “Türk Devlet Geleneğinin Mitolojik Kökenleri,” *Türk Tarihine Dair Yazılar (Üçler Bulduk Armağanı)*, Ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı Yayınları Ankara 2017, s.240.

³² Rüstem: İran’ın milli kahramanı Zal ile Kabil şahının kızı Rudabe’nin evliliğinden doğan , akıllılığı ile cesaretini birleştirerek İran’ın en ünlü milli kahramanı haline gelen kişidir. Bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.592.

doğmuşsa o da öyle doğmuştu. Bir çocuğun böyle elleri kanlı olarak doğduğunu gören olmamıştır” gibi ifadelerle anlatılmaktadır.³³

Türk destanlarında olağanüstü bir şekilde doğup büyüyen bu kişilerin tıpkı Oğuz Kağan’ın gergedanı öldürerek kahramanlığını kanıtlaması gibi bir kahramanlık göstererek diğer insanların asla yapamayacağı bir şeyi yapması, toplumu zor bir durumdan kurtarması gerekmektedir.³⁴ İşte bu durum da Şehname’de Rüstem’in beyaz fili öldürmesi,³⁵ cadı karıyı öldürmesi, Erjeng’le savaşması, Akdev’i öldürmesi,³⁶ gibi hadiseler vesilesiyle görülür.

Kahraman bütün bu olağanüstü işleri başarırken sadık yoldaşı olan atının da ona yardımlarda bulunması Türk destanlarında sıkça rastlanabilecek bir olaydır.³⁷ Kaşgarlı’nın “Türk’ün kanadı”³⁸ olarak nitelediği bu hayvan hakkında çok fazla şey söylenmiş ve yazılmıştır; fakat en çarpıcı ifadeler Dede Korkut Hikâyeleri’nin kahramanlarından Bamsı Beyrek’e aittir. Beyrek, Bayburt Kalesi’nde 16 yıl hapis kaldıktan sonra kaçarken Boz Aygırını onu beklerken bulur ve onun için şu ifadeleri kullanır:

Açuk Açuk meydana benzer senin alunçuğun

İki şeb çırağa benzer senün kulaçuğun

İki koşa kartaşa benzer senün kulaçuğun

³³ Şehname I, s.216-19.

³⁴ Söz konusu hayvanın etobur olarak yansıtılması onun gergedan olmadığını gösterir; fakat hayvanın tam olarak ne olduğunu söylemek çok da mümkün değildir. Bu hayvan aslında ne olursa olsun insanlar onun karşısında çaresizdiler ve kendilerini onun zulmünden kurtaracak bir kahramana ihtiyaç duymaktaydılar. Oğuz Kağan Destanı için Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I., TTK Yayınları, Ankara 2010, s.116-117.

³⁵ Şehname I, s.220.

³⁶ Şehname I, s.292-304.

³⁷ Şişman, Kuzubaş, *Şehname’nin Türk kültür ve Edebiyatına Etkileri*, s.98.

³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat’it-Türk, C.I*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1988, s.48-49. (Bundan sonra DLT)

Eri muradına yetürür senün arhaçuğun,
 At dimezem sana kardaş direm, kartaşumdan yig
 Başuma iş geldi yoldaş direm, yoldaşumdan yig³⁹

Bamsı Beyrek ile Boz Aygır’ın ilişkisine benzer bir ilişki Şehname’de Rüstem ile Rahş⁴⁰ arasında kurulmuştur. Bu ikilinin yolları efsanevi bir şekilde kesişmiştir. At seçmek için sürüye giden Rüstem, sürünün çobanına Rahş’ı sormuş, sürünün çobanı Rüstem’i tanımamasına rağmen, “Bu yavru hakkında söylenen sözler birbirini tutmaz. Biz bu alaca yavruya Rahş deriz. Güzelliği suya rengi ateşe benzer. Sahibinin kim olduğunu bilen yok. Biz ona sadece Rüstem’in Rahş’ı deriz” demiştir.⁴¹ Bu karşılaşmadan sonra Rüstem ile Rahş’ın yolu hiç ayrılmamış ölüme bile birlikte gitmişlerdir. Bu durum da Türk destanlarında atın destan kahramanlarının ayrılmaz yoldaşı olması özelliğiyle benzerlik gösterir.⁴²

Şehname’de yer alan bunun gibi benzerlikler Bayat’ı mı haklı çıkarır? Yoksa Şehname herhangi bir etkiye ihtiyaç dahi duymadan Olrik’in ileri sürdüğü “Halk Anlatılarının Epik Kurallarına” uygun olarak⁴³ oluşmuş doğal bir halk destanı özelliği mi taşır? Yani burada vurgulanmak istenen destanların farklı kaynaklardan beslenerek de aynı noktaya ulaşmış olabileceklidir. Rank’a göre de destanlar farklı coğrafyalarda birbirlerinden çok uzak ve tamamen bağımsız uluslarda bile şaşırtıcı bir benzerlik veya bazen tam bir örtüşme gösterebilirler.⁴⁴

³⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s.136.

⁴⁰ Rahş: Kırmızı ile beyazın karışımından elde edilen bir renk tonu. Genelde “at” anlamında kullanılır. Rüstem’in muhteşem özelliklere sahip atı. Söz konusu at Rüstem ölene kadar onunla birlikte yaşamıştır. Ölürken de sahibiyile birlikte ölmüştür. Bkz. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.575.

⁴¹ *Şehname I*, 260-64.

⁴² Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, s.24; Abdurezzak, *Türk Destanlarından Kalevala Destanına*, s.93-102.

⁴³ Olrik, “Epic Laws of Folk Narrative”, s.129-141.

⁴⁴ Otto Rank, *Kahramanın Doğuş Miti*, Çev. Gökçe Yavaş, Pinhan Yayınları, İstanbul 2006, s.9.

Her ne olursa olsun gerek tarihi olaylar gerekse de Şehname’de Türklere temas eden konuların çok olması bu iki millet arasındaki ilişkilerin köklerinin çok eskiye temas ettiğini gösterir. Destanlarda olağanüstü olaylar, tabiatüstü varlıklar yaratılarak mübalağaya kaçılmış olması onların inandırıcılığına zarar verse de aslında onlar ilhamlarını yaşanmış olaylardan alırlar. Yani destan nasıl inşa edilmiş olursa olsun temeli tarihî hakikatlere dayanmaktadır.⁴⁵

Şehname’de Türk Kültüründen İzler

İran ile Türkler arasındaki ilişkilerin oldukça derin olması İran’ın en önemli destanı olarak kabul edilen Şehname’de Türklere temas edilen bilgilerin oldukça fazla olmasını sağlamıştır. Söz konusu bu bilgiler Firdevsi’nin hatta daha genişletmek gerekirse İranlıların ön yargılarıyla harmanlanmış olsa bile Türk ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına temas etmelerinden dolayı önemlidirler.⁴⁶

Türkler atlı-göçebe kavramıyla neredeyse özleştirilmiş, onların şehirleşme faaliyetleri genellikle göz ardı edilmiştir.⁴⁷ Tam anlamıyla yerleşik bir hayat kurulursa milletin refah seviyesinin artacağı fikrine inanan Bilge Kağan bu düşüncesini Tonyukuk’a açıklayınca, o bu köklü değişikliğin Türk milleti için bir yok oluş olacağını ileri sürerek Bilge Kağan’ı bu fikrinden vazgeçirmiştir.⁴⁸ Bu olayın çok daha öncesinde M.Ö. 36’da Çiçi Han’ın sonunu getiren kötü tecrübeler Türklerin kale savunması konusunda etkili olmadığını göstermiştir.⁴⁹ Dolayısıyla Tonyukuk’un düşünceleri hiç de sebepsiz değildir; fakat buna rağmen Türkler genel yargıların aksine sıklıkla yer değiştiren bir millet de değildi.

⁴⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1998, s.20.

⁴⁶ Tadeusz Kowalski, “Şehname’de Türkler” Çev. Harun Güngör, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.I, S.1, s.291-292.

⁴⁷ Laszio Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yayınları, Ankara 1993, s.5-6.

⁴⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s.11.

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.II, TTK Yayınları, Ankara 2019, s.163.

Dışarıdan gelecek, düşman, hastalık, kıtlık gibi sebepler olmadıkça Türkler yerleşim yerlerini değiştirmeye pek de sıcak bakmazlardı.⁵⁰

Şehname’de yer yer temas edilen süslü saraylar, ele geçirilemez kaleler, hapishaneler ve değirmenler Firdevsi’nin nazarındaki Türklerin de tamamıyla yerleşik bir hayat sürdürdüğünü göstermektedir. Şehname’nin ünlü simalarından olan İsfendiyar kız kardeşlerini Ercasp’tan kurtarmak için Ruyindij adlı kaleye geldiğinde söz konusu kalenin ele geçirilemeyeceğini fark etmiş ve kale hakkında aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır;

“Ruyindij gibi bir kaleyi kimse ne görmüş ne de duymuştur. Burçları kapkara bulutların bile üzerine uzanmış, içerisi sayısız ordular ve bin bir türlü silahlarla dolu, her tarafı insanı şaşırtacak, hayrete düşürecek büyüklükte ırmaklarla çevrilidir. Turan hükümdarı av için geziye çıktığında onun üzerinden gemiyle geçip çöllere gider. Hükümdar Ercasp yüzyıl bile bu kaleden çıkmasa, dışarıdan hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Kalenin içerisinde ekilip biçilen geniş tarlalar, uçsuz bucaksız otlaklar, türlü türlü meyve ağaçları ve değirmenler vardır.”⁵¹

M.Ö. 1. yüzyıla ait olduğu düşünülen sulama kanallarından, Altay ve Selenga bölgelerinde Hunlar çağında tarım yapılmasından, Kök Türklere ait kurganlardan tarım aletleri çıkmasından Türkler arasında tarımın çok köklü bir geçmişi olduğu anlaşılrsa da kapsamı tartışma konusudur.⁵² Bu yüzden Ruyindij bahsinde Türklerin tarımla ilgilendiklerine, değirmenlerinin olmasına temas edilmesi oldukça önemlidir.

Ruyindij hakkında bilgi topladıktan sonra oraya normal yollarla girilmeyeceğini anlayan İsfendiyar tacir kılığında kaleye gelmiştir.

⁵⁰ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004, s.1.

⁵¹ Firdevsi, *Şehname II*, Çev. Nimet Yıldırım, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2016, s.158.

⁵² Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1997, s.51.

Ercasb'ın⁵³ karşısına çıkıp ticaret yapma serbestisi isteyince Ercasb "Gönlünü mutlu tut ve rahat ol, Turan ülkesinde hiç kimse seni rahatsız edemez. Maçın'e de Çin'e de gidersen rahat ol" demiştir.⁵⁴ Bu ifadeler Türkler için ticaretin önemini ve ticari faaliyetlerin devlet eliyle nasıl desteklendiğini göstermektedir. Özellikle de İpek Yolu üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri, Türklerin kontrolü altındaki bölgelerdeki yabancı tacirlere karşı tutumlar Firdevsi'ye ilham vermiş olabilir.

Şehname'de Türklerin sadece ekonomik hayatlarına değil aynı zamanda tıpkı yazı örneğinde de olduğu gibi kültürel hayatlarına da temas edilmiştir. Yazı insanlığın en eski keşiflerinden biridir ve o, mevcut bilgilerimize göre Sümerlerle başlayarak bütün dünyaya yayılmıştır.⁵⁵ Türklerin yazıyı ne zaman kullanmaya başladığıysa başlı başına bir tartışma konusudur. Yaygın görüşe göre konar-göçer hayat süren Türkler bir yazı sistemine uzun süre boyunca ihtiyaç duymamışlar ve sadece yönetici kesim kendi faaliyetlerini ilan etmek için diktirdikleri kitabelerde yazıyı kullanmıştır. Bununla ima edilen Orhun Abideleridir;⁵⁶ fakat onların ilki (yani Tonyukuk Abidesi) muhtemelen 725 yılında dikilmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla da Türklerin yazıyla ilişkisinin Orhun Abideleriyle başladığını düşünmek doğru değildir; çünkü 567 yılında Soğdu Maniakh önderliğindeki elçi heyetiyle birlikte Bizans hükümdarına sunulmak üzere yollanan mektup hakkındaki "İskit Harfleri" vurgusu, Türklerde yazının İskitlere kadar uzanan bir geçmişinin olduğunu söyleme imkânı sunmaktadır.⁵⁸ Şehname'de ise İran ile Turan arasında mektuplaşmaların olduğuna ve dahası Türkler tarafından yazılan mektupların Turan dilinde

⁵³ Şehname'ye göre Türklerin Beykent komutanı.

⁵⁴ *Şehname II*, 177-178.

⁵⁵ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.11.

⁵⁶ Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, s.13.

⁵⁷ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.99.

⁵⁸ L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TKAE Yayınları, Ankara 1986, s.62.

yazılmış olduğuna temas edilmiştir.⁵⁹ Bunlar da yazının en azından diplomatik ilişkilerde çok eskiden beri kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Şehname’de Türk kültürüyle ilgili gözden kaçırılmaması gereken bir başka husus da Türklerin kurt başlı sancağından bahsedilmiş olmasıdır. Firdevsi’ye göre İran’a karşı savaş hazırlığına giren Ercasb, kardeşine üzerinde kurt resmi olan bir sancak vermiştir.⁶⁰ Kurtun çok eski zamanlardan beri Türklerin bir totemi olduğu düşünülmektedir; fakat o, Kök Türk çağından itibaren bir totemden ziyade kutsal bir sembol haline girmiştir. Bu süreç kurt figürünün Türklerin bayraklarına yansımaya kadar ilerlemiştir.⁶¹ Ögel, Türklerin bayraklarında kurt başının resmedilmiş olmasını onların kurttan türemiş olduklarına inanmalarıyla ilişkilendirmektedir.⁶² Kurt başlı sancağa Şehname’de de temas edilmiş olması ise onun ne denli bilindik oluşunun bir emaresidir.

Şehname’nin Türk yaşantısına değinmesi bu kadarla da sınırlı değildir. Bilindiği üzere Türk toplumunun en sağlam birimi ve en önemli ögesi ailedir. Dolayısıyla da yeni bir aile kurmanın ilk adımı olan düğün de çok önemlidir. Bu sebeple de zaman içerisinde birçok düğün âdeti geliştirilmiştir. Şehname’de düğünler ve düğün adetleri hakkında fikir sahibi olmamız ise Siyavuş ile Frengis’in evlenme merasimlerinin anlatılması sayesinde oluyor. Türk kültüründe köklü bir yerinin olduğunu bildiğimiz saç yapma geleneği bu düğün vesilesi ile tanık olunan ritüellerden biridir. Şahitler gözetiminde gerçekleştirilen nikâh merasimi ise dikkat çekilmesi gereken başka bir husustur. Firdevsi düğün merasimi vuku bulurken uzaktan veya yakından düğüne gelenler emre hazır aççılar, kurulu sofralar bulup; yiyip, içip bir hafta orada misafir kaldıktan sonra giderken de götürebildiği kadar yiyeceği götürdüğünü söyler. Yine Firdevsi, düğün yerinin süslendiğinden düğünün şerefine hapishanelerin tahliye

⁵⁹ Şehname II, 99.

⁶⁰ Şehname II, s.103.

⁶¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.40.

⁶² Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.23.

edilmesi gibi uygulamaların yapıldığından da bahseder. Bütün bunların haricinde en çok göze çarpan uygulamalardan birisi de Efrasiyab'ın Siyavuş'a günlük kullanıma uygun araç gereç, savaş aletleri, hayvanlar ve bir toprak parçası bağışlamasıdır. Bu da akıllara yine köklü bir geçmişi olan çeyiz geleneğini getirmektedir.⁶³

Naskali'ye göre destanlarda kahramanlar düşman yokluğunda boş durmaktan hoşlanmazlar vakitlerini bir takım spor müsabakalarıyla ya da faaliyetleriyle değerlendirirler.⁶⁴ Firdevsi de bu konuda sessiz kalmamıştır. Ona göre, Bir gün Efrasiyab Siyavuş'a "yarın erkenden hazırlanalım da "guy ve çevgen" (top-çomak) oynamaya gidelim. Biraz eğlenir, güleriz. İştittiğime göre sen alana çıkınca pehlivanlar sana bakmaya bile cesaret edemezlermiş" demiş, buna karşılık Siyavuş da ona "Sen daha kutlu ol, hünerde ve erdemde seni kim geçebilir? Bütün padişahlar hüneri senden öğrenir" diye karşılık vermiştir.⁶⁵ Geçmişi milattan önceki dönemlere kadar uzanan bu oyunun Hindistan, İran ve Türk kaynaklı olabileceğine dair muhtelif görüşlerin olmasıyla beraber oyunun önceleri saraylarda yüksek zümrenin eğlencelerinden biri olduğu bilinmektedir. At üzerinde değnekle karşılıklı iki grup arasında dört köşe bir sahada oynanan bu oyun günümüzde "polo" adıyla bilinen oyunun ilk örneğidir.⁶⁶ "Çevgen" Türkler arasında "çöğen" olarak da bilinir ve eğri değnek anlamına gelir.⁶⁷

Şehname'yi elbette Türk tarihi için objektif bir kaynak olarak değerlendiremeyiz; fakat her ne sebeple olursa olsun Türk kültürüne dair derin bilgilere temas etmesi yönüyle oldukça önemli bir yer tutar.

⁶³ *Şehname II*, s.472-473.

⁶⁴ Emine Gürsoy Naskali, "Destanın Tarifi" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Yıl 1992, C. 40, S.1992, s.3.

⁶⁵ *Şehname II*, s.468.

⁶⁶ Bahir Selçuk, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun Çevgân," *1. Uluslararası Bilimsel Araştırmaları Kongresi - İnsan ve Toplum Bilimleri*, IBAD-2016, s.1860.

⁶⁷ Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, The Clarendon Press, Oxford 1972, s.416; DLT, *Dizin*, s.157.

İmge ve Şehname’de Türk İmgesi

İmgeler nesnelerin zihindeki çağrışımlarıdır, bu yüzden ki onlar algılanma biçimlerine göre farklılaşabilirler. Onların üzerlerinde tarihsel ve kültürel olayların ve öznel yargıların etkisi söz konusu olmasından dolayı gerçekten uzaklaşabilmektedirler. Bu sebeple imgeye “nesnenin bir tasarısıdır” denilmesi mümkündür; fakat imge bir ulus için oluşturuluyorsa mesele iyice karmaşıklaşır. Çünkü bu durumda imge bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde öznel yargıların işgaline daha çok maruz kalır.⁶⁸

Konunun merkezine dönülecek olursa, İran-Türk ilişkileri göz önünde tutulursa İran’da milliyetçilik fikrini canlandırmak isteyen Firdevsi’nin genelde olumsuz nitelikler yükleyerek bir Türk imgesi oluşturması hiç de şaşırtıcı bir şey değildir. İran’ın Ötekisi rolünün Türklere yüklenmesini makul gösterecek altyapı o zamana kadar kurulmuş siyasi ilişkiler vesilesiyle zaten oluşmuştur. Aşağıda bahsedilecek olan olaylar bu durumun anlaşılmasını sağlayacaktır.

Sasani-Kök Türk ittifakı ile ortadan kaldırılana kadar Akhunların, Sasani iç işlerine müdahaleleri sürmüştür.⁶⁹ 557’ yılında Akhunlar ortadan kalktıktan sonra bu iki millet onun topraklarını paylaşmışlardır; fakat onların ittifakı da fazla uzun ömürlü olmamıştır. Bu müttefiklerin arası Maveraünnehir ticaret yolu yüzünden açılmıştır.⁷⁰ Sasaniler, kendi ülkelerine Türk ülkesinden ipeğin girmesini engellemiştir. Bunun üzerine Kök Türklere tabi Soğdlu ipek tüccarı Maniakh, ipek satabilmek ve Sasanilere karşı müttefik oluşturmak gibi amaçlarla Bizans’la iyi ilişkiler kurulması gerektiği konusunda İstemi Yabgu’yu ikna etmiş ve bu durumun bir sonucu olarak da onun önderliğinde bir elçi heyeti 567

⁶⁸ Ahmet Karadeniz, “İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi,” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.1, s.26.

⁶⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s.72.

⁷⁰ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.96; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.32.

yılında Bizans'a gönderilmiştir.⁷¹ Maniakh'ın girişimleri sonuç vermiş ve 571 yılında Sasani-Bizans mücadeleleri alevlenmiştir.⁷² Şüphesiz bu gibi ilişkiler de Türklere karşı olumsuz yargıların oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bunların yanı sıra Hazarların Kafkaslar üzerinden Sasanilere karşı akınlar düzenledikleri bilinmektedir.⁷³ Onlara karşı Anûşirevan tarafından Derbent'te Bâb el-Ebvab Seddi'nin⁷⁴ inşa ettirilmiş olması bu akınların Sasanileri ne denli zorladığını gözler önüne serer.⁷⁵ Firdevsi de "Kisra Nuşirevan'ın, o uyanık hükümdarın, zamanından beri denizin diplerinden yükselttiği duvarla Narun Ormanları Türklerin elinden kurtarıldı, topluluklar esenliğe kavuştu" gibi ifadelerle bu sedde temas etmeden geçmemiştir.⁷⁶ Türk tehdidine karşı böyle bir set inşa eden millet, zihinlerinde de Türklere karşı soyut bir set inşa etmiştir. Kısacası iki millet arasındaki ilişkilerin ağırlıklı olarak düşmanca vuku bulmuş olması birbirleri hakkında olumsuz fikirler beslemelerine sebep olmuştur.

Akkale'yi kontrol altında tutan Gordaferid adlı bir kız ile Sohrab'ın⁷⁷ diyalogunda da İran ile Turan arasındaki düşmanlığa temas edilmiştir. Hikâyeye göre Sohrab, Gordaferid ile evlenmeye niyet edince

⁷¹ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.17-18; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 65-66; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.96.

⁷² Taşağıl, *Gök-Türkler I*, s.33.

⁷³ Taberi, *Tarih-i Taberî, C.II*, Çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınları, İstanbul (t.y.), s.498; S. Han Magomedov, *Derbent Gornaya Stena Aulı Tabasarana*, İzdatelstvo İzskustbo, Moskva 1979, s.17.

⁷⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf Sûresi, Zülkarneyn'in Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı inşa ettirdiği bir setten bahseder. Bazı kaynaklar ise bu setin Dara tarafından İskitlere karşı inşa edildiğini kabul ederken İskitlerle, Ye'cûc ve Me'cûc'ü aynı ulusmuş gibi gösterirler. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu, C. II*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul 1955 s. 492-493.

⁷⁵ Karadeniz, "İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi," s.2; Magomedov, *Derbent Gornaya Stena Aulı Tabasarana*, s.17-23.

⁷⁶ *Şehname II*, s.1139.

⁷⁷ Sohrab: Rüstem'in Semengan (Afganistan'da) padişahının kızından olan oğlu.

Gordaferid “Türkler kendilerine eş olacak kadını İran’dan almazlar” demiştir.⁷⁸ Onun bu ifadesinden anlaşılacağı üzere iki millet arasında tamir olması mümkün olmayan sorunlar vardır. Söz konusu hikâyeye göre Sohrab büyüüp bir savaşçı olana kadar gerçek kimliğinden bihaberdir, kendisini Türk sanmaktadır; fakat Gordaferid’in bu konuda da “Sen Türk değilsin ki şu güçlü kolların, pazıların ve omuzlarınla pehlivanlar arasında eşsiz biri olarak duruyorsun” şeklinde bir yorumu vardır.⁷⁹ Burada verilmek istenen mesaj nettir. “Türkler arasından böyle güçlü biri çıkamaz.” Dolayısıyla Firdevsi’nin Türkleri küçümseme çabası açık bir şekilde gözler önüne serilmiştir.

Buna benzer şekilde Keyhüsrev dua ederken Efrasiyab’ı hedef alarak Tanrı’ya: “Biliyorsun ki Turan ordusunun komutanı ne günahattan korkar ne de kötülükten çekinir. O, bu ülkenin üzerine ateş yağdırarak bütün cesur pehlivanların başlarına kederin toprağını saçtırdı. Bütün padişahların yürekleri onun korkusuyla doludur. Onun tahtı ve tacı dünyanın başının belasıdır. Biliyorsun o soysuz büyücünün tekidir” şeklindeki yakarışı da İran ile Turan arasındaki ilişkinin yönünü ve derinliğini ortaya koymaktadır. Onun duası aynı zamanda Türkler karşısında düştükleri çaresizliğin de sesidir.⁸⁰

Ortak bir kimlik yaratmanın yolunun bir öteki yaratmaktan geçtiğini ileri süren Grammont’a göre bu öteki, art niyetsiz bir şekilde yansıtılmış olabileceği gibi tamamen hayal ürünü de olabilir. Böyle bir durumda kendiliğın değerli gösterilebilmesi için genellikle ötekinin aşağılanması ve güçlülük, cesaret, silah kullanmadaki beceri, tıp, gizli ilimlerin bilgisine sahip olmak ve bazı diğer temel niteliklerden yoksun bir şekilde tasarlanması ön plana çıkar. Ancak kimi zamansa bu çerçevenin dışına çıkıldığı da görülür. Böyle olduğu zamanlarda da ötekinin bütün bu

⁷⁸ Bu durumun elbette başka sebepleri de olabilir ama iki topluluk arasındaki düşmanlık çok güçlü bir sebep olarak gözükmektedir.

⁷⁹ *Şehname I*, s.362.

⁸⁰ *Şehname I*, s.582.

meziyetlere insanüstü bir şekilde sahip olduğu düşünülür ve bu da ötekiyi canavarlaştırır.⁸¹

Şehname'nin Türklere bakışı Grammont'un bu ifadeleriyle benzerlik göstermektedir. Firdevsi tarafından anlatılan savaşlarda İran kazanıyorsa durum oldukça normaldir; fakat eğer Türkler kazanıyorsa bu anca İran'ın kötü kaderiyle, sihirle, büyüyle ilişkilidir. Örneğin İran lehine sonuçlanması muhtemel olan bir savaşta Buzur adında bir adamın büyücülük yaparak İranlılar üzerine kar yağdırması Türk tarafına üstünlük sağlamıştır.⁸²

Aslında bu düşünce sadece İran'la da sınırlı değildir. Yakut el-Hamavî de Mu'cem el-büldan adlı eserinde Firdevsi'nin anlatımına benzer şekilde Türkler ile Horasanlılar arasında devam eden bir harpte Türklerin Horasanlılar üzerine dolu yağdırdığından bahseder.⁸³ Türklerin istedikleri zaman doğa olaylarına müdahale edebilecek kabiliyete sahip olduklarına dair bilgiler kaynaklarda azımsanamayacak ölçüde çoktur. Bu konuda "Türklerin enteresan özelliklerinden biri de istedikleri zaman yağmur, kar yağdırabilmeleridir" diyen İbn el-Fakih, onların bunu bir taş vasıtasıyla yapabildiklerini ifade etmektedir.⁸⁴ Söz konusu bu taş için Biruni, "Türkler bunu düşmanlara galip gelmek için kullandıklarından adı "galebe taşı" olarak anılır" demektedir.⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud ise Türkler arasında "yada taşı" olarak bilinen ve yağmur yağdırmaya yarayan meşhur bir taşın varlığından bahsetmektedir.⁸⁶

Firdevsi benzer şekilde Türklerin ele geçmez kalelerinin de doğal bir şekilde inşa edilmiş olabileceğini kabul etmez ve bunu da büyüye bağlar.

⁸¹ Jean-Louis Bacque-Grammont, "Kalmıklardan Yuc ve Mecuc'a Evliya Çelebi'de Öteki ve Ötekileşmenin Ötesi" *Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Toplantısı Bildirileri*, TDK Yayınları, İstanbul 2011, s. 49-50.

⁸² *Şehname I*, s. 659.

⁸³ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 138-139.

⁸⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 194.

⁸⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 204.

⁸⁶ DLT, C.III, s.3; Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, AÜİF Yayınları, Ankara 1968, s.41.

Tur tarafından inşa edilen bir kaleyi Rüstem kaleyi zapt etmeye gittiğinde kaleden “Tur’un büyüleri ve rahiplerin nefesleri sayesinde bu kaleye mancınık bile zarar veremez” şeklinde bir ses duymuştur. Örneklerde de görüldüğü üzere Şehname’nin çoğu yerinde küçümşenen Türklerin üstün olduğu durumlar ise doğaüstü sebeplerle açıklanmıştır.⁸⁷

Efrasiyab Karakteri Üzerinden Türk Hükümdarı İmgesi

Şehname’nin muhtelif yerlerinde adı geçen ve soyunun Feridun’un oğlu Tur’a dayandığı nakledilen Efrasiyab adlı Turan hükümdarının kimliği tartışma konusudur.⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud’a göre asıl adı Tunga Alper⁸⁹ olan bu hükümdar için Yusuf Has Hacib Türkler arasında Alp Er Tunga adında büyük ve erdemli bir hükümdar olduğundan ve Taciklerin onu Efrasiyab olarak adlandırdığından bahsetmektedir.⁹⁰ Gömeç’in Kapgan Kağan’ın büyük oğlu Tunga Tigin’in kimliği üzerine yaptığı bir çalışmada da Efrasiyab’a da temas edilmiştir ve onun kim olduğu belirlenemese de kim olmadığına dair önemli tespitlerde bulunulmuştur. Ona göre Efrasiyab, Alper Tunga değildir; fakat Alper Tunga ile Tunga Tigin’in aynı kişi olma ihtimali vardır.⁹¹

Cüveyni’nin Uygurların türeyişine dair efsaneleri naklederken Böğü Han’ın Efrasiyab olduğunu ileri sürmesi tartışmayı başka bir alana taşırken⁹² Togan’ın Alper Tunga’nın Büyük Saka Devleti’ne en ihtişamlı çağını yaşatan bir kahraman olduğunu iddia etmesi ise işleri iyice içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Fakat bununla birlikte onun Türk hükümdar

⁸⁷ *Şehname I*, s.744.

⁸⁸ İran iki sebepten ötürü benimdir. Birincisi Feridun’un oğlu Tur’un soyundan gelmemdir. İkincisi ise kılıç kullanmasını iyi bilen şu kollarım sayesinde İran’ı Araplar’dan boşaltmamdır. Bkz. *Şehname I*, s.334.

⁸⁹ DLT, C.III, s.368.

⁹⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C.I, Haz. R.Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1979, s.43.

⁹¹ Sadettin Yağmur Gömeç, “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Cilt 48, Sayı 2000, s.206-208.

⁹² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, C.III, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.102.

sülalesinin atası olarak da kabul edildiğini beyan etmesi tartışmaların bir zemine oturtulmasına da imkân tanımıştır.⁹³ Karahanlıların soylarını Efrasiyab'a dayandırmaları bununla açıklanabilir.⁹⁴ Kaşgarlı'ya göre Karahanlılar'ın en eski atası olan Efrasiyab, havasının güzelliğinden dolayı Kaşgar'ı Ordu Kend, yani hanların oturduğu şehir olarak adlandırmıştır.⁹⁵ Ayrıca kendisi de bu şehirde oturmayı çok sevmiştir. Bu bilginin bu konu açısından ehemmiyeti ise Efrasiyab, Karahanlı ve Kaşgar ilişkisini gözler önüne sermesidir.⁹⁶ Karahanlılar'ın menşeinin Aşina Hanedanı'nın Karluklar boyuna dayanma ihtimali göz önünde bulundurulursa⁹⁷ Mesudi'nin sunduğu, "Fars hükümdarını mağlup eden Türk Efrasiyab ve Şave Karluklardandır" şeklindeki bu bilgi büyük önem kazanır. Çünkü bu ihtimal Efrasiyab'ın Karluklara mensup olma ihtimalini güçlendirir.⁹⁸ Ayrıca Efrasiyab'ın giyim tarzı üzerinden de yorum yapma imkânı bulunabilir. Şehname'de Rüstem'in babası Zal'a Efrasiyab'ı sorması üzerine Zal, "Onun bayrağı da elbisesi de karadır, kolları demir kaplı, külahı demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır." demiştir.⁹⁹ Arap kaynaklarına dayanarak Karlukların, siyah rengini çok sevdiklerini ileri süren Barthold, onların elbiselerinin ve bayraklarının da siyah olduğunu söylemektedir. Bu iki bilgiden hareketle Karluklar ile Efrasiyab arasında bir bağlantının olduğu düşünülebilir.¹⁰⁰

Belirmekte yarar vardır ki, burada Efrasiyab'ın kimliği üzerinde durmaktan daha çok Şehname'de bir Türk hükümdarının tasvir edilmesi

⁹³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.36.

⁹⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.256.

⁹⁵ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s.76.

⁹⁶ Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.84.

⁹⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s.80; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.31.

⁹⁸ Mesudi, *Murûc ez-zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.97.

⁹⁹ *Şehname I*, s.270.

¹⁰⁰ He Xingliang Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, Çev. Eser Ulun, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015, s.95.

meselesine yoğunlaşılacaktır. Bu Türk hükümdarının adının Efrasiyab olarak anılması bile İran dünyasında Turan'a karşı düşmanca bir bakışın mevcut olduğunu göstermektedir. "Efrasiyab tahtında oturduğu müddetçe yeryüzünün harap olacağı muhakkaktır"¹⁰¹ gibi ifadeler her ne kadar aksini gösterse de onu isimlendirirken "korkak kişi" anlamına gelen bu sözcüğün tercih edilmesi söz konusu hükümdara karşı bir aşağılamanın varlığını işaret etmektedir.¹⁰²

Bilindiği üzere Türk kağanı olmanın bilge olmak, alp olmak, erdemli olmak gibi şartları vardır; fakat bir kişi bütün bu şartları sağlasa bile yine de soyuna bakılmaktadır.¹⁰³ Bu itibarla Efrasiyab'ın karakteri birçok yönden Türk kağanı olma özelliği göstermektedir. Örneğin Zal'ın Efrasiyab'tan ve çeşitli kahramanlardan bahsederken, "Bir pehlivan ne kadar talihli olursa olsun, ne kadar akıllı olursa olsun padişah olabilmesi için padişahların kanından gelmesi ve hükümetin nasıl idare edileceğini bilmesi gerekir. Ordu bir gemiye benzer, padişah da o geminin yürümesini sağlayan yelken gibidir" şeklindeki ifadelerle hükümdar kanının üstünlüğüne vurgu yapmış ve bu ifadelerle Türk devletlerinin en köklü geleneklerinden biri olan kut inancının akla gelmesini sağlamıştır.¹⁰⁴

Ayrıca Piran'ın Siyavuş için Efrasiyab'dan kızı Frengis'i isteme hadisesinde Piran, Efrasiyab'ın huzuruna gidip bir süre düşünceli bir şekilde oturunca Efrasiyab, ona "Hayrola neden geldin? Karşımda neden böyle duruyorsun? Felekten¹⁰⁵ bir isteğin mi var?"¹⁰⁶ Şeklinde sorular sorarken "Benden bir isteğin mi var?" demek yerine "felek" demeyi tercih etmiş olması kendisini feleğin bir temsilcisi gibi gördüğünü işaret

¹⁰¹ Şehname I, s.933.

¹⁰² Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s.268.

¹⁰³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s.84; Saadettin Yağmur Gömeç, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları*, S.29, Ankara 1997, s.81-82.

¹⁰⁴ Şehname I, s.255.

¹⁰⁵ Felek: Gök.

¹⁰⁶ Şehname I, s.468.

etmektedir. Aksi halde felekten bir isteği olacak kişi neden hükümdarın huzuruna çıksın?

Söz konusu bu konuşmada da tesadüf edildiği üzere hükümdarın gökle veya doğrudan Tanrı ile bir ilişkisi vardır. Türkler arasında hâkim olan inanca göre, kağana yönetme yetkisi doğrudan Tanrı tarafından verilmiştir ve kağan Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Bu sebeple de kağanın sadece Türklere değil aynı zamanda bütün insanlığa hükmetme yetkisi olduğu düşünülmüdü.¹⁰⁷ Başka bir inanca göre Tanrı ulusaldır. Yalnızca kağanın tebaası Tanrı'nın kuludur. Onun hâkimiyet alanının genişlemesi için kağanın daha geniş coğrafyaları ele geçirmesi gerekmektedir. Bu yüzdendir ki kağan, Tanrı iradesine uygun olarak savaşır, zaferler kazanır. Zor zamanlarda ise Tanrı tarafından korunur, kollanırdı.¹⁰⁸

Sümer'de MÖ 2350'lere kadar krallar Tanrı olduklarını iddia ederek hüküm sürmüş, bu tarihten sonra insanla Tanrı ayrımı yapılmış ve hükümdar da Tanrı'nın hizmetkârı rolünü üstlenmeye başlamıştır.¹⁰⁹ İran'da Cemşid Tanrı'nın yardımıyla büyük bir güç elde etmiş fakat daha sonra kendisi Tanrılık iddiasında bulunarak Tanrı'ya bir nevi ihanet etmiştir.¹¹⁰ Türk kağanlarında ise bunlar gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Her ne kadar Türk kağanının da ilahi bir menşei olduğu kabul edilse de bu sadece onun Tanrı'dan yetki almasıyla sınırlıdır. Kağan bu yetki sayesinde bütün yeryüzünü yönetme hakkına haiz olurdu.¹¹¹

Bu durum Oğuz'un kendini kağan ilan ederken sarf ettiği aşağıdaki ifadelerde de görülebilmektedir.

¹⁰⁷ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.56.

¹⁰⁸ Yves Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü*, C.I. Haz.Levent Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s.342.

¹⁰⁹ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s.14-15.

¹¹⁰ *Şehname I*, s.72.

¹¹¹ Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü*, s.342; Onur Alp Kayabaşı, *Destan ve Hükümdar*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s.54.

Ey benim beğlerimle ilimin ey budunu!
 Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan,
 Elimizden düşmesin ne yayımız ne kalkan!
 Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan!
 Alpler olun savaşta bozkurt gibi uluyan!
 Demir kargılar ile olsun ilimiz orman!
 Av yerlerimiz dolsun, vahşi at ile kulan.
 Yurdumu ırmaklarla denizler ile dolsun
 Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun,
 İlimizin çadırı, yukardaki gök olsun
 Dünya devletim ol olsun, halkımız da çok olsun
 Ayrıca emir yazdı, dört tarafa Oğuz Han,
 Bildirdi elçilerle, öğrendi bunu her yan.
 Oğuz bu bildirisinde, buduna şöyle dedi:
 Mademki Uygurların, benim büyük Kağanı,
 O halde sayılırim, ben bir dünya Kağanı,
 Bana bağlıdır artık, dünyanın her dört yanı!¹¹²

Kağanın Tanrı tarafından yetkilendirildiğine dair bir inancın varlığını gösteren en eski vesikalar Hun hükümdarlarının mektuplarının girizgâhında rastlanan "Tanrı'nın tahta çıkardığı Hun milletinin büyük tanyusu" ibaresidir.¹¹³ Orhun Abideleri'nde ise "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kağanı annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak." diyen Bilge Kağan, kağanlık

¹¹² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.118.

¹¹³ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.105; Kayabaşı, *Destan ve Hükümdar*, s.133.

makamını ilahi bir gücün desteklediğini daha edebi bir şekilde dile getirir.¹¹⁴

Bu inancı “Tanrı’nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve göklerin bütün teğrelerini onların üzerinde doğurmuş olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onarın arasından çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını onların eline verdi” gibi en açık, en net ifadelerle Kaşgarlı yazıya dökmüştür.¹¹⁵

Tanrı tarafından Türk kağanına dünyayı yönetme yetkisinin verildiğine dair bir inancın olduğu Bilge Kağan’ın “Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş”¹¹⁶ bu ifadeleriyle Orhun Abidelerine yansımıştır.¹¹⁷

Yukarıda da bahsedilen bilgiler ışığında Türk kağanlarının genelinde hâkim olan bütün dünyaya hükümdarlık etme fikri, Firdevsi’nin ifadelerinden anlaşılacağı üzere Efrasiyab’da da vardı. Onu dünyayı ele geçirmek isteyen ün budalası olarak niteleyen Firdevsi,¹¹⁸ Efrasiyab’ın gördüğü bir rüya üzerine “iyisi mi ben savaşmaktan ve bütün yeryüzünü ele geçirme hevesinden vazgeçeyim” dediğini de nakleder.¹¹⁹ Bu ifade Efrasiyab’ın dünyayı ele geçirme düşüncesinde olduğunu göstermenin yanı sıra onun gördüğü bir rüya sonucu geleceğini belirleyecek kararlar almış olması da oldukça dikkat çekicidir. Eliade’ye göre ancak seçilmiş

¹¹⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 44. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010, s.13.

¹¹⁵ DLT, C.I, s.3.

¹¹⁶ Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlu üzerine babam Bumın ve amcam İstemi Kağan oturmuş, devletin töresini düzenleyivermişler.

¹¹⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.8.

¹¹⁸ *Şehname I*, s.922.

¹¹⁹ *Şehname I*, s.437.

kişiler rüyalar vasıtasıyla gelecekte haberdar edilir. Dolayısıyla bu durum da akla kut inancını getirir.¹²⁰

Behram Çubin, 589’da Herat’ta Şave’yi mağlup ettikten sonra¹²¹ Belh’e kadar ilerlemiş orada bir ay kaldıktan sonra Beykent’e gelerek Şave’nin oğlu Permude’yi kuşatma altına almıştır.¹²² Firdevsi’ye göre kuşatma altına alınca çaresiz kalan Permude, Behram’dan güvence dilemiştir. Bu durum İran tarafında şu sözlerle dile getirilmiştir; “Hakan bizden güvence diler, o yücelerden bu aşağılara düşüyor. Hakan bizim küçüğümüz olunca bizim tacımız göklere yükselir. O her zaman kendini en yücelere yükseltir ve kendisini evrenin hükümdarı olarak tanıtır” onun bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Türk kağanı dünyaya hükmetme hakkını kendinde görmüştür.¹²³

Buraya kadar yapılan değerlendirmede Türk kağanı olma özelliklerinin Şehname’de de hükümdar karakterine nasıl yansıtıldığına temas edilmiştir.

Sonuç

İslamiyet’ten önceki devirlerde yaşayan Türklerin kendi tarihi kaynakları dönemlerini aydınlatma konusunda ne yazık ki doyurucu değillerdir. Bu durum da Türk tarihini anlamak, aydınlatmak isteyenleri çeşitli sebeplerle onlarla ilişki içinde bulunmuş komşuları tarafından oluşturulmuş eserlere yönelmeye mecbur etmiştir. Söz konusu bu eserler herhangi bir tarafsızlık kaygısı taşımadan dönemin şartlarına, Türklerle kurulan ilişkilerin yönlerine göre şekiller almışlardır. Bu nedenle de metinler çeşitlendikçe aynı millet değişik kimliklere

¹²⁰ Mircae Eliade, Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s.55.

¹²¹ Herat’ta gerçekleşen savaş hakkında ayrıntılı bilgi almak için; L.N. Gumilev, Eski Türkler, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 158 – 172 sayfalarına bakılabilir.

¹²² A.İ. Kolesnikov, “İran v Naçale VII veka,” *Palestinskiy Sbornik*, 22\\85, Leningrad 1970, s.52-53; Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H.Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s.343-335.

¹²³ Şehname II, s.980.

bürünmüştür. Bu çalışmanın konusu olan Şehname de bu türden bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Türklerle İran arasındaki ilişkiler bu eserin içeriğini oldukça derinden etkilemiştir.

Şehname'nin yazılış amacını anlamak için önce Firdevsi'yi anlamak gerekmektedir. İran'ın 10. yüzyıldaki durumu ülkesinin milli değerlerine bağlı bir ailede dünyaya gelen Firdevsi'yi rahatsız etmiştir. İyi bir eğitim aldığı belli olan Firdevsi etnik ve siyasi baskılar altındaki ülkesini mevcut durumdan kurtarmak için kalemini bir etkili bir silah olarak kullanmanın yoluna gitmiştir. Bunu yaparken geçmişe sarılan Firdevsi, anlatımında pek de objektif olamamıştır bu sebeple de o, ozanlıkla tarihçilik arasında bir yerde kalmıştır.

Dışarıdan gelen kültürel işgale karşı bir direnç oluşturma yoluna gitmiş ve bu uğurda tarihsel, kültürel ve inançsal gücü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bunların yeterli olmadığını farkında olan yazar dışarıdan gelebilecek bir tehdide de vurgu yapmıştır. “Bizi biz yapan bizden olmayandır” mantığıyla hareket eden Firdevsi'ye bir karşı kahraman gerekmiştir. Bu noktada da Türklere yoğun bir şekilde temas etmiştir. Bu role Türklerin uygun görülmesi de sebepsiz değildir. Bu iki millet arasındaki ilişkiler dostane ilerlememiştir. Bilinen tarihte vuku bulan düşmanca karakterli ilişkilerin kaynağı Şehname'de efsanevi olaylara dayandırılmıştır. Genelde Türkler hakkında olumsuz ifadeler yer verilirken bazen ise kendilerini daha yüce göstermek için güçlü bir düşmanı yendik mesajı vermek amacıyla Türkleri de yüceltmıştır. Türklerle savaşmak, İranlı pehlivanlara kahramanlık kazanmak için bir fırsat sunmuştur.

Yazılış amacı veya vermek istediği mesaj ne olursa söz konusu bu eserde Türklerin kültürel hayatlarına, inançlarına, coğrafyalarına, yönetim anlayışlarına, savaş becerilerine ve hatta kurt başlı sancaklarına kadar birçok önemli konuya temas edilmiştir.

Birçok kaynak Türklerin konar-göçer bir hayat sürüp, hayvancılıkla geçindiğinden bahsederken Şehname'de hayvancılığın yanı sıra tarımın ve ticari faaliyetlerin de Türkler için ne denli önemli olduğu gözler önüne serilmiştir. Ayrıca Türklerin çok güçlü kalelere sahip olduğuna da vurgu

yapılmıştır. Bu durum da onların konar-göçer olduğuyla ilgili algıyla çelişmektedir.

Şehname’de temas edilen bir diğer mevzu da Türklerin yazıyı kullanma mevzusudur. Bilindiği üzere kültürün sonraki kuşaklara taşınmasının en önemli araçlarından biri olan yazıyı Türklerin ne zamandan beri ve ne ölçüde kullandıklarına dair tartışmalar vardır. Firdevsi de Türklerin Turan dilinde mektuplar yazdığından bahsederek bu konuya da temas etmiştir.

Şehname öznel yargıların yoğun olduğu bir eserdir. Eserde sunulan bilgiler çoğunlukla gerçeklikten uzak olmakla birlikte gerçeğin izlerini de taşımaktadır. Bu çalışmada Türk imgesinin üzerinde durulmuş ve bu imgenin genellikle olumsuz olduğu ortaya koyulmuştur; fakat buna rağmen muhteva ettiği bilgiler itibariyle Şehname Türk tarihi kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Kaynakça

ABDUREZZAK, Ali Osman, Türk Destanlarından Kalevala Destanına, Karakum Yayınları, Ankara 2018.

BACQUE-GRAMMONT, Jean-Louis “Kalmıklardan Yuc ve Mecuc’a Evliya Çelebi’de Öteki ve Ötekileşmenin Ötesi” Doğumunun 400. Yılında Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Toplantısı Bildirileri, TDK Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-50.

BAYAT, Fuzuli, Oğuz Destan Dünyası, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2013.

BONNEFOY, Yves, Mitolojiler Sözlüğü, C.I. Haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.

CAMPBELL, Joseph, Doğu Mitolojisi, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

CLAUSON, Sır Gerard, An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish, The Clarendon Press, Oxford 1972.

CURTİS, Vesta Sarkhosh, İran Mitleri, Çev. Fatma Esra Aslan, Phoenix Yayınları, Ankara 2016.

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihan Güşa, C.III, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ÇAKAN, Varis, Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Binyıl Yayınları, Ankara 2009.

ÇOBANOĞLU, Özkul, Türk Dünyası Epik Destan Geleneği, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.

DEMİREL, Hamide, Türk Destanlarında Güzellik-Destan-Masal ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

DOĞRUL, Ömer Rıza, Tanrı Buyruğu, C.II, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul 1955.

DUMEZİL, Georges, Mit ve Destan I, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

ELİADE, Mircea, Şamanizm, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.

ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, C.I, TDK Yayınları, Ankara 2008.

_____, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.

FİRDEVSÎ, Şahnâme I, Çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

FİRDEVSÎ, Şahnâme II, Çev. Nimet Yıldırım, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2016.

FRYE, Richard N., The History of Ancient Iran, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984.

GENÇ, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.

_____, Kaşgarlı Mahmud'a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE Yayınları, Ankara 1997.

GÖKÇE, Mustafa, "Türk Devlet Geleneğinin Mitolojik Kökenleri," Türk Tarihine Dair Yazılar (Üçler Bulduk Armağanı), Ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı Yayınları Ankara 2017, s.233-263.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, "İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", Tarih Araştırmaları Dergisi 1999-2000, C.XX, S.31, Ankara 2000, s.51-82.

_____, "Kagan ve Katun", DTCF Tarih Araştırmaları," S.29, Ankara 1997, s.81-90.

_____, "Tunga Tigin'in Kimliği Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Cilt 48, Sayı 2000, s.205 - 210.

_____, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

GUMİLEV, L.N., Eski Türkler, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

GÜVENÇ, Bozkurt, “Kimlik, İmaj ve Türk İmaji”, Dünyada Türk İmgesi, Ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınları, İstanbul 2005, s.174-178.

HARTOG, François, Herodotos’un Aynası - Öteki Tasavvuru Üzerine Bir Deneme, Çev. Mehmet Emin Özcan, İthaki Yayınları, İstanbul 2014.

HEYD, W., Yakındoğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 2000.

HOBSBAWM, Eric, Tarih Üzerine, Çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

JEZERNİK, Bozidar, “Türk İmgesi” Hayallerdeki Türk, Ed. B. Jezernik, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınları, İstanbul 2012, s.7-27.

KARADENİZ, Ahmet, “İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi,” Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.1, S.1, s.25-36.

KOLESNİKOV, A. İ., “İran v Naçale VII veka,” Palestinskiy Sbornik, 22\\85, Leningrad 1970.

KOWALSKI, Tadeusz, “Şehname’de Türkler”, Çev. Harun Güngör, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.I, S.1, s.288-300.

KAŞGARLI MAHMUD, Divanü Lûgat’it-Türk, C.III, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1988.

KAYABAŞI, Onur Alp, Destan ve Hükümdar, Kömen Yayınları, Konya 2016.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Tarih Araştırmalarında Usûl, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 1998.

LİGETİ, L., Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karatay, TKAE Yayınları, Ankara 1986.

S. Han Magomedov, Derbent Gornaya Stena Aulı Tabasarana, İzdatelstbo İzskustvo, Moskva 1979.

MERÇİL, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

MESÛDÎ, Murûc ez-zeheb, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

NASKALİ, Emine Gürsoy, "Destanın Tarifi" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Yıl 1992, C.40, S.1992,

s.1-8.

OLRİK, Axel, "Epic Laws of Folk Narrative" The Study of Folklore, Ed. Alan Dundes University of California, by Prentice-Hall, Berkeley 1965, s.129-141.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, C.I, TTK Yayınları, Ankara 2010.

_____, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, TTK Yayınları, Ankara 2019.

RANK, Otto, Kahramanın Doğuş Miti, Çev. Gökçe Yavaş, Pinhan Yayınları, İstanbul 2006.

RASONYİ, Laszio, Tarihte Türklük, TKAE Yayınları, Ankara 1993.

SELÇUK, Bahir, "Klasik Türk Şiirinde Renkli Bir Oyun Çevgân," 1. Uluslararası Bilimsel Araştırmaları Kongresi - İnsan ve Toplum Bilimleri, IBAD-2016, s.1859-1873.

SÜMER, Faruk, Eski Türklerde Şehircilik, TTK Yayınları, Ankara 2019.

ŞEŞEN, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yayınları, Ankara 2001.

ŞİŞMAN, Bekir, KUZUBAŞ, Muhammet, Şehname'nin Türk kültür ve Edebiyatına Etkileri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

TABERİ, Tarih-i Taberî, C.II, Çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul (t.y.).

TANYU, Hikmet, Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar, AÜİF Yayınları, Ankara 1968.

TEKİN, Şinasi, Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

TAŞAĞIL, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, TTK Yayınları, Ankara 2004.

_____, Gök-Türkler I, TTK Yayınları, Ankara 2003.

TOGAN, Zeki Velidi, Oğuz Destanı (Reşidüddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili), Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

_____, Umumi Türk Tarihine Giriş, C.I, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

TURAN, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

YAZICI, Nesimi, İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

YILDIRIM, Nimet, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalıcı Yayınları, Ankara 2008.

YUSUF HAS HACİB, Kutadgu Bilig, C.I, Haz. R. Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1979.

Türk Kültüründe Yağmal Toy: Timurlular Örneği (1370-1405)

Muhammed Emin KOÇAK*

Özet

Türk kültüründe köklü bir geleneğe sahip olan toy, devlet ve toplum hayatının önemli bir parçasıdır. İslâm öncesi Türk hükümdarlarından itibaren görülen toylar, Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinden sonra da devam etmiştir. Toyların gerçekleştiriliş şekli, tarihi süreç içerisinde değişen siyasî ve dinî şartlara göre farklılık gösterse de devlet ve toplumun kaynaşması bağlamında özünü korumuştur. Siyasî ve sosyal sebeplerden dolayı verilen toylar belirli amaçlara yöneliktir. Bu amaçlardan bir tanesi de halkın huzur ve refah içinde yaşamasına katkı sağlamaktır. Timurlular da kendisinden önce kurulan Türk ve Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi büyük ziyafetler ve eğlenceler düzenlemek suretiyle toy geleneğini sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada Türklerde toy geleneği genel bir şekilde değerlendirilmiş, tarihsel köklerine temas edilmiş ve Timurlularda uygulanışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Timur, Timurlular, Toy, Türk Kültürü

Yagmal Toy In Turkish Tradition: Example Of Timurids (1370-1405)

Abstract

The toy, which has a deep-rooted tradition in Turkish culture, is an important part of the life of the state and society. The toy seen from the pre-Islamic Turkish rulers continued after the Turks accepted Islam. Although the way of fulfilling toy differs according to the changing in political and religious conditions in the historical process, it has preserved its essence in the context of the uniting of the state and

---

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, emin.kocak0@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7536-7956.

(Makale gönderim tarihi: 20.08.2020; Makale kabul tarihi: 19.11.2020)

society. The toy performed due to political and social reasons is for specific goals. One of these goals is to contribute to people to live in peace and welfare. Timurids continued toy tradition by organizing great feasts and entertainments, as in the Turks and Turkish-Islamic states established before. In this study, the tradition of toy in Turks and its historical roots were evaluated in general and its application in Timurids was examined.

Key Words: Tamerlane, Timurids, Toy, Turkish Culture

Giriş

Toy, Türk hükümdarlarının devlet işlerinin yürütülmesi, ad verme, bayram, doğum, savaşta kazanılan zafer ve evlilik gibi daha birçok vesileler ile beylerine ve halkına verdikleri büyük ziyafetler anlamındadır. Ziyafete katılan halkın, hükümdarın sofrası takımlarını yağmalaması bir gelenek olduğu için bu durum Farsça kaynaklarda *han-ı yağma* (yağmalı toy) olarak zikredilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't Türk* adlı eserinde ise toy kelimesini, “hakanın ordu kurduğu yer (ordu karargâhı)” olarak açıklamıştır.¹ Türk tarihinde toy merasiminin izini Hunlara kadar götürmek mümkündür. Çin kaynakları Hunların yılda üç kez toplanarak toy yaptıklarını kaydetmiştir. Birinci ayda gerçekleşen toplantı devlet büyüklerinin katılımıyla Han'ın otağında gerçekleşmiş, beşinci ve dokuzuncu ayda yapılan toplantılar ise halkın katılımı ile yere ve göğe kurban keserek ziyafetler şeklinde yapılmıştır.² Göktürk ve

¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't Türk*, çev. Besim Atalay, C.3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 141; Abdülkadir İnan, “Han-ı Yağma” Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler*, C.1, TTK., Ankara 1998, s. 645-646; Salim Koca, “Toy”, *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s.270-271.

² Özkan İzgi, “Hunlar ve Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul, 1977, s. 30-31; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK., Ankara 1996, s. 76; Salim Koca, “Eski Türklerde Bayram ve Festivaller”, *Türkler*, C.3, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek- S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 79; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 249; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, TTK., Ankara 2015, s. 159; Çin

Uygur gibi Türk devletlerinde de toy eğlencesi ya da toy merasimine dair bilgilerin var olduğu görülmektedir. Göktürklerin (Kök-Türk) yılın beşinci ayında toylar düzenleyerek yere ve göğe kurban kestikleri ve halkın da söz konusu ziyafetlerde bulunarak kımız içip, şarkılar söyledikleri kaynaklarda yer almıştır. Uygurların da yılın üçüncü ve beşinci aylarında toy düzenledikleri bilinmektedir.³ Toylara eski Türk devlet hayatında büyük önem verilmiştir. Toplumun tüm kesiminin katıldığı toylar, devlet ile halkın birbirini tamamlayan bir bütün olarak görülmesinin de örneğini teşkil etmektedir.

Yağmal Toy Geleneğinin Tarihsel Arka Planına Genel Bir Bakış

Türk hükümdarları neden yağmalı toy gibi ziyafetler veriyorlardı? Bu sorunun cevabı yine bilinen ilk Türk devleti olan Hunlara kadar gitmektedir. Türk hükümdarları halkı rahat, huzurlu ve zengin bir şekilde yaşatmak için çaba göstermiş ve bu durumu hükümdarın bir görevi olarak görmüşlerdir. Hun hükümdarı Mete Han (Mo-tun-Mao-dun), M.Ö. 176'da Çin imparatoruna yazdığı mektupta yapacağı barış antlaşmasının nedenlerini zikrederken *"halkı huzur ve rahata kavuşturmak istiyorum"* ifadelerini kullanmıştır.⁴ Aynı durum Göktürklerde de görülmektedir. Göktürlere ait olan Orhun Abidelerinin birçok yerinde, *"fakir milleti zengin kıldım", "aç milleti doyurdum",*

Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu Monografisi, çev. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, TTK., Ankara 2015, s. 8; Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları (Birinci Hakimiyet Dönemi)*, Dergâh Yayınları, Ankara 2019, s. 220-221.

³ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 42; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.1, TTK., Ankara 2014, s. 119; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 64; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK., Ankara 1989, s. 59-60.

⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu...*, C.1, s. 311.

“çıplakları giydirdim” ifadeleri yer almaktadır.⁵ Benzer şekilde Kırgız Türklerine ait olan *Manas Destanı*’nda hanların verdiği toylardan bahsedilirken “halka aş vermek ve fakirleri zengin etmek” gibi ifadeler muhtelif yerlerde geçmektedir.⁶ Dolayısıyla Türk hükümdarlarının halkı, Tanrı tarafından kendilerine verilen bir emanet olarak görmeleri ve halkın refahı için mücadele etmeleri Türk devletlerinde gelişmiş bir sosyal devlet anlayışının olduğunu göstermektedir.

Türklerin efsanevi atası olan Oğuz Kağan da babası Kara Han’a karşı kazandığı zaferin ardından ve uzun süren seferlerinin akabinde ülkesine döndüğünde toylar tertip etmiş ve bu toylara halk katılarak sofraları yağma etmiştir. Oğuz Kağan, kaynaklarda 50 yıl olarak geçen seferinden sonra ülkesine döndüğünde verdiği toyda “dokuz yüz bin at dokuz yüz bin koyun kestirmiş, altından bir havuz yaptırarak kimiz doldurtmuş ve tüm maiyetini buraya çağırmıştır.”⁷ Buradan hareketle Türk kültüründe yağmalı toyun çok eski zamanlardan itibaren var olduğu söylenebilir. Ancak tam olarak hangi dönemde ortaya çıktığı konusunda bilgi bulunmamaktadır. Yağmalı toya dair en net bilgiyi Oğuzlara ait olan *Dede Korkut Destanı*’nda bulmak mümkündür. Destanda Oğuz beylerinden Kazan Han’ın, “ne zaman Oğuzlar ile toyda bir araya gelse mahiyetini alarak evinden dışarı çıkıp evini yağmalattığı ve bu yağmada bulunmamanın düşmanlık göstergesi olduğu” zikredilmiştir.⁸

⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013, s. 39-43-47-51-75.

⁶ *Manas Destanı*, çev. Wilhelm Radloff, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995, s. 34-35-93-213.

⁷ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s. 20; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 120-121; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı)*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 29-30;

⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, s. 205; Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1981, s. 181-182.

Türk-İslâm Devletlerinde Yağmal Toya Dair Genel Bir Değerlendirme

Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonraki dönemlerde de toy geleneklerini devam ettirmişlerdir. Kâşgarlı Mahmud'un, "*Hanlar düğünlerde ve bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve minare gibi yağma edilmek için sofralar yaparlar ve bunlara "kençliyü" denir*" ifadesi⁹ yağmalı toyun XI. yüzyılda "kençliyü" terimi ile açıklandığını gösterir. Türkistan'da kurulmuş ilk Türk-İslâm devleti olan Karahanlılar'ın da eski Türk devlet geleneğinde var olan yönetici-halk arasındaki karşılıklı sorumlulukları yerine getirdikleri bilinmektedir. Nitekim Yûsuf Has Hâcib'in, Karahanlılar'dan Tamgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu *Kutadgu Bilig* adlı eserinde "*Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir içir*" ifadeleri¹⁰ ve Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün, "*hizmetkârlarına karşı cömert ve mutfakta onlara karşı eli açık olmak Türkistan hanlarının (Karahanlılar) töresidir*" sözleriyle¹¹ bu dönemde de yağmalı toyların yapıldığını göstermektedir.

Selçuklu sultanlarının da askerlere ve halka sıklıkla yağmalı toylar verdiği kaynaklara yansımıştır. Sultan Tuğrul Bey, 1062'de Abbasî halifesi Kaim-Biemrillâh'ın kızıyla evlenmesi münasebetiyle sofralar kurdurmuştur. Bu sofralar tatlılar ile dolu olup yağma olmaması için sofranın iki yanına filler yerleştirilmiştir. Düğün gerçekleşikten sonra büyük bir ziyafet verilmiş ve sofraya yağmaya bırakılmıştır.¹² Tuğrul Bey'in

⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't Türk*, C.3, s. 438.

¹⁰ Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, C.1, haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1947, s.222; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin*, s. 182.

¹¹ Nizamü'l- Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 185.

¹² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. xı; Gregory Abûl-Farac, *Abûl Farac Tarihi*, C.1, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK., Ankara 1987, s. 315; Sıbt İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fî Târîhî'l-âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 2011, s. 107-108; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, TTK., Ankara 2007, s. 10.

ölümünden sonra yerine geçen Sultan Alparslan da “her gün askerlere ve maiyetine verilen yemeklerin haricinde fakirlere de elli koyun pişirilip dağıtılması” emrini vermiş¹³, Sultan Muhammed Tapar da 1118’de Kurban Bayramı nedeniyle toy tertiplemiş ardından sofraya yağmaya bırakılmıştır.¹⁴ Anadolu Selçukları döneminde de yağmalı toy görölmüştür. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, 1218’de Anadolu Beyliklerinden olan Mengüceklî Fahreddin Bahremşah’ın kızı Selçuk Hatun ile evliliği dolayısıyla toylar vermiş ve halka açık sofralar kurularak bu sofralardan herkes faydalanmıştır.¹⁵ Yukarıda anlatılanların ışığında Selçukluların da yağmalı toy geleneğini devam ettirdikleri açıkça görölmektedir.

Yağmalı toy geleneği Anadolu Beylikleri döneminde de önemini korumuştur. Mesela, Orta Çağ’ın büyük seyyahı İbn Battûta, 1333 tarihinde Ramazan Bayramı’nda Denizli Beyi Yınanç Bey’in konağında “yemekler hazırlandığından, âlimler, şeyhler ve halk için ayrı ayrı sofralar kurulduğundan” bahseder. Ayrıca Kastamonu beyi Süleyman Paşa’nın “her gün ikindi namazından sonra kabul resmi yaptığını bu münasebetle kurulan sofralardan halkın yemek yediğini” ifade eder.¹⁶ Türk devletlerinden Karakoyunlu ve Akkoyunlularda da toy geleneğine

¹³ Bündârî, *Zübdetünnusra ve Nühbetül usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK., Ankara 1943, s. 47-48; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme*, C. 1, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Yayıncılık, İstanbul 1977, s. 115; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık...*, s. 10.

¹⁴ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi’t-Târîh Tercümesi)*, C. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 417; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK., Ankara 1990, s. 149.

¹⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye (Selçukname)*, C. 1, haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 196; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK., Ankara 2014, s. 30.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C.1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 410-440; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti...*, s. 123-124.

rastlanmaktadır. Karakoyunlu Yusuf Bey oğlu Pir Budak'ı 1411'de hükümdar ilan ettiğinde halkın ve beylerin katılımıyla toy vermiştir. Yine Pir Budak'ın da Kurban Bayramı dolayısıyla halkın da katıldığı büyük ziyafetler düzenlediği bilinmektedir.¹⁷ Benzer şekilde Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan, oğlu Mustafa'nın doğum gününü kutlamak için toylar vermiş ve bu toylarda kurulan sofralar ile halkın karnı doyurulmuştur. Uzun Hasan'ın 1470'te Kurban Bayramı arifesinde bayram günü düzenlenecek ziyafetlerde halka verilecek yemekler hazırlattığı da kaynaklarda yer almıştır.¹⁸ Yukarıda zikredilen Türk devletlerinin haricinde Memlükler ve Osmanlılar gibi diğer Türk devletlerinde de benzer uygulamalar görüldüğü bilinmektedir. Türk hükümdarlarının verdiği toylar sayesinde devlet ile toplumun kaynaşmasını sağladığı açıktır. Hükümdarların hâkimiyetlerinin devamı için halkın huzur ve refahını göz önünde bulundurduğu ve yağmal toylar sayesinde halkın muhtelif ihtiyaçlarının giderildiği de anlaşılmaktadır.

Timurlularda Yağmal Toy (1370-1405)

Hanedan kurucusu olarak Timur, 1336 yılında¹⁹ Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğmuştur. Babasının ismi Turagay Bey annesinin ki ise Tekina Hatun'dur. Timur'un hayatının ilk dönemlerine dair kayıtlar kaynaklarda fazlaca yer almasa da onun 1370 yılında Çağatay Hanlığı'nın Mâverâünnehir kolunda iktidarı ele geçirdiği ve devletini kurduğu bilinmektedir.²⁰ Bir Türk devleti olan Timurlularda

¹⁷ Ayşe Atıcı Arayancan, "Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Toy, Şenlik ve Eğlence Kültürüne Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6/ S.27, Yaz 2013, s.120-122.

¹⁸ Arayancan, "Karakoyunlu ve Akkoyunlularda...", s. 122; Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK., Ankara 2014, s. 363.

¹⁹ Timur'un doğduğu yıl hakkında bkz. Beatrice Forbes Manz, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty" çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 15/ S. 1, 2000, s. 264-265.

²⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 24-25; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 31-32; İbni Tağrıberdî, *En-Nücûmu'z Zâhire*,

da toylar düğün, nikâh ve doğum²¹ gibi daha çok sosyal faaliyetler için düzenlenmiştir. Ayrıca Timur döneminde ağırlıkla devlet işlerinin yürütülmesi ve sefere çıkılması gibi siyasi durumlarda Moğolca “kurultay” kelimesi kaynaklarda kullanılmıştır ki bu kelime de Türkçe “toy” manasındadır.²² Mesela, Timur 1370 yılında selefi Emîr Hüseyin’e karşı galip gelmesinin ardından Semerkant’ta bir kurultay (toy) toplatmıştır. Bu kurultayda Timur, Cengiz Han’ın oğlu Ögedey’in soyundan gelen Suyurgatmış Han’ı göstermelik olarak tahta çıkartmış²³ ve kendisi de “Emîr” sıfatıyla devletin başına geçmiştir.²⁴ Timur, 1389’da

---

çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 347; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK., Ankara 2014, s. 6.

²¹ Timurlularda düğün, nikâh ve doğum hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Emin Koçak, *Siyasi ve Sosyal Hayatta Etkin Bir Güç: Timurlu Hanedan Kadınları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 64-79.

²² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 251-252; Hayrunnisa Alan, “Timurlularda Hükümdar ve Ailesi”, *Tarih Boyunca Saray Hayatı ve Teşkilatı: Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, (23 Mayıs 2005), “Globus” Dünya Basımevi, İstanbul 2006, s. 69; İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülâhazalar*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 151-152.

²³ Timur’un devletini kurduğu coğrafyada hükümdarlık hakkı Moğol geleneğine göre Cengiz Han soyundan gelen kimselere ait olduğundan dolayı o da kendisinden öncekiler gibi göstermelik olarak tahta Cengiz soyuna mensup bir Han’ı çıkartmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk: Mansura Haider, “Timurlular Devletinde Hâkimiyet Anlayışı (XIV.-XV. Yüzyıllar)”, çev. Ekrem Memiş, *Türk Kültürü-Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü* 22/25 Ekim 1984, s. 611-632; İsmail Aka, “Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı”, *Türk Kültürü* 37/430, Şubat 1999, s. 84-88; Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK., Ankara 2009, s. 44-46; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yayıncılık İstanbul 2015, s. 25-29; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk (Bozkırların Son Göçebe Fatih)*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 35-38.

²⁴ Nizâmüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK., Ankara 1987, s. 68-69; Yezdî, *Zafernâme*, s. 98-100; İbni Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, s. 49; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 10.

Doğu Çağatay Hanlarına²⁵ karşı çıktığı seferde, 1391’de Altın Orda Hanı Toktamış’a karşı çıktığı birinci seferinde, Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) ve 1404’de çıktığı Çin seferinde kurultaylar toplatmıştır.²⁶ Ayrıca Timur’un, Üç Yıllık Sefer (1386-1388), Beş Yıllık Sefer (1392-1397), Hint Seferi (1398-99) ve Yedi Yıllık Seferi’nde (1399-1404) elde ettiği ganimetleri çoğu zaman beylerine, askerlerine ve halkın önde gelenlerine dağıtarak hediyeler verdiği de kaynaklarda yer almıştır.²⁷ Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Timur döneminde toplanan kurultaylar daha çok devlet işlerinin görüşüldüğü bir danışma meclisi niteliğinde olmuştur. Ögel, kurultayın Oğuz Türkçesindeki karşılığını “kengeş” olarak izah etmiş²⁸ Kâşgarlı Mahmud ise kengeşi “işlerde danışma, müşavere etme” anlamında açıklamıştır.²⁹ Timur döneminde verilen toylar, hanedan üyelerinin, beylerin ve halkın geniş katılımıyla ziyafetler ve eğlenceler yapılarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin Timur, 1384’te doğan ve bir yaşına gelmeden vefat eden oğlu İbrahim’in doğumu için ve aynı yıl doğan torunu Halil Sultan’ın şerefine toylar tertip ettirmiştir. Benzer şekilde

²⁵ Çağatay Hanı Alaaddin Tarmaşir’in 1334’te ölümünden sonra hanlık iki parçaya ayrılmıştır. Batı kısmı (Maverâünnehir), doğu kısmı ise Moğolistan olarak zikredilmiştir. Maverâünnehir’deki Çağataylılar, Doğu Çağataylılar’ı “Çete” olarak isimlendirmişlerdir. Wilhelm Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK., Ankara 2015, s. 13.

²⁶ Şâmî, *Zafernâme*, s. 142-143-256; Yezdî, *Zafernâme*, s. 178-182-184-334; İbni Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, s. 358-359; ²⁶ Tacü’s-Selmânî, *Tarih-nâme*, çev. İsmail Aka, TTK., Ankara 1999, s. 14; Ca’ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK., Ankara 2011, s. 46-47;

²⁷ Şâmî, *Zafernâme*, s. 200; Yezdî, *Zafernâme*, s. 177-197-334; İbni Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, s. 141-142-315; el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr* s. 32. Timur’un beşinci kuşaktan torunu olan Bâbü’r de mahiyetine benzer şekilde hediyeler dağıtmıştır. Zahîrüddîn Muhammed Bâbü’r, *Baburnâme, (Babur’un Hatıratı)*, C. 3, haz. Reşit Rahmeti Arat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 419-471.

²⁸ Bahaeddin Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, C.2, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.874.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati’t Türk*, C.3, s. 438

Timur, 1394'te dünyaya gelen bir diğer torunu İbrahim Sultan için bir toy vermiş, hazineyi açtırarak beylere, komutanlara ve halka hediye ve para dağıtmıştır.³⁰ Bu dönemde yapılan düğünler vasıtasıyla verilen toylar kaynaklarda geniş yer bulmuştur. Mesela, Timur 1394'te Semerkant'ta büyük oğlu Cihangir'in evliliği münasebetiyle hanedan üyelerinin, beylerin, ulema, şehir esnafı ve halkın katılımıyla büyük bir toy vermiştir. Burada birden fazla ziyafet verilecek büyük çadırlar kurulmuştur. Beyler ve ileri gelenler için kurulan çadırların içi değerli taşlar ile süslenmiş, "halk bir süre zevk ve refah içinde vakit geçirmiştir."³¹ Timur'un 1397'de Doğu Çağatay Han'ı Hızır Hoca'nın kızı Tükel Hanım ile evliliği dolayısıyla Semerkant'ta düzenlenen toy da konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu düğüne de hanedan üyeleri, beyler, ulema ve halk katılmış uzun süren ziyafetler yapılmıştır. Timur, düğün vesilesi ile beylerine ve askerlerine kıymetli taşlar ve kemerler hediye etmiş, beylerinin hanımlarına da muhtelif hediyeler vermiştir.³² Yukarıdaki izah edilen bilgiler ışığında Timur döneminde verilen toyların hiçbir masraftan kaçınılmayarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum da Timurlu Devleti'nin o dönemdeki kudret ve zenginliğinin bir göstergesidir.

Timurlularda yağmalı toyun en güzel örneği Timur'un Anadolu'yu da içine alan Yedi Yıllık Seferi'nin (1399-1404) dönüşünde görülmektedir. O, 1404'te Semerkant'ta zaferlerini kutlamak ve torunlarının evlendirmek suretiyle görkemli toylar vermiştir. Timur, torunlarından Şahrüh'un oğlu Uluğ Bey ve İbrahim Sultan, Ömer Şeyh'in oğulları Ahmed, Seydi Ahmed ve Baykara ve Miranşah'ın oğlu İcil'i (İcil)

³⁰ Şâmî, *Zafernâme*, s. 114-191; Yezdî, *Zafernâme*, s. 146-246; John Woods, *The Timurid Dynasty*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1990, s. 19-34-45.

³¹ Şâmî, *Zafernâme*, s. 82; Yezdî, *Zafernâme*, s. 108-109; Khwandamir, *Habibu's-Siyar*, C. 3, çev. Wheeler M. Thackston, Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures 24, Cambridge 1994, s. 242.

³² Şâmî, *Zafernâme*, s. 205; Yezdî, *Zafernâme*, s. 275; Woods, *The Timurid Dynasty*, s. 18; Koçak, *Timurlu Hanedan Kadınları...*, s. 66-67.

evlendirmiş ve söz konusu hanedan üyelerinin nikâh hutbesini Anadolu'dan getirilen Şemseddin Muhammed el- Cezeri okumuştur.³³ Toy da Timurlu hanedan üyeleri, beyler, ulema, yabancı ülkelerin elçileri ve şehir halkı hazır bulunmuştur. Timur, tüm şehir halkını düğüne davet etmiş, onun ihsanları sayesinde fakir ve miskinler zenginleşmiştir. Düğün alanına her meslekten insanlar gelip hünelerini sergilemiş, hanedan üyeleri ve beyler için değerli taşlar ile süslenmiş büyük çadırlar kurulmuş ve muhtelif hediyeler verilmiştir. Musikişinaslar, kopuz, ud ve kanun çalarak hünelerini sergilemiştir. Misafirlere sunulan içecekler altın sürahiler ile servis edilmiş, düğüne katılan herkes için çeşit çeşit yemekler hazırlanarak kımız ikram edilmiştir. Timur'un toy devam ederken, "her kişi oturduğu yerde ne istiyorsa alsın ve kendisine kimse karışmasın" sözü de kaynaklarda yer almıştır.³⁴

Kastilya Kralı III. Enrique'nin elçisi olarak 1404'te Timur'un huzuruna gelen Clavijo sözü edilen ziyafette bulunmuştur. Onun, "burada süslenmiş filler ve atlar birçok oyunlar oynatıldı. Birçok at ve koyun misafirlere ikram edilmişti. Üç yüzden fazla hizmetçi vardı. Masalarda et, pilav ve tatlılar vardı. Ziyafet yerinde ipekli kumaşlar ile süslenmiş, içinde kıymetli mücevherlerin bulunduğu birçok çadır vardı" ifadeleri³⁵ ile Timurlu müelliflerinden Tacü's-Selmânî'nin, "burada pek çok yiyecek vardı. Dağ gibi meyveler ve tatlılar getirilmişti. Altın ve gümüş çanaklarda yemekler yenildi kızımlar içildi. Deve oyunları sergilendi. Ortalık cennete benzedi. İnsanın kalbinden ne geçerse o hazır edilirdi. Saz, zurna ve nefir sesleri göklere yükselip, altın köslerin sesi ile karıştı. İnsan ne isterse göz neden hoşlanırsa orada bulunurdu. Orada eğlenmek, yemek ve içmek konusunda kimse birinin soru sormasından

³³ Yezdî, *Zafernâme*, s. 436-438; el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr...*, s.45-46; Khwandamir, *Habibu's-Siyar*, C. 3, s. 292-293; Yüksel, *Timurlularda Din ve Devlet...*, s. 23; Koçak, *Timurlu Hanedan Kadınları...*, s. 67.

³⁴ Yezdî, *Zafernâme*, s. 438-439; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s.348-349; Khwandamir, *Habibu's-Siyar*, C. 3, s. 292-293.

³⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 164-165.

çekinmiyordu. Gelen herkese hediye etmek için dağlar gibi kumaşlar, değerli taşlar ile süslenmiş atlar ve develer vardı” ifadeleri³⁶ dönemin ruhunu anlamak açısından kayda değerdir. Timurlularda toyların siyasi ve sosyal hayatta kendisinden önceki Türk ve Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi önemli bir faaliyet olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca verilen toylarda Timur’un beylerine ve halka sunduğu sınırsız yiyecek ve içecekler, hazırlanan ve kıymetli taşlar ile süslenen çadırlar, toylara katılanlara verilen hediyeler, toy sırasında kullanılan yemek takımları Timur’un ihtişamının bir göstergesidir. Bununla birlikte devletin hazinesinden karşılanan gösterişli toyların yapılması Timurlularda sosyal devlet anlayışının var olduğunun da bir kanıtıdır.

Sonuç

Hunlar ile başlayan Türk toy geleneği Hunlardan sonra kurulan bütün Türk devletlerinde görülmüştür. Hatta günümüzde Türkistan’daki Türk Cumhuriyetleri’nin büyük bir kısmında düğün, doğum ve sünnet gibi durumlarda toy kelimesi kullanılmaktadır. Bu durum Türklerin toy kavramına verdiği değeri de açıkça göstermektedir. Gerçekleştirilen toylarda hükümdarın sofrasının veya çadırının (otağ) yağmalanması hususu hemen hemen bütün Türk devletlerinde görülmüştür. Bir hükümdarlık göstergesi olan toylar sayesinde çalışmanın muhtelif yerlerinde ifade edildiği üzere devlet ile halk bütünleşmiş, yönetenler ve idare edilenler arasında sıkı bir bağ kurulmuştur. Toyların verilmiş sürecinde görülen uygulamalar Türk devlet geleneğinde hükümdarın halka karşı olan vazifelerinin de gerçekleştiğini göstermektedir.³⁷ Toylar sayesinde Türkler de gelişmiş bir sosyal devlet anlayışının olduğu görülmektedir ki bu durum günümüze kadar da süregelmiştir. Türk-İslâm tarihinin mühim bir kısmını teşkil eden Timurlularda da kurucusu Timur’dan itibaren toya büyük önem gösterilmiştir. Özellikle düğünler

³⁶ Tacü’s-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 13-14.

³⁷ Hükümdarın halka karşı vazifeleri için bk. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 143-176.

vasıtasıyla verilen toylar toplumun her kesiminin katılım sağladığı, halkın devletin çeşitli imkânlarından faydalanma imkânı bulduğu ihtişamlı şenlikler ve ziyafetler verilerek gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu toyların yapılış şekli Timurlu Devleti'nin Timur zamanındaki güç ve zenginliğini de göstermektedir. Devlet işlerinin idare edilmesi hususunda verilen toylar ise daha çok danışma meclisi olarak görülmüş, burada siyasi, idari ve askeri meseleler konuşulmuş ve son söz diğer Türk devletlerinde olduğu gibi hükümdara (Timur'a) ait olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Timur'un diğer Türk hükümdarlarından farklı olmadığı ve köklü Türk devlet anlayışını devam ettirdiği görülmektedir. Timur, tarih kitaplarında her ne kadar toplu katliamlar yapıp insanları öldüren bir hükümdar olarak gösterilse de Türk kültürünün önemli bir unsuru olan toy sayesinde onun, halkının refahını gözeterek huzur içinde yaşam sürmeleri için mücadele eden bir hükümdar olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

ABÛL-FARAC, Gregory, *Abûl Farac Tarihi*, C.1, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

AKA, İsmail, "Timurlularda Hâkimiyet Anlayışı", *Türk Kültürü* 37/430, Şubat 1999, s. 84-88.

_____, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2014.

ALAN, Hayrunnisa, "Timurlularda Hükümdar ve Ailesi", *Tarih Boyunca Saray Hayatı ve Teşkilatı: Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, (23 Mayıs 2005), "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul 2006, s. 63-77.

_____, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yayıncılık İstanbul 2015.

ARABŞAH, İbni, *Acâibu'l Makdûr*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, "Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Toy, Şenlik ve Eğlence Kültürüne Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6/S. 27, s.119-126.

BÂBÜR, Zahîrüddîn Muhammed, *Baburnâme, (Babur'un Hatıratı)*, C. 3, haz. Reşit Rahmeti Arat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

BAHADIR HAN, Ebûlgazi, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

BARTHOLD, Wilhelm, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 2015.

BÜNDÂRÎ, *Zübdetünnusra ve Nühbetül usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1943.

CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

CLAVİJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu Monografisi, çev. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara 2015.

EBERHARD, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1996.

el-HÜSEYNÎ, Ca'feri b. Muhammed, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 2011.

ERCİLASUN, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları (Birinci Hakimiyet Dönemi)*, Dergâh Yayınları, Ankara 2019.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013.

HÂCİB, Yûsuf Has, *Kutadgu Bilig*, C.1, haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1947.

HAIDER, Mansura, "Timurlular Devletinde Hâkimiyet Anlayışı (XIV.-XV. Yüzyıllar)", çev. Ekrem Memiş, *Türk Kültürü-Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, 22/25 Ekim 1984, s. 611-632.

İBN BÎBÎ, *El-Evamirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçukname)*, C. 1, haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İBNÜ'L- CEVZÎ, Sıbt, *Mir'âtü'z-zaman fi Târîhî'l-âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

İBNÜ'L-ESÎR, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi)*, C. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İNAN, Abdülkadir, "Han-ı Yağma" Deyiminin Kökeni", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1998, C.1, s. 645-648.

İZGİ, Özkan, "Hunlar ve Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul, 1977, s. 29-36.

_____, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülâhazalar*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 150-153.

_____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014.

KHWANDAMIR, *Habibu's-Siyar*, C.3, çev. Wheeler M. Thackston, Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures 24, Cambridge 1994.

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", *Türkler*, C.3, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 79-89.

_____, "Toy", *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s. 270-272.

KOÇAK, Muhammed Emin, *Siyasi ve Sosyal Hayatta Etkin Bir Güç: Timurlu Hanedan Kadınları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1981.

MAHMUD, Ahmed bin, *Selçuk-Nâme*, C. 1, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Yayıncılık, İstanbul 1977.

MAHMUD, Kâşgarlı, *Divanü Lûgati't Türk*, çev. Besim Atalay, C.3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Manas Destanı, çev. Wilhelm Radloff, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.

MANZ, Beatrice Forbes, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty" çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 15/ S. 1, (2000), s. 257-272.

_____, *Timurlenk (Bozkırların Son Göçebe Fatih)*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

MAU-TSAI, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007.

NİZAMÜ'L- MÜLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

ÖGEL, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, C.2, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.874-887.

_____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, TTK, Ankara 2015.

_____, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2016

ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

ŞÂMÎ, Nizâmüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.

TACÜ'S-SELMÂNÎ, *Tarihnâme*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1999.

TAĞRÎBERDÎ, İbni, *En-Nücûmu'z Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

TANCÎ, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C.1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, C.1, TTK, Ankara 2014.

TİHRANÎ, Ebu Bekr-i, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

TOGAN, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

TURAN, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

_____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK, Ankara 2014.

WOODS, John, *The Timurid Dynasty*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1990.

YEZDÎ, Şerefüddin Ali, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009.

Orta Asya'da Çay: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Bir İçeceğin Tarihi*

Sergey ABAŞIN
Çev. M. Önder DURAN**

Çay Tarihine Giriş

Çay, lezzeti ve şıfası ile sosyal, kültürel rolü olan mucizevî özelliklere sahip olduğuna inanılan bir içecektir. Modern toplumların mutfaklarında yerini alan çay, bazı toplumlarda mistik bir sembole bürünmüştür. Öte yandan bazı toplumlar ise şaşırtıcı bir şekilde çay ile geç tanışmıştır. Çay tarihi; toplumsal ve kültürel değişiminde tarihidir. Kaynaklar, çaya ilk defa I. yüzyılın başında Güney Çin'de rastlandığını yazmıştır. Çay ilk önce Budist Asya toplumlarında yaygınlaşmıştır. Çin, Tibet ve Japonya'da VIII-X. yüzyıllar arasında ihraç maddesi olarak kullanılmıştır.¹ Çayın Müslüman ve Hristiyan toplumlarla tanışması nispeten daha sonra olmuştur.

Çay, kahvenin popüler olduğu toplumlara daha geç vakitlerde girebilmiştir. Zamanla toplumlar çay ve kahve severler olarak ikiye

---

*“Чай в средней азии: история напитка в XVIII-XIX веках”, *Традиционная пища как выражение этнического самосознания*, Москва, наука, 2001, Sergey Abaşın Rusça kaleme almış olduğu makale, 2001 yılında “Etnik Kimliğin Tanımlanmasında Geleneksel Yemek” (*Традиционная пища как выражение этнического самосознания*) kitabının bir bölümü olarak yayınlanmıştır. Makalenin orijinaline sadık kalınarak okuyucunun rahat okuması adına alt başlıklar oluşturularak Türkçeye kazandırılmıştır. Rusya'da çay kültürü üzerine ele alınan ilk kapsamlı eser 1986 yılında Joseph Schütz tarafından kaleme alınmıştır. Geniş okumalar için bakınız: Joseph Schütz, *Russlands Samovar und Russischer Tee*, Regensburg, 1986.

**Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, onder.duran@usak.edu.tr
(Makale gönderim tarihi: 10.09.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

¹ Этнография питания народов Зарубежной Азии, Опыт сравнительной типологии, М., 1981, С.128-155.

ayrılmıştır.² İlginç olan şudur ki çayın kullanımının tercih edilme sebebi fiziksel faktörlerden ziyade sosyal ve kültürel faktörlerdir. Çünkü kahve ve çayın kendine özgü hazırlanma yöntemleri mevcuttur. Çay 1517 yılında ilk defa Portekiz soyluları tarafından Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır. 1610’da Hollanda’da çay kullanımına ait belgeler mevcuttur. 1664’de İngiliz kralıyla evlenen Portekiz Prensesi çay kültürünü beraberinde İngiltere’ye taşımıştır. İngiliz kültüründe hızla yayılan çay içme geleneği Avrupa şehirlerinde yaşayan tüccar ve soylular arasında moda haline gelmiştir. Alışılmışın dışında çay, hızla ticari bir meta haline gelmiştir. Pek çok ihracat ve ithalat şirketinin kurulmasını sağlamıştır. Öyle ki Amerikan iç savaşının simgesel ismi olan “*Бостонское Чаепитие*” “*Boston Tea Party*” çay ismi ile özdeşleşmiştir. 1773’de Boston Limanına gelen yüksek vergili çayın denize dökülmesi İngilizlere karşı savaşın kıvılcımlarını ateşlemiştir.

Elçi Vasiliy Starkov (*Василий Старков*) 1638 yılında Batı Moğolistan yöneticilerinden aldığı çayı Rusya’ya getirmiştir. Çar’a sunulan hediye soylular arasında merak uyandırarak rağbet görmüştür. Talep edilmesi üzerine 1670’de Moskova’ya çay ithal edilmiştir. Çay, XVIII. yüzyılın sonuna kadar şehirli içeceği olarak görülmüş ve sadece Moskova’da tüketilmiştir. Sovyet mutfağı üzerine araştırmaları ile ünlü V. Pohlebnik (*В. Похлебник*) ifade ettiği üzere çayın yaygınlaşmasını engelleyen pek çok faktör bulunmaktadır. İçeceklerin rekabeti, yabancı hammadde, özel ekipman bilgisi, yüksek maliyet, kültürel tutuculuk gibi gerekçeler çayın yaygınlaşmasını bir süre engellemiştir. Fakat kültürel dirençle karşılaşması ve ihracat malı olması gibi zorlu etkenlere rağmen çay, Ruslar arasında hızla yaygınlaşmıştır. 1730’lu yıllarda Moskova’da ortaya çıkan çay, XVIII. yüzyıl sonuna gelindiğinde Rus toplumunda yokluğu düşünülemez bir hale gelmiştir.³

Kaynakların gösterdiği en erken tarih olan 1714 yılında çay Kazan şehrinde içilmiştir. Bu durum XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çay

² В.В. Похлебкин, *Чай и Водка в Истории России*, Красноярск-Новосибирск, 1995 С. 366-370.

³ Там же. С. 18-19.

kullanmak ile Tatar olmak özdeşleşecek kadar iç içe geçmiştir. Tatarların bayramlarını veya eğlencelerini “çaysız” tahayyül etmek anlamsız olarak değerlendirilmiştir.⁴ Çayın yaygınlaşması XIX-XX. yüzyıllarda şehirlerin dükkânlarından başlayarak köylere kadar ulaşmıştır. Çay bu süreçleri takip ederek Orta Asya'ya gelmiştir. Seyyah A. Oleriya (*A. Олерия*), Orta Asya'ya yapmış olduğu gezi sırasında çaydan bahseden ilk kişidir. Seyyah, başkent İsfahan'da 1630'da çay ile karşılaşmasını “Tzai Chattai Chane” adlı eserinde farklı tanımlamalarla kaleme almıştır. “...meyhanelerde sıcak yabancı bir su, siyah su, bitkilerin kaynatılması sonucu elde edilmiş su ifadeleriyle çaydan bahsetmiştir. Yazar ayrıca Özbek Tatarlarının Çin'den Pers ülkesine getirdiğini de aktarmıştır. Buna ek olarak çayın hazırlanışı tasvir eder. Buna göre Perslilerin temiz suyu kaynatarak içine anason, dereotu, karanfil eklediği anlaşılmaktadır.⁵ Dönemin kayıtlarına göre çay XVII. yüzyılın başında sadece Persliler arasında değil, Orta Asya'da yaşayan Özbek Tatarları arasında da ünlüdür. Bölgenin içeceklerle tanışmasının daha eski olduğu tahmin edilmektedir. Fakat yazılı kayıtlarda tarihlendirme nispeten geç bir döneme işaret eder.

E. M. Peşereva (*E. M. Пещерева*), tarihlendirme problemi üzerine çalışmalar yürütmüştür. Peşereva çayın, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara hariç bütün Orta Asya şehirlerinde kullanıldığını tespit etmiştir Buhara'da çay bilinmenin ötesinde XVIII. yüzyılda tüketilmeye başlanmıştı.⁶ Orta Asya'nın yerel bölgelerinde tarihlendirmeler farklılık göstermektedir. Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde XX. yüzyılda tanınmaya başlanmıştır.⁷ Araştırmacılara göre çayı “ne zaman”

⁴ Буцков Р., *Ароматы Востока*, Татарстан, 1992, No: 11/12 С. 92-94.

⁵ Подробное описание путешествия голштиского посольства в московию и персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства адагом олеарием, Пер. П. Барсова. М., 1870. С. 726-788.

⁶ Е.М, Пещерева, *Гончарное производство Средней Азии*, М., Л., 1959, С. 215.

⁷ Посланник Петра I на Востоке: Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, М., 1986, С. 85; Странствование Филиппа Ефремова, Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. М., 1995. С.215.

bildikleri sorusundan çok “nereden” bildikleri sorusu hala merak konusudur.

Çay ve Çin Kaynaklarına Göre Tarihi

Kaynaklar çayın Orta Asya’da yayılmasında Çin’i işaret etmiştir. Tarihlendirme konusunda yazılı kaynaklar XVIII. yüzyılın ortasında Hokand’a gelen Çin elçisinin Han’a saten kumaş ve çay hediye ettiğini kaydetmiştir.⁸ Çin ve Çin kültürü Orta Asya’da her zaman etkili olmayı başarmıştır. Çin I. yüzyılın başında defalarca elçiliklerini Orta Asya şehirlerinde açma girişiminde bulunmuştur. Orta çağ boyunca kesintiler olmasına rağmen iki bölge arasındaki ilişkiler devam etmiştir. İkili ilişkilerin arttığı dönem ise XVIII-XIX yüzyıllardadır. Mançurya Hanedanı Çing döneminde Çin yönünü Batı’ya çevirmiştir. Çin hanedanlığı XVIII. yüzyıl boyunca Çungar hanlığının etkisi altında olan pek çok bölgeyi zapt etmiştir. Çinliler Çungarların hâkimiyeti altında bulunan tüm bölgelerde etkili olmak üzere politikalar geliştirmiştir.

Çinliler özellikle Doğu Türkistan bölgesinde etkin olarak Sincan sehrini ele geçirmişlerdir. 1758 yılında Kırgızlar Pekin’de elçilik açmıştır. Bu durum Çin hanedanlığı tarafından da tanınmıştır.⁹ Aynı yıl içerisinde Hokand Hanı İrdana Han girişimde bulunmuştur. Yerine gelen Narbuta-Bek (Bey) Çin hanedanlığı tarafından resmi olarak tanınmıştır.¹⁰ Bu

⁸ В. С. Кузнецов, *Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII-первая половина XIX в.)*, Новосибирск, 1983. С. 56.

⁹ В.М. Плоских, *Киргизы и Кокандское Ханство*, Фрунзе 1977 С. 81.

¹⁰ Ч. Ч. Валиханов, *О Состоянии Алтышара, или Шести Восточных Городов Китайской Провинции Нан-Лу (Малой Бухарин)*, в 1858-1859 годах; Ч.Ч. Валиханов, *Избр. произведения*. М., 1987. С. 146; А.З. Валидов, *Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия; Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й (11 декабря 1914- 11 декабря 1915)* Ташкент, 1916, (Вып. 2. С. 111); *Международные отношения в Центральной Азии, XVII-XVIII вв.: Документы и материалы*. М., 1989. Кн.2. С. 180.

tanınma bölgenin Çin saldırılarından uzak olduğu anlamına gelmemiştir. Çin Fergana vadisine yönelik askeri seferlerine devam etmiştir.¹¹ Örneğin 1759 (veya 1760) yılında 9. istila girişiminde çıkan savaş Çing hanedanının yenilgisi ile sonuçlanmıştır.¹² Yerel kaynaklara göre, Fergana Vadisi'nin merkezinde, Yazıyavan'ın kıyısında, Margilan kenti yakınlarında, Çinlilerle kanlı bir savaş gerçekleşmiştir.¹³

XIX. yüzyılda Çin ile Hokand arasında gerçekleşen bir dizi savaş sonucunda Fergana Vadisi'nde çok az Çinli yakalanmıştır. Bu mahkûmlar İslam'a geçmiş ve çevre halklarla uyumlu şekilde yaşamışlardır. Bu dönemde diplomatik temaslar çok yoğun değildi. Valikhanov'a göre, Hokand'daki son Çinli 1842'de Sir Ali Han'ın taht merasimine katılmıştır. Hokand'da Çin'in elçileri "yerel halk" olarak görülmüştür.¹⁴

Tüm bunlara rağmen, Çinlilerin Orta Asya'daki çay modasının ana distribütörleri olması pek olası değildir. İki bölge nüfusunun doğrudan temasları çok uzun değildi ve esas olarak politik, ideolojik ve askeri çatışma şeklinde olmuştur. Çin'in çayın Orta Asya'ya girişi üzerindeki etkisi büyük olasılıkla dolaylı olmuştur. Her şeyden önce, ticaretle ilgilidir.

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında preslenmiş tablet şeklinde Çin çayı Orta Asya şehirlerinde popüler olmuştur. Valikhanov'a göre, XIX yüzyılın başında. "Tüm Orta Asya ve Afganistan'da Kaşgar'dan Hokand'a getirilen çayı yerel halk kullanmıştır. Çay kullanımı her yerde görülmüştür. 1829'da Çinliler sınır

¹¹ А. З. Валидов, Указ. Соч. С. 111-112.

¹² Международные отношения в Центральной Азии, С. 157.

¹³ А. К. Писарчик, *Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы, Сборник статей, посвященных искусству таджикского народа*, Сталинобад, 1956. С. 162. Примеч. 1.

¹⁴ Т.К. Бейсембиев, "Тарихи-и Шахрухи" как исторический источник. Алма-Ата, 1987. С. 80; Н. Пантусов, "Западно-китайские народности в Фергане" *Туркестанские ведомости*. 1876. No: 19; Ч. Ч. Валиханов, *О состоянии Алтышара*, С. 196.

kapandığı zaman “Hokandlılar ellerindeki silahlarla ticaret yapmaya karar vermişlerdir”.¹⁵ Çinin bu etkisi bir yandan beyaz sütlü çay “синчай” Kitayskiy çay (китайскийчай) üzerinden olurken diğer Çin porselen takımları yoluyla etkisini göstermiştir. E. M. Peşereva (*E. M. Пещерева*) Orta Asya’ya çayın Çinliler tarafından getirildiği görüşüne karşı çıkmış ve Orta Asya ile daha yakın ilişkileri olan Moğolların çayın yaygınlaşmasına ön ayak olduğunu savunmuştur.¹⁶

Kalmukların Orta Asya’daki Konumu

Günümüz Fergana sakinlerinin köklerinin eski çağlara dayandığı ileri sürülmekte ve bölgenin en eski nüfusu oldukları kabul görmektedir. Kalmuklar, Mugami(*мугами*) Kalmuk (кал-мыр) Müslüman olmayan Orta Asya halkları ile bazı durumlarda karıştırılmıştır.¹⁷ Bu karışıklığa rağmen, gelenekler Kalmukların Fergana Vadisi tarihinde ve Orta Çağ’ın sonlarında Orta Asya’da oynadığı büyük rolü yansıtmıştır.

Kalmukiler, yazılı kaynaklara göre “Çungar” veya “Oyratı” olarak da bilinen Batı Moğol boylarındandır. XVI. yüzyılda Kalmuklar Kazaklarla savaşmıştır. XVII. yüzyılda ise Harezmi ve Taşkent’e saldırmıştır. Bunun sonucunda Buhara hükümdarlarıyla askeri bir ittifak görüşmeleri yapmışlardır. Yüzyıl boyunca Buhara çevresine baskınlar gerçekleştirmişlerdir. XVII. yüzyılın başında gelecekteki Hive (Khiva) hükümdarı Ebulgazi’nin onlardan saklandığı Mangışlak Kalmuk’un elinde tutulmuştur. Kalmuk, XVII. yüzyılın ortasında Estarabad’ı

¹⁵ Ч. Ч Валиханов, *О Состоянии Алтышара*, С. 155.

¹⁶ E. M. Пещерева, Указ. Соч. С. 285.

¹⁷ А. П. Федченко, *В Кокандском ханстве*, Федченко А.П. Путешествие в Туркестан, М., 1950, С.339; В. Наливкин, *Краткая история Кокандского ханства*, Казань, 1886. С. 7; Н. Джетбысбаев, Слово "муг", курганы и каменная баба, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5-й (11 декабря 1899-11 декабря 1900). Ташкент, 1900. С. 29-30.

(*Астрабад*; günümüzde Grgan) fethederek Türkmenistan'ın uluslarının üstünde yerini almış ve İnan şahına elçi yollanmıştır.¹⁸

XVII. yüzyılın ortalarında batıya doğru genişleyen ungar Hanlığı kurulmuştur. 1680'lerde ungar Hanı Galdan(Галдан) tüm Doğu Türkistan'ı ele geirmış ve Sayram şehrine (günümüzde Güney Kazakistan'da) giden yolu açmış. Fergana sakinleri ve Kırgızlarla savaşlar yapmıştır. 1723'de ungar Hanının birlikleri Sayram, Taşkent, Türkistan,Suzak gibi şehirleri ele geçirmiştir.¹⁹ Aynı yıl ungar Hanı Canoğulları'ndan (*Аштарханиды*) elçiyi Buhara Hanlığına göndererek Semerkant ve Buhara'yı fethetmekle tehdit etmiştir.

Bazı tartışmalı bilgilere göre ungar Hanlığı XVIII. yüzyılın başında Margilan (günümüzde Özbekistan) Cizzak, (günümüzde Özbekistan) ve Hocend şehirlerini(günümüzde Tacikistan) hkimiyetine almıştır.²⁰ Deşt-i Kıpçak bölgesinde ungar Hanlığı egemenliğinin bulunduğuna dair iddialar ileri sürülmüştür. (Kazakistan'ın bazı bölgeleri, Kuzey Türkmenistan ve Rusya'nın bazı oblastları ve İnan'ın bazı şehirleri, günümüzde Afganistan'da yer alan Bedeşan'ın hâkimiyeti altında

¹⁸ В. В. Бартольд, *Очерк истории Семиречья*, В.В. Бартольд Соч. М., 1963. Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, С. 96; Ш.Б, Чимитдоржиев, *Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв.* М., 1979, С., 21-22; Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Л., 1932. Ч. 1: Торговля с московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. С. 310; Международныеотношения в Центральной Азии. С. 246; Материалы по истории Туркмен и Туркмении. М.; Л., 1938. Т. 2: XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и Хивинские источники. С. 113,115, 327.

¹⁹ В. В. Бартольд, *Очерк истории Семиречья*, С. 98-99; Международные отношения в Центральной Азии, С. 213.

²⁰ Посланник Петра I на Востоке. С. 84-85, 96, 123; В. В, Бартольд, *История культурной жизни Туркестана*, Бартольд В.В. Соч. Т. 2, ч. 1. С. 277.

olduğu ileri sürülen bölgelerdir. Hatta Taşkent, Kuram, Piskent etkinlikleri olmuştur.²¹

Çungarlar, Çitral, Bedehşan, Dervaz ve Karategini fethetmek için defalarca asker göndermiştir. XVIII. yüzyılda Maveraünnehir'de iktidar Timurulardan Özbeklere geçmiştir. İktidarı elinde tutma sırasının Özbeklerden Kalmuklara geçeceğine dair kehanet popüler hale gelmiştir.²² Çinlilerin aksine, Batı Moğol kabileleri Orta Asya sakinleri için "yabancı" değildi. Dahası, o zamanlar Orta Asya'da yaşayan birçok Türk boyunun soyağacı Moğol kökenli olduğu için uzak akrabalıklarının farkındaydılar.

Bunların temsilcileri arasında XVIII. yüzyıldan itibaren Hive'de hüküm süren farklı boylar bulunmuştur. Kungratlar, Mangıtlar, Timurular, Barlaslar bu boylar arasındadır. Kungratlar Hive'de hâkimiyet kurmuşlardır. Timurular ve Mangıtlar ise Buhara'da etkin olmuşlardır. Moğollarda olduğu gibi, Orta Asya halkları arasında iktidara özel halkları olan Cengiz Han kültü gelişmiştir. Cengiz soyundan gelmek Orta Asya'da iktidara ortak olmak için gereken şartlardan birisine dönüşmüştür. Çungarların Orta Asya'da yapmış oldukları fetihleri 'Cengiz geleneği' (Чингисову традицию) ile açıklamaları tesadüfi değildir.

Kalmuk ve Orta Asya boyları arasındaki en önemli fark, farklı dinleri kabul etmiş olmalarıydı: Bunlardan birincisi Budizm, ikincisi İslamiyet'tir. Kâfir Çinle mücadele etmek gibi Orta Asya halklarını bir arada tutan bir diğer etken kâfir Kalmukları İslam'a dönüştürmektir. Kalmuk adı altında Çungarların bir kısmı Orta Asya'ya yerleşerek İslam'ı

---

²¹ Международные отношения в Центральной Азии. С. 259; Сулейманов Р. Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата, 1988. С. 37-38.

²² Тарих-и Бадахшани ("История Бадахшана"). М., 1997. С. 35, 37-38; Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 265; Миклухо-Маклай Н.Д., Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. М., 1961. Вып. 2: Биографические соч. С. 153.

benimsemiştir. Kalmuklar XVII.- XVIII. yüzyıllarda İslam'a dönmüşlerdir. Orta Asya yöneticilerine hizmet ederek elit bir yönetici sınıfı doğmasını sağlamışlardır.

Kalmuk köleler Buhara yöneticilerine verilmiştir. Buharalı yöneticiler iktidar savaşlarında etkin olmak için aldıkları köleleri silahlı güç olarak kullanmışlardır. 1611'de Kalmuk Muhammed Baki İmanullah Hanın taht mücadelesine iştirak etmiştir.²³ 18. yüzyılın başlarında, Kalmuklar Buhara mahkemelerinde önemli rol oynamışlardır. Ubeydullah Han'ın sadık hizmetkârı Eflatun Kurçi Kalmuktur. Ubeydullah Hanı savunurken ölmesini pek çok kaynak şiirsel bir şekilde aktarmıştır.²⁴ Kalmuk Muhammed Baki İmanullah Hanın cinayetine karışarak Ubeydullah Hanın Buhara tahtına yükselmesini Javşan Kalmuk desteklemiştir. Bu olay sonucunda "Prens katili ve uğursuz" olarak anılmıştır. Ebulfeyz Han'ın yönetiminde en yüksek mevkilere gelerek İnak ve Verhovново Kuşbegi unvanını almıştır. Önemli kamu görevlerini akrabaları ve arkadaşlarına dağıtarak iktidarı kendi emelleri için kullanmıştır.

Daha sonra Ebulfeyz Han Javşan Kalmuk ve kardeşi Muhammed Malach Kurçiyi idam ettirmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Ubeydullah Han ve Ebulfeyz Hanın Buhara sarayında çok sayıda ünlü Kalmuk temsilcileri görev yapmıştır. Emir Taramtay Hacı Kalmuk, Bakaul Kalmuk, Muhammed Salah Kurçi Kalmuk ve oğlu Ebul-Kasım Kruçi bunlardan bazılarıdır.²⁵ F. Beneveni (*Ф. Беневени*) Buhara sarayını XVIII. yüzyılın başında ziyaret etmiştir. Ona göre; Buhara Hükümdarı

²³ Б. А. Ахмедов, История Балха (XVI-первая половина XVIII в.), Ташкент, 1982. С. 105, 113, 159.

²⁴ Мир-Мухаммед-Амин-и-Бухари. Убайдулла-наме. Ташкент, 1957. С. 254, 266, 268, 273; Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана. Ташкент, 1959. С. 29-30.

²⁵ Мир-Мухаммед-Амин-и Бухари. Указ. соч. С. 30, 50, 91-92, 233-234, 276, 284-289; Абдуррахман-и Тали. Указ. соч. С. 16, 21, 36-37, 82-83, 105-106.

Ebulfeyz Han Kalmuk köleleri kadar kimseye güvenmemiştir. Benevini, 350 kadar kölenin sarayda aktif görevleri olduğunu aktarmıştır.²⁶

XVIII. yüzyılın başındaki kanlı iç savaşta Buhara Hanı Ebulfeyz'in yanında Han Kalmukları yer almıştır. Han Kalmukları'nın başını Kargıçay-i Hisari, Şahbaz Kıça, Karçigay, Lavin-i Hisari gibi isimler çekmiştir. Diğer tarafta ise Semerkant'ın sözde hükümdarı Rajab Han'ın yanında komutan Taşhi Kalmuk liderliğindeki Kalmuklar yer almıştır.²⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bilinen Buhara bürokrat ve soyluları Rahimkul- Mirahur Kalmuk, Bahadır Bey Kalmuk, Buriboy Kalmuk yer almıştır. XIX. yüzyılın ortasında kayıtlarda Adil Parnaviç Kalmuk bilinen Semerkant yöneticilerindedir.²⁸ Kalmukların Buhara yönetiminde önemli rol oynadıklarının bir diğer kanıtı ise Muzaffer Han'ın taht törenine Buhara Hanlığından üç Mangıt iki Pers yönetici ile birlikte Abdürrahim Bey Kalmuk'un da katılması gösterilebilir.

Buhara şehrinin bir bölgesinde Kalmukların askeri mülküne ait mahalle bulunmaktadır²⁹. XIX. yüzyılın başında Buhara'ya seyahat eden E. Meyendorf, Kalmuklar hakkında şöyle bilgi vermiştir: *"Kalmuklar Buhara'da yaşıyor ve bazıları şehrin etrafında toprağa sahiptir. Çoğu askerdir. Neredeyse tamamen dillerini unutmuşlardır. Kendi aralarında Tatarca konuşurlar. Dış görünüşleri ile tanınan Kalmuklar cesaretleri ile tanınmaktadır. Özbeklerin geleneklerini benimsemişlerdir. Miyankale ve Buhara'da kendilerine ait köylerde yaşamaktadırlar. Sayıları*

²⁶ Посланник Петра I на Востоке. С. 69, 125.

²⁷ Абдуррахман-и Тали. Указ. соч. С. 51, 54, 61, 82, 83, 87, 104, 105-106, 113, 114, 128, 132.

²⁸ Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и Салатин-и Мангитийа (история мангытских государей). М., 1962. С. 43, 71, 112; О.А. Сухарева, Бухара XIX-начало XX в. (позднефеодальный город и его население). М., 1966. С. 134-138; Она же. Квартальная Община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). М., 1976. С. 128-130; Валидов А.З. Указ. соч. С. 105.

²⁹ О. А. Сухарева, Бухара XIX- начало XX в. С. 134-138; Она же. Квартальная община. С. 128-130.

yaklaşık yirmi bin kişidir".³⁰ Buhara'da XX. yüzyılın başında yaklaşık dokuz bin kişi olmak üzere kısmen Amu Derya ve Şehr-i Şebz civarında yaşamışlardır.³¹

Kalmuklar, Buhara'nın dışında Orta Asya'nın diğer şehir ve bölgelerinde yaşamışlardır. XVIII. yüzyılın ortasında Kasım Hoca 500 Kalmuk askeriyle Semerkant'tan Taşkent'e gelmiştir. Kara Kalmuk boyundan bir grup Bogistan bölgesine yerleşmiştir. Kalmuklar XVIII. yüzyılın sonunda Kabildeki Afgan sarayında hizmet etmişlerdir.³²

Kalmukların Fergana üzerindeki etkisi önemlidir. XVII yüzyılın sonunda Çungarlar Oş şehrini ele geçirerek Fergana'ya uzanan yolu açmıştır. 1720'de Andican'ı ele geçirmişlerdir. Çungarlar 1741-1745 Hokand Emiri Abdülkerim'e üç sefer düzenlemişlerdir. Birinci ve ikinci sefere 10 bin asker iştirak ederken üçüncü sefere 30 bin kişi katılmıştır.³³ Diğer kaynaklara göre; XVIII. yüzyılın ortalarında Kalmuklar Hokand'ı kuşatarak Hokand Hanı Abdülkerimin yakın

---

³⁰ Е.К. Мейендорф, Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975. С. 97, 104, 106; Записка И.В. Виткевича, Записки о Бухарском ханстве (отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М., 1983. С.104.

³¹ Материалы по районированию Средней Азии. Ташкент, 1926. Кн. 1: Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 1: Бухара. С. 211.

³² Ташкент в описании купца Шубая Арсланова (1741), История Узбекистана в источниках: Известия путешественников, географов и ученых XVI-первой половины XIX в. Ташкент, 1988. С. 108; В.М. Плоских, Указ. соч. С. 283; Джандосова З. Шах Заман-последний император Афганистана, Страны и народы Востока. СПб., 1988. Вып. 30: Центральная Азия. Восточный Гиндукуш. С. 271, 278. Примеч. 23.

³³ С. С. Губаева, Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX в. (по данным топонимии). Ташкент, 1983. С. 74-76; Н.Б. Молдобаев, Древний Ош: проблемы и перспективы изучения, Изучение древнего и средневекового Кыргызстана Бишкек, 1998. С. 33; Материалы по истории Средней и Центральной Азии..., С. 266, 281-282, 296, 316; Международные отношения в Центральной Азии. С. 3-4, 8; Плоских В.М. Указ. соч. С. 72.

akrabası Baba-Bek'i esir almıştır. Kalmuk ileri gelenleri Han'ın ölümünden sonra Hokand tahtına Baba-Bek'i çıkarmak istemişlerdir.³⁴

Buna ek olarak kaynaklar Baba-bekin Hokand yakınlarında Kalmuklarla yaşadığının altını çizmiştir. Fergana vadisinde de Kalmukların yaşadığı aktarılmıştır. Bir sonraki Hokand Hanı İrdana Bey (Ирдана-бия) üzerinde Moğollar etkili olmuştur. (эрдене; terimi mücevher anlamına gelen Moğolca bir sözcüktür. Çungarlı yöneticilerin sıklıkla kullandığı bir unvandır.) Narbuta Bek ise Kalmuk bir kadınla evlenmiştir.³⁵ 1759-1760 yılında Çungar Hanlığı ve Çin (цинской империей) arasında çıkan savaşta Çungarlar yenilmiştir. Çinlilerin işgali sonucu Çungarların önemli bir kısmı Orta Asya'ya kaçmıştır. Orta Asya'da asimile olan Çungarlar sadece Kalmak (калмак) ismini korumuştur.³⁶ Bir kaynağa göre; on iki bin Kaşgar ve Kalmuk ailesi Doğu Türkistan ayrılmıştır. 9 bin tanesi Fergana ve 3 bin tanesi ise Faizabad bölgesine yerleşmiştir.³⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fergana vadisinde olası bir Çin istilasına karşı İrdana Bey'in (Ирдана-бие) ihanet edebileceğinden şüphelenildiği için ellerinden silah ve atları alınmış birkaç bin Kalmuk yaşamaktadır.³⁸ XIX. yüzyılın başında Fergana 'ya seyahat eden Mir İzzet Ulla Fergana vadisinin güneyinde yaşayan Müslüman Kalmuklardan bahsetmiştir.³⁹ XIX. yüzyılda göçebe bir Kalmuk grubu- yerleşik kabul edilen- Hokand Hanlığının politik olaylarında aktif bir şekilde rol almıştır.⁴⁰ Nüfus sayımlarına göre XX.

³⁴ X. И. Бабабеков, Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). Ташкент, 1990. С. 25-26; Наливкин В. Указ. соч. С. 60, 61.

³⁵ Бейсембиев Т. К. Указ. соч. С. 80; Наливкин В. Указ. соч. С. 69

³⁶ В. М. Плоских Указ. соч. С. 79.

³⁷ Тарих-и Бадахшани. С. 46, 48-49.

³⁸ В. С. Кузнецов, Указ. соч. С. 55.

³⁹ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство (1812) История Узбекистана в источниках: Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в. Ташкент, 1988. С. 158.

⁴⁰ Т. К. Бейсембиев, Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историографы, Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.

yüzyılın başında Fergana bölgesinde 200 bin ile 600 bin arasında Kalmuk yaşamaktadır.⁴¹

Fergana'da Kalmuk Müslümanlarının Hokand Hanlığının siyasi yapısı üzerindeki rolü büyüktür. Kalmuklara ait bu devirde 92 göçebe boyun listesi vardır. Adı geçen boylar “илатия” İlatiya olarak da bilinmektedir. Bu boyların ilk listesi Mecmuâ-i Tevarih'de (Маджмуат-таварих)XVI. yüzyıla kadar dayandırılmıştır. En son kayıtlar ise XVIII- XIX. yüzyıllara aittir. 92 boyun sıralamasında ilk sırada Mingler (минг-明朝) yer alır. İkinci sırada yüz, (юз) kırk, (кырк) adıyla kayıtlara geçmiştir. Mecmuâ-i Tevarih'de Kalmuklar, Kıpçaklardan hemen sonra on birinci sırada yer alırken, başka bir eserde on altıncı sırada yer almıştır. XIX. yüzyıl ortalarında yazılan “Tuhfat-et Tevarih-i Han” adlı eserde ise Kalmuklar altmış dokuzuncu sırada gösterilmiştir. Bu eserde altmış dokuzuncu sırada yer almaları Kalmuk etkisinin düştüğünü göstermektedir.⁴²

Kalmukların önemli bir kısmı Özbek halkına dâhil edilmiştir.⁴³ Bazıları da Kırgızların bir parçası haline gelmiştir. . Valihanov (. Валиханов), atalarının çok zengin olmasını Doğu Türkistan

---

Алма-Ата, 1989. С. 348; В.В Бартольд, Извлечение из Тарих-и Шахрух, Бартольд В.В. Соч. М., 1964. Т. 2, ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. С. 352.

⁴¹ Обзор Ферганской области за 1888 год. Новый Маргелан. Б.г. С. 13; Статистический обзор Ферганской области за 1909 год. Прил. 3. Ведомость о населении Ферганской области по национальностям за 1909 год. Скобелев, 1910; Статистический обзор Ферганской области за 1910 год. Прил. 3. Ведомость о населении Ферганской области по национальностям за 1910 год. Скобелев, 1912; Материалы Всероссийских переписей. Перепись населения в Туркестанской Республике. Ташкент, 1924. Вып. 4: Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 года. С. 57.

⁴² Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., 1973. Вып. 1. С. 210-213.

⁴³ А. М. Решетов, Калмыки в Средней Азии, Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений: Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Апрель. 1983 г. Л, 1983. С. 5.

hükümdarlarından Burhaneddin Hoca ve Han Hoca'ya uzun yıllar hizmet etmesi ile açıklamıştır.⁴⁴ Kırgız halkının oluşumunda Sart-Kalmukları da yer almıştır.⁴⁵ Afganistan Pamir Kalmukları da Kırgızlarla iç içe karışmış haldedir.⁴⁶ Kalmukların bazı grupları da Özbek Kuramları, Türkmenistan'da yaşayan Yomutlar, Kafkasya Türkmenleri ve Nogaylar gibi farklı Türk boyları iç içe yaşayarak karışmıştır.⁴⁷

Doğu Türkistan'da yaşayan Kalmuklar, İslam'a kitleler halinde geçmişlerdir. İslam'ın geniş kitlelere yayılmasında Sufi Nakşibendî kardeşlerin rolü çok büyüktür. XVIII. yüzyılda Kaşgarlı Yusuf Hoca 300 tüccarın İslam'a geçmelerinde etkili olmuştur. İlerleyen süreçte Yusuf Hoca'nın akrabaları Burhaneddin Hoca, Han Hoca ve rakipleri 15 bin Kalmuk'u İslam'a geçmeye zorlamıştır.⁴⁸

Kalmukların çay tarihine etkileri

Yazılı kaynaklar Orta Asya halkları ile Kalmuklar arasındaki ilişkilerin çok yakın olduğunu göstermiştir. Kalmuklar İslam'ı kabul etmişler fakat diğer Müslüman nüfusun aksine şehirde ikamet etmişlerdir.

⁴⁴ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 199; см. также: Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971. С. 28, 34, 51.

⁴⁵ А. М. Решетов Калмыки в Средней Азии. С. 5; Жуковская Н.А. Иссык-Кульские калмаки (сарт-калмаки), Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 157-158.

⁴⁶ Мокеев А.М. Рец. на: Dor R. Contribution a l'etudedes Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, I). P., 1975. 341 p. // СЭ. 1978. No: 2. С. 179.

⁴⁷ Т. Файзиев Узбеки-курама (в прошлом и настоящем): Автореф. дис... канд. ист. наук. Ташкент, 1963. С. 9-10; Иомудский-Карашхан-оглы Н.Н. Из народного предания туркмен: О родословной туркмен-иомудов, В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 321; Курбанов А.В. Еще раз о казыларских (шеретовских) татарах, Этническая и этносоциальная история народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. СПб., 1995. С. 10.

⁴⁸ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара. С. 140; Кутлуков М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством, Китай и соседи в новое и новейшее время. М., 1982. С. 70.

Yöneticilere yakın ve soylu olmaları nedeniyle Orta Asya seçkinlerinin alışkanlıkları ve zevkleri ile doğrudan bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu alışkanlıklardan birisi çay bağımlılığıdır. XIX. yüzyılda Orta Asya nüfusu özel bir tür çay kullanmıştır. Kalmuk çayı olarak bilinen sütlü çay (шир-чой; чай с молоком) oldukça ünlüdür.⁴⁹

Şeker ve diğer aromatik katkı maddeleri ile demlenerek içilen klasik çayın aksine Kalmuk çayı özel bir yemeği andırmaktadır. Orta Asya'nın farklı bölgeleri için reçetesi standarttır. Kazanda demlenen çaya tuz, süt, krema, erimiş yağ eklenir. Bazı durumlarda erimiş koyun yağı eklenmiştir. Tavuk parçaları, kuzu yağı fincana dökülerek üstüne keke benzer ekmekler eklenir. Bazen çay, tereyağı ve krema ayrı olarak servis edilmiştir. Bazen çay yerine ayva dalları, üzüm parçaları, acı badem yaprakları, kuşburnu karanfil, tarçın, biber ve çeşitli bitkiler veya ezilmiş ceviz suya eklenerek de içilmiştir.

Orta Asya Çaylarına bir örnek: Şir-çой

XIX. yüzyılda Şir-çой (шир-чой) siyah çaya önemli bir rakiptir. F. Benevini (Ф. Беневини) XVIII. yüzyılın başında Buhara'da sadece tatlı çay denilen sıradan çay içildiğini aktarmıştır. Buhara'da XVIII. yüzyılın sonunda birkaç yıl yaşamış (Ф. Ефремов) F. Efremov'a göre ise çay şekerle içilmiştir. (П.И. демезона)P. İ. Demezona göre çay severler günde 2-3 demliğe kadar çay tüketirler. Tek seferde 5-6 fincan içerlerdi. Bu durum sadece sıradan çay (siyah çay) için geçerlidir. Demezona'nın tespiti oldukça önemlidir. Çünkü seyyah 1821-1822 yılları arasında tüm Buhara'yı baştanbaşa dolaşmıştır.

E. Meyendorf (Е. К. Мейендорф) ise Buhara halkı hakkında şunları kaydetmiştir: *"Sabah namazından sonra çorbaya benzer bir çayı içerler. Süt ve tuzun eklendiği bu çayı içen yerel halk 4-5 saat sonra şimdilerde Avrupa'da da yapılan siyah çayı içerler"* ifadeleriyle betimlemiştir. XIX. yüzyıl başında Hive'demahküm olan Rus Gruşin ise Kalmuk çayını

⁴⁹ Пешерева Е. М. Указ. соч. С. 285.

sadece Hanın içtiğini aktarmıştır. Han'ın Kalmuk çayını günlük olarak tükettiğini, siyah çayı ise haftada 2 kere şekerle içtiğini aktarmıştır.⁵⁰

E. Peşerevoy'un (E. M. Пешеревоў) aktardığı bilgilere göre Kaşkaderya ve Zerefşan gölleri etrafındaki halk günlük Şir-çoy(шир-чой) tüketmiştir.⁵¹ F. D. Luşkeviç (Ф. Д. Люшкевич) ise Buhara ve Kaşkaderya bölgelerinde çay kullanımı hakkında şunları yazmıştır: "Bölgede yaşayan insanlar sonbahar ve kışı şir-çoy (шир-чой) tüketmeden bitirmezler" diyerek aktarmıştır.⁵² XIX. yüzyılın sonunda V. M. Nalivkin çiftine göre Fergana'da yaşayan göçebe ve yarı göçebe Özbekler tarafından çayı biliniyordu. Diğer yandan (С.С. Губаевоў) S.S.Gubayevooy ise Fergana vadisinde yaşayan önemli bir kesimin şir-çoy (шир-чой) çayını içmediğini ileri sürmüştür.⁵³

Kırçaklar ise çayı XX. yüzyılın başında sütlü çay (сутли-чой) ve moyli çay (мойли-чой) olarak ikiye ayrılan çaylar içmişlerdir. Sütlü çayın içerisine tuz, kızarmış çeşitli yağlar eklenmiştir. Moyli çaya ise ekmek, eritilmiş yağ çeşitleri, tuz eklenmiştir.⁵⁴ Şir-çoy (Шир-чой) XX. yüzyılın başında günümüzde Tacikistan sınırlarında yer alan Ruşane ve Şugnane'de ve sonraları Yazguleme'de zengin evlerine gelen konuklara ikram edilmiştir.

⁵⁰ Посланник Петра I на Востоке. С. 85; Странствование Филиппа Ефремова. С. 215; Записки П. И. Демезона, Записки о Бухарском ханстве. С. 40; Мейендорф Е. К. Указ. соч. С. 147.

⁵¹ Пещерева Е. М. Указ. соч. С. 281, 287.

⁵² Люшкевич Ф. Д. Некоторые особенности пищи у оседлого населения Бухарской и Кашка-Дарьинской областей, Новое в этнографических и антропологических исследованиях: Итоги полевых работ Института этнографии АН СССР в 1972 году. М, 1974. Ч. 1. С. 95.

⁵³ В., Наливкин, Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886. С. 126; С. С. Губаева, Горные таджики Каратегина в Ферганской долине (конец XIX- начало XX в.), СЭ. 1987. No: 1. С. 91-92.

⁵⁴ К. К Шаниязов, этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента), Ташкент, 1974. С. 279-280; Абрамзон С. М. Указ. соч. С. 143-144

M. A. Andrayev, (M. A. Андраев), Huf vadisinde (хуф) geniş lde şir-oy (Шир-чой) tkutildiğini, İşhanov ve diğer soylu ailelerin evlerinde sıklıkla bu çayın içildiğini belirtmiştir. M. A. Hamidjanın aktardığı üzere Zarebşanın elitleri arasında sabahları şir-oy (шир-чой) içilmiştir. N. N. Erşov, (H. H. Эршов) Karatekin ve Dervaz'da sonbaharda ve kişin sabahları doyrucu, tatmin edici olarak tanımlanan şir-oy (шир-чой) tkemişlerdir. S. S. Gubayeva, şir-oyun (шир-чой) Karatekin'den Fergana'ya geldiğini ileri srmştir.⁵⁵

şir-oy (шир-чой) neredeyse tüm Afganistan'da içilmiştir. Bu ay türü Kuzey Kafkasya'da da bilinmektedir. Stravtopol Türkmenleri, Nogaylar ve Dağistan'da farklı isimlerde kullanılmıştır. Nogaylar arasında Nogay ayı, Dağistan'da Kalmuk ayı olarak bilinir.⁵⁶ Müslüman dünyanın dışında da çay oldukça yaygın bir içecektir. Budist toplumlarda Moğollar, Kalmuk, Buryatlar, Güney Sibirya Türkleri (Altaylar, Tuvalar) Kuzey Tibet'te Tangutlar, Himalayalarda, Kaşmir ve Nepal'de yaşayanlar bunlardan bazılarıdır.⁵⁷ Adı geçen bölgelerde çay yapmak için kendilerine özgü hazırlama şekilleri kullanılmıştır. Kaynatılmış suya süt, tuz, tereyağı, kuzu, koyun yağı, koun kemiği, güveçte tereyağı veya hayvansal yağda kızartılmış beyaz un, bazen de

⁵⁵ Л. Ф. Моногорова, Материалы по этнографии язглемцев, Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1959. Вып. 2. С. 27; М.С. Андреев, Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Сталинабад, 1958. Вып. 2 (с примеч. и доп. А.К. Писарчик). С. 395-396; М.А. Хамиджанова, "Пища", Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана, Душанбе, 1973. С. 157-158; Н. Ершов, Пища, Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976. Вып. 3. С. 233; С. С Губаева, Горные таджики Каратегина. С. 91-92.

⁵⁶ Этнография питания народов Зарубежной Азии. С. 28; А. В. Курбанов, Ставропольские тркмены: Историке-этнографические очерки. СПб., 1995. С. 164; Современная культура и быт народов Дагестана. М., 1971. С. 146.

⁵⁷ У. Э. Эрдниев, Пища и напитки калмыков. Элиста, 1962. С. 220; Этнография питания народов Зарубежной Азии. С. 66, 75.

yağda kızartılmış Hindistan cevizi eklenmiştir.⁵⁸ Bu çayı tüketmenin iki yolu vardır. Bir içecek gibi tuz ve süt ile ya da yiyecek olarak yanına kızarmış darı, tereyağı ve kuyruk yağı ekleyerek tüketilmiştir.⁵⁹ Tangutlar ise çay içmek yerine belli otların ve sarı soğan kafalarının karıştırıldığı bitki çaylarını tercih etmişlerdir. Çaya kavrulmuş arpa taneleri, biraz da un eklenirdi. Budist halklar arasında çay dini ritüellerinin vazgeçilmez bir ögesidir. XVI-XVII yüzyıllar sonunda çay Moğolların diyetinde yerini almıştır. Moğollar diyet boyunca tek yemek olarak çayı kullanmıştır.⁶⁰

Kaynakların belirttiğine göre şir-çoy (шир-чой) ve çeşitleri öncelikle bozkır ve dağ göçebelere arasında popülerdir. Bu durum çayın hazırlanmasında hayvansal gıdalar kullanıldığı için anlaşılabilir. N. L. Jukovskaya, (Н. Л. Жуковская) makalelerinin birisinde çayın gelişmesiyle birlikte taze süt tedarikinin tamamının sütlü çay yapmak için kullanıldığını ileri sürmüştür.⁶¹ Çay, Orta Asya şehirlerinde hızlıca yayılmıştır. Çünkü göçmen kabilelerinin/boylarının yaşam biçimlerinden kalan alışkanlıkları ve tatlarını taşımaktadır. Şir-çoy'un (шир-чой) ortaya çıkmasından önce Orta Asya göçmenleri arasında süt, tereyağı, don yağından oluşan bir yemek çeşidi veya otlar ile yaprakların kaynatıldığı içecekleri olduğu ileri sürülebilir.

Zamanla bu yemeğe çay da eklenmeye başlanmıştır. Bu durum Moğolların Budizm'in etkisi altında kalmaları ile artmıştır. Budizm'in etkisinden önce de Moğollar çayı kutsal olarak değerlendirmiştir. Her durumda Orta Asya halklarının mutfağında "Kalmuk çayı" ile birlikte çayın çeşitli otlarla desteklediği başka yemekler de vardır. Orta Asya'da XX. yüzyılın başında hoşak-çoy (хошак-чой) çayı bilinmektedir.

⁵⁸ У. Э Эрдниев, Указ. соч. С. 216-218; Н.Л. Жуковская, Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания), СЭ. 1979. No: 5. С. 70-71.

⁵⁹ Пржевальский Н. М. Монголия и страна тангутов. М., 1946. С. 69-70, 225-226.

⁶⁰ Н. Л Жуковская, Указ. соч. С. 70.

⁶¹ Там же. С. 72-73; Ершов Н. Указ. соч. С. 232-233

İki çeşit ot, tahıl biberi, tarçın, uyku çayı (чуб-чой), bazen ayva, badem, gül yaprakları, nar eklenilerek yapılan çeşitli çaylar içilmiştir. Genellikle çaya süt, tuz ve domuz yağı eklenmiştir.⁶²

Çayın kültürel ve sosyal tarihine yöneltilebilecek en ilginç sorularından birisi Orta Asya halklarının günlük tüketiminde çayın yerini nasıl aldığıdır. Çayın Türkistan mutfağına girmesi muhtemelen Doğu Türkistan'ın Kaşgar ilinde yaşayan Uygur Türklerini de etkilemiştir. Bu bölgedeki nüfusun Batı Moğollarla yakın temasta olması çayın yaygınlaşmasında rol almıştır. Diğer bir etken olarak ise, Doğu Türkistan'daki kentsel nüfus oranının çok yüksek olduğu akıld tutulmalıdır. Bu durum çay modasının daha hızlı bir şekilde yayılması anlamına gelmektedir. Doğu Türkistan'ın yerleşik nüfusu (калмук-чой), Kalmuk çayını tercih etmiştir. İ.V. Zaharovoy, (И. В. Захаровой) bu çayın XIX.-XX. yüzyıllarda etkon-çoy (эткон-чой) olarak bilindiğini aktarmıştır.⁶³

Çay kullanımı ile alakalı XIX. yüzyılda Tatarlar arasında bir efsane anlatılmıştır. İsmi bilinmeyen bir Sufi Türkistan yollarında yorulur. Çin sınırına yakın bir köye gider. Köyde Sufiye sıcak bir içecek verirler ve yorgunluğu birden geçer. Sufi bağırır: "Bu içecek! Cennette yeri var. Tanrıdan bir hediye" der. Aceleyle yoluna devam eder ve insanlara çayı anlatır. Bu Sufi çay sayesinde 100 yıl yaşadı". Bu efsanede 2 detay dikkat çekmektedir. Birincisi hikâyedeki olaylar Çin sınırında yani Doğu Türkistan'da geçer. İkincisi ise ana karakterin bir Sufi olmasıdır. Yani İslam'ın mistik çerçevesi içerisinde hikâyenin seyri devam etmiştir.⁶⁴ Bu efsane Kalmuk çayı ile Kaşgarların günümüze kadar korunmuş olan "Соқыт" (zorluklardan kurtulma) ritüeli arasındaki bağlantıyı ortaya

⁶² А. Шышов, Сарты. Ташкент, 1904. Ч. 1: Этнография. С. 172-174

⁶³ Ч. Ч Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 170; И.В. Захарова, Материальная культура уйгуров Советского Союза, Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1959. Вып. 2. С. 282.

⁶⁴ Р. Бушков Указ. соч. С. 90-91; С.Н. Абашин, Ишан, Ислам на территории бывшей Российской империи, Энциклопедический словарь. М. 1999. Вып. 2. С. 40-41; Он же. Пи, Там же. С. 78-79.

koymuştur.⁶⁵ S.S. Gubayevoý'un (С.С. Губаевой) aktardığını göre "Сукыт" (zorluktardan kurtulma) sessizlik, anlamına gelmektedir.⁶⁶

Gizemlerle dolu olan bu ritüeli Fergana'da sadece Doğu Türkistan'dan gelen insanlar gerçekleştirmiştir ve bazen bu ritüelde (соқыт: zorluktardan kurtulma) kelimesinin telaffuzubile yasaklanmıştır. Çocuğu olmayanlar, kâbusgörenler, hastalar, işleri yolunda gitmeyen köylüler arasından birisini "соқыт" ritüelini düzenleyen kişi seçerdi. "Соқыт" töreninde yemin eden kişiye komşuları para, koyun eti, yağ, un ve çay gibi hediyeler getirirlerdi. Yeterli derecede ürün geldiği zaman seçilen köylü соқыт hazırlardı. Bu ritüel yılda iki ya da dört defa tekrar edilirdi. Eskiden sadece erkeklerin katıldığı bu ritüele sonraları 10-15 kişiye yakın orta yaşta kadın ve yaşlı kadınlar katılabilirdi. Bu ritüele sigaraya da alkol kullanmayan ve namaz kılan "temiz" insanların katılmasına izin verilirdi.

Sokit, (соқыт) kutsal bir yiyecektir. Bölge halkı tarafından bu şekilde değerlendirilir. Bu nedenle ritüel sırasında bir taneden fazla sokit hazırlanarak para ve yiyecek getiren kişilere ikram edilir. Ritüele katılanlar, getirdikleri ürünleri koydukları Surpa (Сурпа) adlı masanın üzerine koyar ve bu masanın etrafında dua ederlerdi. Sonra abdest (gusül) alan kadınlar, 50-70 adet kuzu yağında kızartılmış krep benzeri kekler hazırlar. Hazırladıkları kekleri süt kazanının içine döküp çay ve tuz eklerlerdi. Bir süre kaynadıktan sonra ок-çой (ок-чой), (син-чой: син-çойушир-чой: şir-çой) tüketilmeye hazır hale gelirdi. Hazırlanan her kek ikiye bölünerek ekmeğin arasına konurdu. Bu yemek ritüele katılanlar arasında eşit bölünür ve bir kısmı ок-çой (ок-чой) ile tüketilirdi. Kalan kekler ise bezlere sarılarak evlerine götürmeleri için katılımcılara dağıtılırdı. Banyo (gusül) yapıldıktan sonra evde tüketilirdi.

⁶⁵ Узбекско-русский словарь. Ташкент, 1988. С. 395; Г. Садвакасов, Язык уйгуров Ферганской долины. Алма-Ата, 1970. Кн. 1: Очерки фонетики, тексты и словарь. С. 229.

⁶⁶ С. С. Губаева, Население Ферганской долины в конце XIX- начале XX в. (этнокультурные процессы). Ташкент, 1991. С. 88-90.

Daha sonra keklerin kızartıldığı ve çayın demlendiği kazan iyice yıkanır, eller, yüz temizlenir, kalan çöpler ise yerleşim yerinin dışına atılırdı.

Sokıt (соқыт) ritüeli (*Афак-ходже*) Afak Hoca'ya ithaf edilmiştir. Ritüele sadece Afak Hoca'nın müritleri katılabilirdi. Afak Hoca, (*Abakh Hoca, Apak Hoca*) tarihi bir kişidir. Gerçek adı ve unvanı Hazret Hidayetullah Hoca'dır. Afak Hoca XVII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'da yaşamıştır. Aziz bir kişi olarak tanınmış ve kabul görmüştür. Afak Hoca XVI. Yüzyılda Semerkant'a defnedilen Ahmed Kazani'nin (*Махдуми-азами*) soyundandır. Kazani'nin soyundan gelenler Buhara Emiri ve Hokand Hanı ile eşit seviyede haklara sahiptir.⁶⁷

XVI-XIX yüzyıllar arasında Ahmed Kazani'nin torunları Orta Asya yöneticilerinin manevi akıl hocaları olmuştur. Çağatay Hanlığı, Şeybaniler, Canoğulları (*Аштарханиды*) gibi Türk hanlıklarına hizmet etmişlerdir. Bunlara ek olarak Buhara ve Hokand hanlıklarının Özbek hanedanlıkları, Mangıtlar ve Mingiler de zaman zaman bunların tavsiyelerine başvurmuştur. Afak Hoca, Doğu Türkistan'da ağatayların iktidar mücadelesine müdahale etmiştir. Bu çekişmede Çungarların tarafına tutan Afak Hoca iç savaşın seyrini etkilemiştir.⁶⁸ Budistlerin lideri Dalay Lama ile bir araya geldiğine dair söylentiler mevcuttur.

Kendilerini Dalay Lamanın takipçileri olarak gören ungarlar Afak Hoca'yı desteklemişlerdir. Onun yardımıyla Doğu Türkistan'daki gücü ele geçirmişlerdir Buradaki yönetimleri vasal duruma getirmiştir. Zamanla Afak-Hoca tüm Doğu Türkistan'ın ruhani hamisi olarak saygı görmüştür. İslam'ı seçen Fergana Kalmuklarının ataları savaşçıdır.⁶⁹ Kaşgarlılar şu hikâeyi nakletmiştir: Sanki daha önce kimse koyun yağında pide pişirmemişti. Ama bir gün pide pişirildi. Afak Hoca yapılan pideyi sevdi. Daha sonra müritleri onun anısına yapmaya devam etti.

⁶⁷ О. Ф. Акимушкин, Введение в изучение памятника. Комментарии, Шах-Махмуд Чурас. Хроника. М., 1976. С. 255; Валиханов Ч.Ч. Указ. соч. С. 188-191.

⁶⁸ Г. Ц. Цыбиков, Избр. Труды. Новосибирск, 1981. Т. 1. С. 143-144.

⁶⁹ С. С. Губаева Население Ферганской долины. С. 75.

Kalmukların çayına yapılan pideler eşlik etmeye başlamıştır. Böylece Kalmuk çayı Afak Hoca ile olan ilişkilerinden dolayı Çungarların yaşadığı Doğu Türkistan'daki yerleşik Müslümanlar arasında popüler hale gelmiştir⁷⁰..

Çayın Fergana bölgesinde popüler olmasının nedenlerinden biri XVIII-XIX yüzyıllarda Doğu Türkistan'danbu bölgeye çok sayıda Müslüman nüfusun göç etmesidir. Bu göçün büyüklüğüne dair çok sayıda kanıt vardır. XVII-XVIII yüzyıllarda Çungar Hanlığında iç karışıklık zirveye tırmanmıştır. Göçler bu dönemde artmıştır. Göçlerin ana akımı Fergana vadisine doğru olmuştur. 1750'lerin sonunda Doğu Türkistan'dan Fergana'ya 9 bin aile göç etmiştir. Yaklaşık 40 bin Kaşgarlı ve Kalmuk bölgede iskân edilmiştir. Kaynaklara göre o dönemde Fergana'nın toplam nüfusu 300 bin kişidir.⁷¹

XIX. Yüzyılda Fergana

XIX. yüzyılın başlarında Kaşgarların torunları Fergana'nın yerli sakinleri olarak kabul edildi. Zamanla Kaşgarlılar adını kaybetmiştir. Örneğin, Namangan oblastındaki köylerin sakinleri, Özbek dilinin lehçesini konuşmuşlardır. Burada güçlü bir Uygur etkisinden söz edilir.⁷² XIX. yüzyılda Uygurlar ve Kaşgarların yaşadığına dair veri

---

⁷⁰ А. Шишов Указ. соч. С. 174.

⁷¹ Тарих-и Бадахшани. С. 46-49; Наливкин В. Указ. соч. С.61; Т.К Бейсембиев, "Тарихи-и Шахрухи" как исторический источник. С.13; Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Переведено с китайского монахом Иакинфом. СПб., 1829. Ч. 2. С. 149.

⁷² С. С. Губаева, Этнический состав населения Ферганы. С. 86-88; Она же. Население Ферганской долины. С. 82-91; Е. Д. Поливанов, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык: (К современной стадии узбекского языкового строительства). Ташкент, 1933. С. 20-22; А.К Боровков, к характеристике узбекских "умлаутных" или "уйгуризованных" говоров, С. Е. Белек, Малову. Фрунзе, 1946; Г.С Садвакасов, К вопросу о взаимодействии уйгурских и узбекских говоров Ферганы, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 100-102.

yoktur. XIX. yüzyılda Doğu Türkistanlıların Orta Asya'ya toplu g devam etmiştir. Diğer bir deyişle, Mirza şems Buhari'ye göre; 1830'da Doğu Türkistan birliklerinin Hokand'ı işgalinden önce "Hokand'ta on ile on iki bin Kaşgarlar yaşamaktadır" diyerek aktarmıştır.⁷³

Kaynaklara göre Çin'e karşı yapılan başka bir ayaklanmanın sonucunda Doğu Türkistan'dan Fergana'ya 70 bin insan g etmiştir. Diğerbir kaynak ise 70 bin aile olduğunu ileri srmştir.⁷⁴ . Valihanov, (. Валиханов) 25 bin kişinin daha sonra geri döndüğünü ileri srmştir.⁷⁵ 1847 yılında ise Kaşgar'dan 20 binden fazla kişi göç etmiştir. Diğer kaynaklara göre 100 bin kişidir.⁷⁶ Kroniklere göre; gler sırasında insanların çoğu dağlardan soğuktan vefat etmiřtir⁷⁷ 1857'de Veli Han Tura isyanından sonra Kaşgar'dan 15 bine yakın kişi göç etmiştir. Diğer kaynaklara göre 15 bin aile göç etmiştir.

Yakub-Bek tarafından kurulan devletin 1877'de Çinlilere yenilmesi sonucu binlerce aile Orta Asya'ya doğru kaçmıştır.⁷⁸ st düzey bir Rus diplomatın raporunda bu durumdetaylı bir şekilde tasvir etmiştir. 1877'de ise Çinliler'inYakub-Bek'in kurduğu devleti yenmesi sonucu binlerce aile Orta Asya'ya doğru kaçmıştır. Bu durumu Rus yetkili detaylı bir şekilde raporlandırmıştır. 1877'in sonunda yaklaşık 12 bin Kaşgarlı ve Dungan Rusya sınırlarına göç etmiştir. Bunlardan yaklaşık 7

⁷³ О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса Бухари, изданные В. В. Григорьевым. Казань, 1861. С. 36.

⁷⁴ .. Валиханов, О состоянии Алтышара, С. 156; В.В. Григорьев, Комментарии, О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре, С. 106; Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии, Зап. РГО. СПб., 1849. Т. 3. С. 196.

⁷⁵ . , Валиханов, О западном крае китайской империи (Кашгарский дневник-2) .. Валиханов, Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1962. Т. 2. С. 220

⁷⁶ А.Н Куропаткин, Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. СПб., 1879. С. 121.

⁷⁷ . . Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 159.

⁷⁸ Там же. С. 164; Наливкин В. Указ. соч. С. 185; Куропаткин А. Н. Указ. соч. С. 125-126.

bin kişi Yedisu oblastına kalanlar ise Fergana oblastındaki Oş şehrine yerleşmiştir.⁷⁹

Ç. Valihanov'a (Ч. Валиханов) göre; XIX. yüzyılın ortasında Kaşgarlı 50 bin aile Andican, Şehriban, Karasuya yakın köylerde yaşamıştır. Valihanov bir diğer çalışmasında farklı bir sayı vermiş ve XIX. yüzyılın ortasında Fergana vadisinde Doğu Türkistan'dan gelen 300 bin kişinin yaşadığını aktarmıştır.⁸⁰ Molla Musulman'ın raporuna göre 1868'de Fergana vadisinde ve ağırlıklı olarak da Andican yakınlarında 70 bine yakın Kaşgarlı yaşamaktadır.⁸¹ Doğu Türkistan'dan belli sayıda insan Orta Asya'nın farklı bölgelerine yerleşmiştir. Yazılı ve etnografik verilere göre; Kaşgarlıların izleri Taşkent, Kanibadam, Hocend, Semerkant ve çevresinde, Buhara'da, Karatekin'de, Harezm'de bulunabilir.⁸²

Modern araştırmacıların Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısı hakkındaki görüşleri birbirinden ayrılmıştır. S.S. Gubaeva, Fergana Vadisinde 300 bin kişinin yaşadığını iddia etmiştir ki Ç. Valikhovun görüşlerini tekrar ettiği söylenebilir.⁸³ A. Kaydarov 1860 yılında 250 bin

⁷⁹ Центр. гос. архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф. 1. Оп. 11. Д. 205. Л. 16.

⁸⁰ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара s. 190; Он же. (Записки об организации поездки в Кашгар) Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. 2. С. 172.

⁸¹ Бабабеков Х.И. Указ. соч. С. 7.

⁸² Н. Г. Маллицкий, Ташкентские махалля и мауза, В. В. Бартольд: Туркестанские друзья. С. 113; А. М. Решетов, Уйгуры в Таджикистане, Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. С. 195; М. Абрамов, Гузары Самарканда. Ташкент, 1989. С. 34; Б.Х. Кармышева, Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). М., 1976. С. 166; Н. А. Кисляков, Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. Сталинобод, 1954. С. 38, 89; Ч.Ч. Валиханов, О западном краекитайской империи С. 222.

⁸³ С. С. Губаева, Уйгуры и дунгане Ферганской долины, Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. М., 1992. Ч. 2. С. 121.

göçmenin Doğu Türkistan'dan Orta Asya'ya göç ettiğini ileri sürmüştür.⁸⁴ İ. V. Zakharova, 1860'a kadar 200-250 bin Uygur'un Hokand Hanlığında yaşadığını aktarmıştır.⁸⁵ G.M. İshakov, A.M. Resetov, A.N. Seglovskaya XVIII- XIX. yüzyıllarda 85 bin ile 160 bin göçmenin Doğu Türkistan'dan Orta Asya'ya göç ettiğini ifade etmişlerdir.⁸⁶ G.B. Nikolskaya XVIII. yüzyılın ilk yarısında 85 bin ile 165 bin arasında kişinin Fergana'ya göç etmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁷

Kaşgar göçmenleri Hokand Hanlığının elitlerinin bir parçası haline gelmiştir. XIX. yüzyıl başında "тағлыков" askeri grubunu meydana getirmişlerdir. Umar Han yönetiminde Yusuf Ming başı Kaşgari (Yusuf Talik; Юсуф-тағлык) etkili bir isim haline gelmiştir. Kızı Magali Han ile evlenmiştir.⁸⁸ Hokand sarayında Kaşgar Hoca ailesinden yüzlerce kişi çok önemli mevkilere gelerek etkin rol oynamışlardır. Muhammed Khudayar Han Kaşgarlıların kızı ile evlenmiştir.⁸⁹

1898'de Ruslara karşı ayaklanan Kaşgarlı göçmenlerin arasında askeri lider (Юнус-тағлык) Yunus Talik, etkin bürokrat, devlet adamı Khudayar Hanın yönetiminde etkili bir isim olan İsa Evliya

---

⁸⁴ А. Кайдаров Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминовтвора, Исследования по уйгурскому языку. Алма-Ата, 1965. Т. 1. С. 23.

⁸⁵ И. В. Захарова Указ. соч. С. 223-224.

⁸⁶ Г. М., Исхаков, А.М. Решетов, А.Н. Седловская, Современные этнические процессы у советских уйгуров, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 75.

⁸⁷ Г. В. Никольская, Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX- начале XX вв. (материалы к истории народов Средней Азии): Автореф. дис... канд. ист. наук. Ташкент, 1969. С. 15.

⁸⁸ Т.К. Бейсембиев, "Тарих-и Шахрухи" как исторический источник. s. 80. Примеч. 64. С. 105.

⁸⁹ Ч. Ч. Валиханов, О состоянии Алтышара. С. 188-190; М. Алибеков, Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худояр-хана, Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан, 1903. Т. 2. С. 93.

(ишанМадали-Халифа) İşan Magali Halife bulunmaktadır.⁹⁰ Doğu Türkistanlı göçmenler, Fergana vadisinde yaşayan Sartların kimliğinin oluşmasında büyük bir etkiye sahiptir. Kayıtlara göre şekerhan şehri ve civarında tamamen Kaşgarlar yaşamaktadır. Buradaki tek bir yerde yirmi bin aile sayılmıştır.⁹¹ 1890'da Rus oblastı şahriban'da nüfusun üç yüz dördü Kaşgarlı geri kalanlar ise Sartilardan oluşmaktadır.⁹² Benzer veriler oldukça yaygındır. 1870'lerde Fergana vadisinin toplam nüfusu en fazla 1 milyon civarındadır. 1897'ye gelindiğinde ise Fergana bölgesinde yaşayan nüfus 1,5 milyonu aşmıştır. Modern araştırmacılar ve istatistiki verilerde bu sayıyı doğrulamıştır. Yüzde 160 nüfus artışı olmuştur.⁹³ Doğu Türkistan'dan göçenlerin sayısını 85 bin kişi olarak kabul edersek Fergana sakinlerinin yüzde 11-14' Kaşgarlılardan oluşmaktadır. Ortalama tahminleri dikkate alırsak ve Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısını 160 bin kişiye ulaştığını varsayarsak, Kaşgarlıların oranı toplam Sart nüfusunun yüzde 22-28'ine kadar yükselir. Doğu Türkistan'dan gelen göçmen sayısını 300 bin kişi kabul edersek Kaşgarların payı oldukça büyük olacaktır. Bu oran nüfusun % 40-50si anlamına gelmektedir. Rus saldırıları sırasında nüfusun 700-800 bin kişi olduğunu varsayarsak bu oranlar daha da artacaktır.⁹⁴

⁹⁰ В. Наливкин, Указ. соч. С. 205.

⁹¹ Обзорение Кокандского ханства, С. 196.

⁹² С. С, Губаева, Уйгуры и дунгане Ферганской долины. С. 126.

⁹³ Обзорение Кокандского ханства, С. 191; А. Кун, Очерки Коканского ханства, Изв. РГО. 1876. Т. 12, вып. 1. С. 63; Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А. П. Хорошхина. СПб., 1876. С. 42; Всеобщая перепись населения 1897 года. СПб., 1904. Т. 89: Ферганская область, С. 1; Бушков В. И. Население Северного Таджикистана: формирование и расселение. М., 1995. С. 191. Табл. 6 (г).

⁹⁴ Коканское ханство по новейшим известиям, Военный сб. Год 12. 1869. Июль. N 5. С. 71; Л. Ф., Костенко, Туркестанский край, Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. СПб., 1880. Т. 1. С. 378; Проект всеподданейшего отчета Ген. Адъютанта К. П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях

Kaşgarların bilinçli kompakt bir şekilde yerleşimlerine izin verilmedi. Örneğin Margelan bölgesindeki 251 köyden (кышлак) 111'inde yaşamışlardır.⁹⁵ Yeni yapılan yerleşimleriyle Kaşgarlar yerel halka hızlı bir şekilde uyum sağlamıştır. Doğu Türkistan'dan Ferganaya yapılan göçler yerleşik sakinlerinin kültürünü kısmen etkilemiştir. Özellikle Fergana vadisinde çayın kullanılması ve yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır. Çayın yerel halk arasında yaygınlaşmasıyla çay tipleri de değişmiştir. Tipik (sıradan) çayın popülerliği artarken шир-чай görece daha az kullanılmaya başlanmıştır. Bunun nedenleri arasında özellikle XIX. yüzyıldan başlayarak göçebelerin yerleşik yaşam tarzına geçmeleri vardır. Böylece hayvansal ürünlerin üretimi ve tüketiminde bir azalma meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın başında Rusya'dan semaverin ödünç alınmasıyla birlikte çay demlemek hızlı ve karmaşık olmayan bir sürece dönüşmüştür. Bu gelişmeleri 1836'da Buhara'yı ziyaret eden İ. Vitkeviç (И. В. Виткевич): "Burada dükkânlarda Rus semaverleri bulunduruyorlar ve bunlardan onlarca her yerde" sözleriyle tasvir etmiştir.⁹⁶

Rus etkisi yoğunlaştıkça semaverlerde çay demleme modası artmıştır. Buna bağlı olarak ilk çayhane (чайхона), XIX. yüzyılın ortalarına doğru açılmıştır. 1888'de Orta Asya şehirlerinde 94 çayhane varken 1910'da 207'ye yükselmiştir.⁹⁷ Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesinin bir sonucu olarak semaver sadece şehirlerde değil, etrafındaki köylerde yerini almıştır. Şehirlerde (чайхона) çayhane ismi verilen mekânlarda, taşrada ise *Samavarimi* "Самовараму" adı verilen mekânlarda içilmiştir.

Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867- 25 марта 1881 г. СПб., 1885. С. 13.

⁹⁵ ЦГА РУ. Ф. 23. Оп. 1. Д. 532. Л. 221-241.

⁹⁶ И. В. Записка, Виткевича. С. 97.

⁹⁷ Н. О. Турсунов, Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII- начале XX в. (историке-этнографические очерки). Душанбе, 1991. С. 92.

E. M. Peşerevoy'un (Э. М. Пешерево́й) aktardığı bilgiler çayın sosyal tarihi ile ilgili resmi tamamlamaktadır. Buna göre, ilk önce halka açık yerlerde içilen çay, özel günlerde sadece erkeklerin katıldığı partilerde içilmiştir. Daha sonraları kadınlar ve çocuklarda evlerinde çay içmeye başlamıştır.⁹⁸

XIX. XX. yüzyıllarda semaverli çaydanlıklar/ çaylar Orta Asya'da o kadar yaygınlaşmıştır ki çayhanelerin çalışma esaslarını resmileştirmek için girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla bir tüzük hazırlanmış, eğitim prosedürünün ne olması gerektiği, öğrencilere, ustalara verilmesi gereken unvanlar belirlenmiştir. Çayhanelerin profesyonelleşmesi ve meslek haline gelmesinde etkili olan unsurlar, çayhanelerde manevi bir patronun seçilmesi ve bu zanaatın antik kökeni hakkında efsane yaratılmasıdır. "*Çay sahipleri*" hikâyesine göre Hz. Muhammed kâfirlerle savaşmak için gittiğinde susuz vahşi doğada işkenceler çekmiştir. Allah peygamberin duasıyla su verdi ama su içmeye uygun değildi. Sonra Davut peygamber Hz. Muhammed'e göründü ve ona semaver şeklinde taş gösterdi. Semaver taşı sayesinde savaşçılar kaynamış su ile susuzluğunu gidermişlerdir.⁹⁹ Bunun dışında çayhane çalışmalarının geleneksel mesleklerden biri haline dönüşmediğine de dikkat edilmelidir. Modern Orta Asya'da her topluluğun misafirlerine hizmet eden bir çayhanesi vardır. Çayhaneyi işletecek kişi kendi aralarından seçilirdi.

Göçebelerinin yerleşmesi ve semaverin yayılması sonucu, hayvansal ürün içeren süt türleri ortaya çıkmıştır. Buhara çay tariflerinden birisinde tuz, karabiber ve iç yağını içerir. Süt içermediğinden çoy-siyoh (чой-сиёх) siyah çay olarak adlandırılmıştır. Kazaklar yağsız sütlü siyah çay içerler. Kırgızların bazıları da bu çayı tüketmekte ve bazen çaya şeker ve tuz eklemektedirler.¹⁰⁰ Batı Kazakları çaya ezilmiş darı da

⁹⁸ E. M. Пещерева, Указ. соч. С. 283, 284.

⁹⁹ М. Гаврилов, Рисоля сартовских ремесленников. Ташкент, 1912. С. 13-20.

¹⁰⁰ E. M. Пещерева, Указ. соч. С. 281; Абрамзон С.М. Указ. соч. С.144.

eklemiştir. Tuzlu ve sütlü çay Doğu Türkistan sakinleri arasında bilinmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda Fergana'da çaydanlıklar ve semaverlerde demlenmiş siyah çay bilinmekte ve sıklıkla tüketilmektedir. Fergana'da, Buhara'da, Semerkand'da Kaşkaderya'da, Surhanderya'da yeşil çay (кук-чай- чой-кабуд) popüler hale gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başında Kırçak ve Karluklar'da her mekânda çay kullanımı yaygındı. Fakat K. Şaniyagov, (К.Ш.Шаниягов) "şimdi pek çok Karluk çayı çok sevmiyor" diye aktarmıştır.¹⁰¹

Taşkent ve yakın bölgelerde siyah çaya, kara-çoy ve çoy-siyoh (кара-чай, чай-сиёх) gibi farklı isimler üreticileri tarafından verilmiştir.¹⁰² Ayrıca Kazaklarda siyah çay tüketmiştir. Kuzey Kırgızistan'da siyah çay içilirken; Güney Kırgızistan'da yeşil çay içilmiştir. Doğu Türkistan'da da aynı çay türleri içilmeye başlanmıştır.¹⁰³ Sovyet döneminde Zerefşan, Karatekin ve Dervaz'da yeşil çay popüler hale gelmiştir. Varlıklı insanlar ilk önceleri yeşil çay tüketirken daha sonraları arada sırada siyah çayı da içmişlerdir. XX. yüzyılda Türkmenler arasında yeşil çay yaygın olarak tüketilmiştir.¹⁰⁴ M.C. Bedriyev (М.С. Бердыев) "çay öğünlerimizin vazgeçilmezidir" diyerek çayın Türkmen toplumdaki etkisini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Sonuç Yerine

Orta Asya halkının çay tercihinde iki tür geleneksel açıklama yer almaktadır. Bunlar "soğuk" (совук) ve "sıcak" (иссык) olarak karşımıza çıkar. Yeşil çay soğuk içeceklerden birisidir ve sıcakken de yararlıdır. Siyah çay ise sıcak içeceklerden kabul edilir ve soğuktan koruduğuna

¹⁰¹ В. Наливкин, Наливкина М. Указ. соч. С. 126; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. С. 279; Он же. Узбеки-карлуки (Историко-этнографический очерк). Ташкент, 1964. С. 127.

¹⁰² Н. Ершов, Указ. соч. С. 290. Примеч. 25.

¹⁰³ С. М. Абрамзон, Указ. соч. С. 144; И.В Захарова, Указ. соч. С. 282-283.

¹⁰⁴ М. А. Хамиджаноеа Указ. соч. С. 169; Н. Ершов Указ. соч. С.244.

¹⁰⁵ М. С. Бердыев, Традиционная система питания туркмен (этнокультурный аспект). Ашгабат, 1992. С. 137.

inanılmaktadır. Bundan dolayı siyah çay kuzey bölgelerde; yeşil çay ise güney bölgelerde tercih edilmiştir. Başka deyişle; siyah çay “yeraltından gelen su” "черной водой" siyah su ile yeşil çay “белой”, beyaz su ile yani erimiş kar suyu ile elden edilen sudan yapılmıştır.¹⁰⁶

Böylece, Orta Asya’daki çayın sosyal tarihi birkaç aşamaya ayrılabilir.

1- Temelde Batı Moğolları (Çungarlar veya Kalmuklar) etkisinde kısmen Çin’de moda haline gelen çay, öncelikle Orta Asya elitleri arasında yayılmıştır. Göçebeler ve Orta Asya şehirliileri arasında zamanla yaygınlık kazanmıştır. Çay, göçebeler arasında süt ve hayvansal yağ ürünleri ile birlikte tüketilmiştir.

2- Doğu Türkistanlı göçmenler, çayın yayılmasının ana lokomotifi olmuştur. Göçmenlerle birlikte kırsal alanda popülerlik kazanan çay, hayvansal ürünler eklenmeden tüketilmeye başlanmıştır. İlk aşamada “yabancı” olarak kabul edilen bir içecekken zamanla yemekten içeceğe dönüşmüştür. Çayın saygın bir içecek haline gelmesindeki ana etken halk arasında kabul görmesidir. Müslüman toplumlarda bu tarz dönüşümlerin kabul görmesi için dini liderin rızası önemli iken çayın yayılmasında tasavvuf temsilcileri etkili olmuştur.

İkinci aşama “elit” ayrıcalığından “halk” içeceğine dönüşmesidir. Bu dönüşüm ve yaygınlaşma çayın herkesin erişimine ulaşmasıyla taçlanmıştır. Bunu sağlayan önemli etkenlerden birisi tarım toplumlarının, yerel pazarları küresel pazarlara açan bir sanayi ağına geçilmesidir. Bu önemli aşama bir dizi faktöre bağlıdır. Birincisi, Hindistan’da İngiliz çayının üretimi ve demiryolu ağının çoğalmasdır. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu faktörler etkisini göstermiştir. XIX. yüzyılın ortalarında Orta Asya’da Çin çayı biliniyordu. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Bombay’dan getirilen yeşil çay popüler olmuştur. Bombay’dan gelen İngiliz çayı ile fiyatlar oldukça düşmüştür. E. M. Peşereva’nın (E.M. Пещерева) aktardığına göre; çay Rusya’nın Orta Asya’da etkin olması ile geniş kitlelere ulaşmıştır. Böylece;

¹⁰⁶ Информацию любезно предоставил В. И. Бушков.

demiryollarının inşası ve yeni ticaret yollarının açılması nedeniyle fiyatlar düşmüş ve çay kitleler tarafından kullanılmıştır.¹⁰⁷

Sonuç olarak; birincisi günümüzde ulusal kimliğin bir parçası olan saygınlık ve güç kaynağı bazı semboller daha çok dini değerlerle ilişkilidir. İkincisi ise bazı kültür unsurları yüzyılı aşan bir periyotta popüler bir karaktere bürünerek toplumun bir parçası olmuştur.

Кайнақча

Абашин С.Н. Ишан // *Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь*. Москва 1999.

Абдурахман-И Тали, *История Абдулфейз-Хана*, Ташкент 1959.

Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Л., 1971.

Абрамов М. *Гузары Самарканда*. Ташкент 1989.

Акимүшкин О.Ф. *Введение в изучение памятника. Комментарии, Шах-Махмуд Чурас*. Хроника. Москва 1976.

Алибеков М. *Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худояр-хана, Ежегодник Ферганской области, Новый Маргелан* 1903.

Ахмедов, Б. А, *История Балха (XVI- Первая Половина XVIII)*, Ташкент 1982.

Бабабеков Х.И. *Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.)*. Ташкент 1990.

Бартольд В.В. *Очерк истории Семиречья*, Москва 1963.

Бейсембиев Т. К. *Тарих-и Шахрухи как исторический источник*, алма-ата 1987.

---

¹⁰⁷ А. Шишов, Указ. соч. С. 173; Е. М. Пещерева, Указ. соч. С. 288.

Бейсембиев Т.К. "Ферганские номады в Кокандском ханстве и их историографы", *Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций*. Алма-Ата 1989.

Бердыев М. С. *Традиционная система питания туркмен (этнокультурный аспект)*. Ашгабат 1992.

Боровков А.К. *К характеристике узбекских "умлаутных" или "уйгуризованных" говоров*, Белек С.Е. Малову. Фрунзе 1946.

Бушков В.И. *Население Северного Таджикистана: формирование и расселение*. Москва 1995.

Бушков, Р. "Ароматы востока" *Татарстан* 1992 Н. 11-12. С. 92-94.

Валидов А.З. *Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й (11 декабря 1914 - 11 декабря 1915)*. Ташкент 1916.

Валиханов Ч. Ч. *О состоянии Алтышара, или шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) (1858—1859), Собрание сочинений в пяти томах. — 2-е изд. Доп. и переработанное. — Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии 1985.*

Валиханов Ч.Ч, *О западном крае китайской империи (Кашгарский дневник-2)*, Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата 1962.

Гаврилов М. *Рисоля сартовских ремесленников*, Ташкент 1912.

Губаева С.С. *Горные таджики Каратегина в Ферганской долине (конец XIX- начало XX в.)*, СЭ. 1987.

Губаева С.С. *Население Ферганской долины в конце XIX - начале XX в. (этнокультурные процессы)*. Ташкент 1991.

Губаева С.С. *Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX в. (по данным топонимии)*. Ташкент 1983.

Джандосова З. *Шах Заман - последний император Афганистана, Страны и народы Востока*. СПб., 1988.

Джетбысбаев Н. *Слово "муг", курганы и каменная баба, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5-й (11 декабря 1899 - 11 декабря 1900)*. Ташкент 1900.

Ершов Н. Пицца, *Таджики Каратегина и Дарваза*. Душанбе 1976.

Ефремова, *Странствование Филиппа, Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II*. Москва 1995.

Жуковская Н.Л. *Пицца кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания)*, СЭ. 1979.

Жуковская Н.А. *Иссык-Кульские калмаки (сарт-калмаки), Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*. Москва 1980.

Захарова И.В. *Материальная культура уйгуров Советского Союза*, Средне азиатский этнографический сборник Москва 1959.

И.В. Виткевича, *Записки о Бухарском ханстве (отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича)* Москва 1983.

Иомудский-Карашхан-оглы Н.Н. *Из народного предания туркмен: О родословной туркмен-иомудов, В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели*. Ташкент 1927.

Исхаков Г.М., Решетов А.М., Седловская А.Н. *Современные этнические процессы у советских уйгуров, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*, Москва 1980.

Кайдаров А. *Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминотворчества, Исследования по уйгурскому языку*, Алма-Ата 1965.

Кармышева Б.Х. *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)* Москва 1976.

Кисляков Н.А. *Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана*. Сталинобод 1954.

Комиссия: *Материалы по районированию Средней Азии*. Кн. 2. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 2. Хорезм. Ташкент 1926.

Костенко Л.Ф. *Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа*. СПб., 1880.

Кузнецов В. С. *Цинская, Империя На Рубежах Центральной Азии (Вторая Половина XVIII - Первая Половина XIX В.)*, Новосибирск 1983.

Кун А. *Очерки Коканского ханств*, Изв. РГО. 1876.

Курбанов А.В. *Еще раз о казыларских (шеретовских) татарах, Этническая и этносоциальная история народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана*. СПб., 1995.

Курбанов А.В. *Ставропольские туркмены: Историко-этнографические очерки*, СПб., 1995.

Куропаткин А.Н. *Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля*. СПб., 1879.

Кутлуков М. "Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством", *Китай и соседи в новое и новейшее время*. Москва 1982.

Люшкевич Ф.Л. *Некоторые особенности пищи у оседлого населения Бухарской и Кашка-Дарьинской областей, Новое в этнографических и антропологических исследованиях: Итоги полевых работ Института этнографии АН СССР в 1972 году*, Москва 1974.

Мейендорф Е.К. *Путешествие из Оренбурга в Бухару*. Москва 1975.

Миклухо-Маклай Н.Д. *Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии*, Москва 1961.

Миклухо-Маклай Н.Д., *Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана*. Ташкент 1959.

Мирза Абдалазим Сами, *Тарих-И Салатин-И Мангитийа (История Мангытских Государей)*, Москва 1962.

Мир-Мухаммед-Амин-И Бухари, *Убадулла-Наме*, Ташкент 1957.

Мокеев А.М. Рец. на: Dor R. Contribution a l'etude des Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, I). Paris 1975.

Молдобаев Н.Б. *Древний Ош: проблемы и перспективы изучения, Изучение древнего и средневекового Кыргызстана*, Бишкек 1998.

Моногарова Л.Ф., *Материалы по этнографии язгулемцев Средне азиатский этнографический сборник*, Москва 1959.

Наливкин В. *Краткая история Кокандского ханства*, Казань 1886.

Наливкин В., Наливкина М. *Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы*, Казань 1886.

Никольская Г.В. *Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX - начале XX вв. (материалы к истории народов Средней Азии)*: Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент 1969.

Пантусов Н. "Западно-китайские народности в Фергане", *Туркестанские ведомости*. 1876. N 19.

Пещерева Е.М. *Гончарное производство Средней Азии*. М., Л., 1959.

Писарник А. К., *Некоторые Данные По Исторической Топографии Городов Ферганы, Сборник Статей, Посвященных Искусству Таджикского Народа*, Сталинобад 1956.

Плоских, В.М., *Киргизы и Кокандское Ханство*, Фрунзе 1977.

Поливанов Е.Д. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык: (К современной стадии узбекского языкового строительства)*, Ташкент 1933.

Похлебкин, В.В. *Чай и Водка и Истории России*, Красноярск 1995.

Пржевальский Н.М. *Монголия и страна тангутов*, Москва 1946.

Решетов А.М. *Калмыки в Средней Азии, Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений: Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Апрель. 1983 г. Л.*, 1983.

Решетов А.М. *Уйгуры в Таджикистане, Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана*, Нукус 1989.

Садвакасов Г. *Язык уйгуров Ферганской долины*, Алма-Ата 1970.

Садвакасов Г.С. *К вопросу о взаимодействии уйгурских и узбекских говоров Ферганы, Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана*, Москва 1980.

Сулевманов, Р. Б., *Моисеев В А Из Казахстана XVIII Века Овнешней и Внутренней Политике Аблая*, Алма-Ата 1988.

Сухарева О.А. *Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов)*, Москва 1976.

Сухарева О.А. *Бухара XIX - начало XX в. (позднефеодальный город и его население)*, Москва 1966.

Тарих-и Бадахшани ("История Бадахшана"), Москва 1997.

Турсунов Н.О. *Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII - начале XX в. (историко-этнографические очерки)*. Душанбе 1991.

Узбекско-русский словарь. Ташкент, 1988.

Файзиев Т. *Узбеки-курама (в прошлом и настоящем): Автореф. дис. канд. ист. наук*. Ташкент 1963.

Федченко А. П. *Путешествие в Туркестан*, Москва 1950.

Хамиджанова М.А. *Пицца, Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана*, Душанбе 1973.

Цыбиков Г.Ц. *Избр. труды*. Новосибирск 1981.

Чимиигдоржиев Ш. Б., *Взаимоотношения Монголии И Средней Азии В XVII-XVIII Вв.*, Москва 1979; *Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР*. Л., 1932.

Шаниязов К. *К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента)*. Ташкент 1974.

Эрдниев У.Э. *Пицца и напитки калмыков*, Элиста 1962.

Этнография питания народов Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. М., 1981. С. 128,155.

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches,
Yıl/Vol. 5, Sayı/No. 2 Güz/Fall 2020
ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı) : 2548-091X

Kitap Tanıtımı/Book Review

Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, Yayına
Haz.: Salim Koca ve Sinan Tarifçi, İstanbul 2020, Kronik Kitap, 607 s.,
ISBN: 978-605-7635-71

Mehmet Akif ERDOĞRU*

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünün değerli hocalarından merhum Prof. Mehmet Altay Köymen'in (1915-1993) *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı* başlıklı yeni bir kitabı yayınlanmış bulunmaktadır. Köymen Hoca'nın bu kitabı ne zaman ve hangi şartlarda hazırladığını ve hayatta iken neden yayımlayamadığı üzerine, onu şahsen tanıyan, ondan lisans ve lisansüstü dersler almış ve Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda onun asistanlığını yapmış bir

---

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
aerdogru@gmail.com. ORCID: 0000- 0003-0647-519X.
(Makale gönderim tarihi: 23.11.2020; Makale kabul tarihi: 30.11.2020)

akademisyen olarak, bazı bilgiler vermek istiyorum. Köymen Hoca (namı diğer İmparator), emekliliğine yaklaştığı dönemlerde, Anadolu Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad ve devrinin tarihini yazmak için İbn Bibî'nin Farsça *Selçuknâme'sini* fişlemek ile meşguldü. 1983-84 eğitim öğretim yılında hem bölüm başkanlığı görevini yapıyor hem de I. Keykubad ile ilgili bilgileri toplamaya çalışıyordu. Fırsat buldukça, etrafındakilere, 'Anadolu'yu Türklere vatan yapan bu Selçuklu sultanının tarihinin yazımını bitirmek üzere' olduğunu, teksir kâğıtlarına kendi el yazısıyla, 'dağ gibi' yazdığını ifade ediyordu. Bu sözleri, o dönemin diğer akademisyenleri gibi, ben de kendisinden pek çok defa duymuşumdur. Ancak, kendisinin bana ifade ettiğine göre, kitabının başlığı 'Uluğ Sultan Alaeddin Keykubad ve Zamanı' olacaktı, yoksa şimdiki başlık olan 'Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı' değildi. Bu tasarrufun, yayına hazırlayanlar veya yayınevi tarafından yapıldığını sanıyorum. O yıllarda bu konuda Türk Tarih Kurumu'nda sanırım iki kez konferans verdi ve bu konferansın sonuçlarını TTK.'nın yayınladığı 'Belleten' dergisinde yayımladı. 1980'den sonra Atatürk devrimlerini yeniden yerleştirebilmek amacıyla, Osmanlı Tarihi kısmen göz ardı edilerek, 'Anadolu'yu vatan tutmuş Selçukluların tarihine' yeniden dönüldü. Bu koşullar altında, Köymen Hoca'nın tezine göre, I. Alaeddin Keykubad 'Selçuklu devri Türk tarihinde fevkalade bir rol' oynamıştı. Atatürk devrini 'Türk tarihinden tecrit ederek' anlamak mümkün değildi. O, imrendiği hocası Fuat Köprülü'nün (1890-1966) 'Türk devletlerinde devamlılık' görüş ve metodunu çok beğenir ve araştırmalarında uygulamak isterdi. Ona göre, I. Keykubad, 'vatan kurucusu Alp Arslan', 'vatan koruyucusu II. Kılıç Arslan' ve 'vatan kurtarıcısı ve yeni bir rejimin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında, 'vatan birliğinin sağlayıcısı, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devletinin sınırlarına ulaştırıcısı' olarak Türk tarihindeki şerefli yerini almıştı. Köymen Hoca, Alman tarihçilerden etkilenerek, Keykubad'ı 'vatan kapsamında bir bağlama' oturtmaya çalışıyordu. Yine, ona göre, 'Keykubad'ın izlediği ekonomik politika sayesinde Anadolu halkı o kadar zenginleşmişti ki biriken servet Avrupalılarınkinden çok fazlaydı. Onun devri bir bolluk ve refah devri idi. Kırım ve Harezm'den Anadolu'ya gelen veya getirilen Türkmen ve Kıpçaklar 'tehcir ve iskân siyaseti çerçevesinde' ticaretin

gelişmesini sağlayan insan gücünü oluşturdu. Keykubad, Anadolu'da harap olan şehirleri imar etti, yeni bir tarım politikası izledi, ticaret yollarını açık tuttu,' Türk vatanını' dış düşmanlara (Harizmşahlar) karşı korudu ve devletini bugünkü Türkiye'nin sınırlarına ulaştırdı ve bu sınırlar içinde 'milli birlik' kurdu. Onun sayesinde Anadolu'da akıllara durgunluk veren bir 'medeniyet ve refah' kazanıldı. Onun bu görüşleri, o dönemlerde, belli resmi çevrelerde taraftar buldu. Köymen Hoca'da bu teveccühten gayet memnundu. İran'daki Büyük Selçuklu İmparatorluğunun tarihini yazmayı bırakarak bu vatani bize sağlayan Türkiye Selçuklularının tarihini milli çerçevede yazmaya' yönelmişti. O sıralarda, hocanın çalışma odasına (Tarih Bölümü koridorunun sonundaki ikinci oda) en sık girenler, arasında merhum Prof. Feda Şamil Arık (1955-2009) (o sıralarda doktorasını yapıyordu ve araştırma görevlisiydi), ben (yüksek lisans dersleri alıyor ve aynı zamanda araştırma görevliydim) ve merhum Prof. Salim Koca (1952- 2020) (doktora tezini hazırlıyordu ama bölümde araştırma görevlisi değildi) vardı. O sıralarda araştırma görevlisi olan Prof. Eşref Buharalı da arada sırada bize katılıyordu. Zaman zaman, onun çalışma odasına, rahmetli Prof. Aydın Taneri (1932-1997) de gelir ve Köymen Hoca'ya eski bir talebesi olarak selam ve saygısını iletirdi. Hoca bu ziyaretlerden fevkalade memnun olurdu. Yine o yıllarda lisans öğrencisi olan Mehmet Ali Hacıgökmen (şimdi Selçuk Üniversitesinde profesör) arada sırada gelirdi. Lisansüstü öğrencilerine karşı otoriter ve ciddi bir yaklaşım sergilerdi. Bana 'hocası Köprülü'nün kendisinden beklediği, ustalık devri eseri olarak, bu kitabı yazdığını' da ifade etmişti. Zira artık Selçuklu tarihinde yaşayan bir otorite olarak (1984-85 yılları) kendisini *eruditiona* ulaştığı dönem olarak görüyordu. Bunların yanı sıra emekliliği gelince dekanlık hocaya çalışma odasını hemen boşaltmasını istedi. Hâlbuki diğer bölümlerdeki emekli hocalara (Sümeroloji'de Prof. Emin Bilgiç (1916-1996) gibi) böyle bir talimat gönderilmemişti. Hoca, buna çok üzüldü. Hatta dönemin dekanının doçentlik jürisine katıldığını, hocası olduğunu, kendisinin telaffuzuyla 'Umumi Türk Tarihi pifefösörü' olarak bunun kendine yapılmaması gerektiğini sıkça ifade etti. Hatta bu konuda resmi yollara da başvurdu. Ama Dekanlık kısa sürede odasını boşalttırdı. Hoca kitaplarını evine götürmek zorunda kaldı. Bu sırada

epey sıkıntı yaşadı. Bu sebeple 1985'ten sonra çalışmaları aksadı. Evinde çalışmadığı için Türk Tarih Kurumu'nda kendisine bir ofis ile bir uzman yardımcısı tahsis edildi. Ama hoca kısa bir süre sonra orada da çeşitli sebeplerden dolayı çalışamaz duruma geldi. Hoca, TTK.'da bana rastladığı zaman, dert yanardı. İki temel hassasiyeti vardı. İlki, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik durumu üzerine yazdığı raporların siyasi parti liderlerince veya temsilcilerince okunmaması ve hatta hiç dikkate alınmaması; ikincisi de yaptığı doçentlerin kendisine vefasızlık göstermesiydi. Emekli olduktan sonra, 1989'a kadar, hocayı bir kez bile Tarih Bölümü koridorunda görmedim (Ben, 1989'da DTCF'den ayrılarak Ege Üniversitesi'ne gittim). Bölüm Başkanı iken çevresinde olanların çoğu, emekli olduktan sonra hocayı terk etmişlerdi. Bu konuda bana dert yanar, 'bunlara ne zararının dokunduğunu' sorardı. Bu dönemde, kafasını meşgul eden üçüncü bir konu da işte bu Alaeddin Keykubad kitabıydı. Hoca, çalışma odasından eve taşınırken 'dağ gibi yazdığı teksirlerin kaybolduğunu' ve hatta 'odasına giren biri tarafından aparıldığını' ifade ediyor ve bir kişinin de ismini açıkça telaffuz ediyordu. Uzun süre bu teksirleri aradı. Vefatından sonra, kitaplarının bir kısmı İstanbul'da Enderun Kitabevi'nin sahibi Ahmet Bey tarafından satın alındı ama bu teksirler terekesinde çıkmamıştı. Öyle anlaşılıyor ki, bu teksirler sonradan birileri tarafından bulunmuş veya muhafaza edilmiş ve böylece bu kitap ortaya çıkmıştır. Böylelikle hocanın emekleri zayi olmaktan kurtarılmıştır.

Rahmetli Köymen Hoca'nın bu çalışması esas olarak İbn Bibi'ye dayanıyor. O yıllarda İbn Bibi'nin Türkçe tercümesi henüz yapılmamıştı. Prof. Adnan Erzi ile Prof. Necati Lügal'ın (1881-1964) faksimile baskıları kullanılıyordu. *Selçuknâme*'de bazı pasajlar edebi Farsça ile yazıldığından, anlaşılması zordu. Bunun Farsçadan Türkçeye tercümesi sonradan Prof. Mürsel Öztürk tarafından yapıldı ve Kültür Bakanlığı tarafından yayımlandı. Bu sayede İbn Bibi, Türk okurlar ile buluştu. Bu tercüme Anadolu Selçukluları devri Türk tarihine büyük bir katkı yaptı. Bu vesile ile belirtmeliyim ki Prof. Mürsel Öztürk'ün bu alandaki katkıları çok değerli ve önemlidir. Köymen Hoca'nın derslerde bana verdiği bilgiye göre, merhum Prof. Adnan Erzi, İbn Bibi'yi Latin harfleri ile DTCF

Matbaasında dizdirtmiş ama son dakikada yayınlama kararından vazgeçerek fasikülleri imha ettirmişti. Bu durumu haber alan Köymen Hoca, matbaadan bazı fasikülleri elde etmeyi başarmıştı. O, hem bu fasiküllere hem de tıpkıbasımını inceliyordu. Adnan Hoca'nın bu kararını üzüntüyle karşıladığını pek çok kez ifade etmişti.

Köymen Hoca'nın bu kitabı o yıllarda tuttuğu fişlerden ve kendi yorumlarından oluşuyor. Hocası Köprülü'den öğrendiğine göre, bir kitabın tasnifi, kitabından kendisinden daha önemlidir. Bundan dolayı, hoca genellemelerden kaçır, bilgileri en küçük ayrıntısına kadar tasnif ederdi. Tarih ilminin görevi 'konuları küçük parçalara ayırmak' derdi. Dolayısıyla bu metodu, yeni yayımlanan bu kitabında da görüyoruz. Ancak eksik olan nokta, tahlil ve terkiplerin az oluşudur. Hoca, eğer zaman bulabilseydi, sanırım daha geniş tahliller yapacaktı. Bu haliyle, on üçüncü yüzyıl Anadolu Türk tarihine katkı yaptığı açıktır. Bu konuda bir misal vermek isterim: *tahrir sisteminin* I. Alaeddin Keykubad devrinde (1220-1237) Sökmen vilayetinde uygulanmış olduğunu tespit etmiştir. Kemaleddin Kamyar, Sökmen (Ermen) vilayetini (Van Gölü çevresi) fethedince, sultan Alâeddin Keykubad, vezir Kara Arslan, pervane Taceddin ve müstevfi Sadeddin'den oluşan bir heyeti, emlak, akar, araziler ve çiftçileri yazmak için Sökmen vilayetine göndermiştir. Bu heyet orada vergi sahiplerini tespit etmiş, ölenlerin ve yurtlarına geri dönenlerin emlakini yazmıştır. Geri gelenlere para, tohum ve hayvan vermişlerdir. Eski vergilerin toplanmasında onlara müsamaha göstermişler veya vergilerini tamamen silmişlerdi. Köylüler, bu tedbirler sayesinde tarım ile meşgul olabileceklerdi. Hoca, bu tür görevlerin *Divan-ı Pervegani'*ye ait olduğunu belirtmiştir (s. 163-4, 343). Yerlerinden kaçan bölge halkı bu uygulamadan sonra geri yerlerine dönmüşlerdir. Bu uygulama, açıkçası *Osmanlı tahrir ve ortakçı sisteminin* temelini oluşturur. Selçukluların bu sistemi kendilerinin mi keşfettiği yoksa kendilerinden önceki uygulamaları mı sürdürdükleri ayrıca bir araştırma konusudur. Bu konuda Bizans, Çin, Moğol devletlerini etkisinin olup olmadığı ayrıca araştırılmalıdır. Ancak, Osmanlı *tahrir defterlerine* benzer resmi defterlerin, Anadolu Selçuklu Devletinde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular zamanında

211 Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı

tutulmuş böyle bir defter ne yazık ki zamanımıza ulaşmamıştır. Müteveffa Prof. Bernard Lewis (1916-2018), Selçuklularda ve İlhanlılarda defter tutma uygulaması üzerine, Lügal, Erzi, Houstma, Togan, Kazvini, Duda, İkbal ve Hinz gibi âlimler sayesinde elde ettiği şu bilgileri vermiştir. 'Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu Selçukluları ve Eyyubiler zamanında defter tutma uygulamasında bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. Fakat daha önceki devirlerde (Çin, Moğol ve Uygur) yapılan uygulamaların çoğunun, bu devletler tarafından da sürdürüldüğü görülmektedir. Teknik konularda özellikle istatistiksel veri toplama ve sunma hususunda gelişmeler olduğu görülmektedir. Anadolu Selçuklu Sultanlığındaki bazı bürokratik uygulamalar, İbn Bibi'nin *El-Evâmirü'l-Alaiyye*'sinden elde edilebilmektedir. Vergi ve toprak işleriyle ilgili bu defterler, *Divan-ı A'la*'da muhafaza edildi. Yeni yerler kazanıldığı veya elde edildiği zaman, yeni *tahrirler* yapılırdı. İbn Bibi'ye göre, Sinop, Ahlat ve Antalya için bu tür defterler düzenlendi. Yazıcıoğlu'nun ifadesine göre, İzzeddin Keykavus'un saltanatı süresince Sahib-i Divan Dairesi ile Emvâl Defterlerinin korunması, Anadolu Selçuklu ülkesinde *hatt, siyakat, belağa, inşa ve hisab* hususlarında uzman olan Hoca Bedreddin Horasanî'ye havale edildi. Aynı zamanda Hoca Fahreddin Ali Tebrizî, *inşa ve mektubât* işiyle görevlendirildi. Divan-ı Vezaret'teki 12 defterin her biri, bir *üstad*'a emanet edildi. Başka bir vesileyle, Emir-i Arız Dairesi, *inşa ve siyakat* üzerine uzman olan Şemseddin'e emanet edildi. Yazıcıoğlu, bu dairenin askeri defterlerin (çeri defteri) kontrolünü de yaptığını yazar. *Atabetü'l-Ketabe*'ye (ed. M. Kazvini ve A. İkbal, İran 1329, s. 39-40) göre, Divan-ı Arız'a benzer atamalar, Sultan Sancar tarafından da yapılmıştır. Adıgeçen kitaptaki bir pasaj, 24 adet *tahrir memurundan* söz eder. Toprak ve vergilerle ilgili Divan-ı Vizaret'tekilerin sayısı 12; askerler, tımarlar ve ödemelerle ilgili listeleri tutan Divan-ı Arız'deki *tahrir* memurlarının sayısı da 12 idi. Yazıcıoğlu'nun zikrettiği bir şiirde, bu rakam tekrarlanır ama bu rakamın, Oğuz Destanındaki 12 rakamıyla ilgili olmasından dolayı bir şüphe uyandırmaktadır. Aynı şiir, toprak kayıtlarıyla ilgili bir yorumda bulunur. Biz, ilk kez, İlhanlılar döneminden itibaren bu tür muhasebeler üzerine detaylı risalelere sahibiz. Biri, Felek Ala-i Tebrizî'nin *Saadetnâme*'si (1307'de tamamlandı), diğeri de Abdullah b. Muhammed b. Kiya el-

Mazanderanî'nin *Risale-i Felekiyye*'si (tahmini 1363'de tamamlandı) olmak üzere, iki önemli eser, Zeki Velidi Togan (1890-1970) tarafından keşfedildi ve tahlil edildi. Herat'ta tahmini 1441'de yazılmış olan bir Timurlu elyazması da Adnan Erzi (1923-1990) tarafından keşfedildi. 1337-38 tarihli tam bir bütçe, Z. Velidi Togan tarafından bulundu. İlk ikisi, *Saadetnâme ve Felekiyye*, W. Hinz tarafından ayrıntılı biçimde çalışıldı. *Risale-i Felekiyye*'nin edisyon kritiği, 1952'de Hinz tarafından yapıldı. Bu çalışmalar temel olarak yedi farklı defterin tutulduğunu ortaya çıkarmıştır. 1-*Ruzname*, 2-*Defter-i Avarıza*, 3-*Defter-i Tevcihat*, 4-*Defter-i Tahvilat*, 5-*Defter-i Müfredat*, 6-*Camiü'l-Hisab*, 7-*Kanun*'.¹ Bilinenler çerçevesinde, Köymen Hoca'nın, I. Keykubad devrinde *tahrir* uygulamasının Sökmen vilayetinde yapılmış olduğunu keşfetmesi, bu alana yapılan yeni bir katkıdır. Eleştirilebilecek bir nokta, merhum Prof. Salim Koca tarafından yazılan Giriş kısmıdır. Zira bu kısım konuyla doğrudan alakası olmayan farklı konulara (Türklerin en eski devirlerine ve tarih metoduna) hasredilmiş ve kitabın insicamını bozmuştur. Bir de, bu konudaki modern araştırmalar analitik olarak kullanılmış olsaydı, bu konudaki başyapıtlardan biri olacaktı.

Son olarak, bu teksirleri saklayan ailesine ve dürüstlük göstererek hocanın teksirlerini ölümünden 27 yıl sonra merhum hocanın adına yayınladıklarından dolayı, yayına hazırlayanlara ve yayınevine teşekkür etmek gerekir.

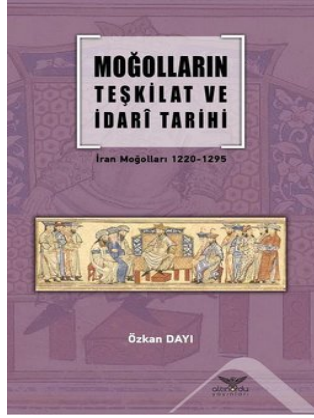
¹ Bernard Lewis, 'Daftar', *Encyclopedia of Islam*, vol. 2, second edition, Leiden, s. 80-81.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, 530 s., ISBN: 978-605-7702-46-3

Kurban DURMUŐLU*

İlhanlı Devleti, Mönğke Han'ın 1 Temmuz 1251 tarihindeki kurultayda Büyük Moğol Han'ı olmasından sonra, Ön Asya'da istediğı sonucu alamayan Moğol komutanlarının yerine kardeşi İlhan Hülegü göndermesiyle, İran coğrafiyasında 1256 yılında başkenti Tebriz olarak kurulan devletin adıdır. İran coğrafiyası jeopolitik konumu sebebiyle İlhanlı Devleti'ni siyasi, sosyal ve kültürel tarihin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Nitekim adı geçen coğrafya İlhan Devleti'ni bu dönemde Altın Orda, Çağatay, Memlûk, Anadolu Selçuklu Devleti, Gürcü

---

* Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, zerkurban@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-5847-1209.
(Makale gönderim tarihi: 10.07.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

214 Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi

Krallığı ve Ermeni Prenslükleri ile ikili ilişkiler içerisine sokmuştur. Bu çerçevede dönemine göre başarılı sayabileceğimiz bir yönetim anlayışı benimseyen İlhanlılar, bunu sadece askeri başarılarına değil; aynı zamanda düzenli teşkilat yapılarına borçlu oldukları şüphesizdir. Bu açıdan elimizdeki eser İlhanlı Devleti özelinde teşkilat ve idarî tarih üzerine oldukça önem arz etmektedir. Özkan Dayı tarafından doktora tezi olarak çerçevesi çizilen ve 2020 yılında Ankara'da Altınordu yayınları tarafından çıkarılan *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)* başlıklı bu çalışma, genelde Moğol tarihi özelde ise İlhanlı tarihi alanında büyük bir boşluğu dolduran incelemedir.

Özkan Dayı'nın bu eseri giriş ve üç bölümün yanı sıra, kaynakça, okuyucunun işini kolaylaştıracak zengin bir dizin ve eklerden oluşmaktadır. Dayı, giriş kısmında (s. 19-54) konuyla ilgili özellikle farsça yazılı kaynaklara dair geniş bir değerlendirmenin ardından, Moğol dönemi idarî yapılanmanın etkilendiği bozkır geleneğinin yanı sıra, Sâsânî, Çin, Hârizm, Uygur ve Selçuklu devlet geleneklerinin Moğol Devleti'ni nasıl etkilediğini örneklerle ele almıştır. Zira Moğol Devleti'nin geniş hâkimiyet coğrafyası göz önüne alındığında bu etki kaçınılmazdır. Dolayısıyla Moğol Devleti'nin kendi teşkilat ve idarî yapısında adı geçen devletlerden tevarüs eden geleneğin etkisi vurgulanmıştır.

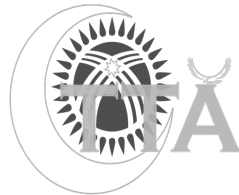
Eserin birinci bölümünü (s. 57-949) siyasî tarihe ayıran Dayı, iki başlık halinde önce Cengiz Han'dan başlayarak sırasıyla Mönğke Han'a kadar Moğolların siyasî tarihini ana hatlarıyla ele almıştır. Ardından İlhan Hüleğü'nün İran coğrafyasına gelmesiyle başlayan süreci İlhan Geyhâtû'ya kadar getirerek, İlhan Devleti'nin İran coğrafyasındaki siyasî tarihini adı geçen İlhanlar dönemiyle sınırlandırmıştır. Bu iki başlıkla bölümü sonlandıran Dayı, bu bölümde bundan sonraki bölümlerin çerçevesini çizerek, teşkilat ve idarî yapıyı bu devlet adamlarının dönemleriyle ele almıştır.

Özkan Dayı'nın İran'daki İdarî bürokrasiye yer verdiği ikinci bölüm (s. 97-282), on iki alt başlıkla eserin en hacimli kısmını oluşturmaktadır. İlhanlı öncesinde Moğol Hanlarının İran coğrafyasına gönderdiği sivil ve askeri idarecilerini yanı sıra, İlhanlı Devleti'nin bölgede teşekkülünden

sonra hükümdarların görevlendiği devlet adamları, nâib ve müşriflerin bölgedeki yönetim anlayışlarını ve onların bölgedeki uygulamalarının yansımalarını ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca bu dönemdeki devlet adamları arasındaki çekişmelere değinerek, bölgedeki güç mücadelelerini izah etmiştir. Devamında Anadolu'ya, Bağdad'a, Diyâr-i Bekr ve Diyâr-ı Rebî'a, Fars'a, Kirmân'a, Horasan'a, Mâzenderan'a, İsfahan'a, Irak-ı Acem'e, Meyyâfârikîn'e, Mardin'e, Azerbaycan'a, Arrân'a ve Gürcistan bölgelerine atanan devlet adamları hakkında doyurucu bilgiler sunar. Bu sayede geniş İlhanlı coğrafyasında görev alarak teşkilat ve idarî yapıya hizmet eden bürokratların isimleri bir bütün halinde sunmuştur.

Dayı, eserinin son bölümünü (s. 285-428) İran Moğolları'ndaki idarî ve malî teşkilata ayırmıştır. On altı başlıkta incelediği bu bölümde ilk olarak İran Moğolları'ndaki bürokrasinin gelişimini ele almıştır. İlhanlılar'ın buradaki başarısını yönetim kadrosuna ve hâkimiyet altında tuttuğu coğrafyalarda uyguladığı baskıcı politikaya bağlamaktadır. Bunun ardından yazar, dîvânlar konusunu ele alarak, bu dîvânların temelini Cengiz Han döneminde özellikle Uygur ve Çinli müşavirlerin desteğiyle ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ancak İlhan Hülegü'nün Ön Asya'da özellikle İsmâ'îliler ve Halifelik meselesiyle ilgilendiği için idarî işleri ihmal ettiğini söyler. Özellikle din faktörünün de dîvân bürokrasisinde önemli olduğu vurduğunu yaptıktan sonra, İlhanlı Devleti'ndeki on bir dîvânın ayrıntılı olarak yapısına, işleyişine ve görevlerine dair kıymetli bilgiler aktarmıştır. Resmî dil ve yazıya dair başka bir alt başlıkla üçüncü bölüme devam eden yazar, burada da özellikle Uygur yazısının Moğollar üzerindeki etkisini ele almıştır. Uygur yazısının Pekin'den Karakorum'a, Tebriz'den Merağa'ya kadar geniş bir alanda yayıldığını vurgular. Ardından Moğol devlet sistemleri içinde kullanılan bazı bürokratik terimlerin günümüzdeki karşılıkları verilerek ele alınması, genelde bütün Moğollar özelde ise İran Moğollarındaki idarî yapının anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu terimlerin eserde bütün halinde ayrıntılı bir şekilde ele alınması eseri ön plana çıkararak önemli özelliklerinden biridir. Devamında para ve sikke, hazine, vergi sistemlerini ele alarak, bu sistemlerin süreç içerisinde değişim ve

dönüşümünü ortaya koymuştur. Toprağa dayalı ekonomik yapının işleyişine dair verdiği bilgilerde, sulama sistemlerini tahrip edilmesinin tarım ekonomisini nasıl etkilediği izah ettikten sonra, toprak idaresinin işleyişine değinerek üçüncü bölümü sonlandırmıştır.

Özkan Dayı sonuç kısmında İran Moğolları'nın, Büyük Moğol Devleti'nin uyguladığı idarî yapıdan çok farklı olmadan, İran coğrafyasındaki unsurlarla etkileşime girerek yeni bir idarî anlayışı başarılı bir şekilde uyguladıklarının altını çizer. Ayrıca İran Moğolları'nın kendine has uygulamalarıyla kendisinden sonra bölgede kurulacak olan devletler için de idarî ve bürokratik açıdan örnek teşkil ettiğini vurgular.

Sonuç olarak Özkan Dayı'nın önemli ve zor bir konuda hazırladığı bu eseri, büyük bir çabanın ürünü olduğu ortadadır. Hem birinci el kaynaklar üzerinden İlhanlı öncesiyle değerlendirmesi, hem de dönemin kaynaklarını titizlikle inceleyerek zengin bir kaynakça sunması açısından oldukça kıymetlidir. Ayrıca bu eserin Moğol tarihi sahasında incelediği konu bakımından büyük bir öneme haizdir. Moğol sahasına özellikle teşkilat ve idarî alanda önemli katkı sağlayan bu çalışmanın, birçok araştırmacıya ve araştırmaya ışık tutacağı yadsınamaz bir gerçektir.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, 391 s., ISBN: 978-605-155-928-5

Emre ÖZSOY*

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönem, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar için bir dizi değişimin yaşandığı yıllar anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle; bir taraftan Rus emperyal siyasetinin Uralları aşarak Türkistan'a doğru ilerlemesi görülürken diğer taraftan Kazan merkezli İdil-Ural boylarında ve Karadeniz'in hemen kuzeyinde, Kırım sahralarında "modernleşme" şeklinde ifade edebileceğimiz bir fikir hareketi doğmaktaydı. Popüler

---

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, emreozsoy206@gmail.com
(Makale gönderim tarihi: 28.10.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

söylem ile bu hareket, “Ceditçilik” başlığı altında günümüze kadar ulaşırken, hakkında yapılan çalışmalar gün geçtikçe daha da artmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, daha öncesinde yine Sovyet baskısından kaçan Türk aydınlarının kaleminden öğrendiğimiz bu dünya, artık bizlere daha yakındır.

Özgün adı; “Tatar Empire: Kazan’s Muslims and the Making of Imperial Russia” olan ve Kazan Hanlığının işgalinden 1917 Ekim Devrimi'ne kadar olan süreçte Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazan Tatarlarını konu edinen eser, Kadri Mustafa Orağlı tarafından Türkçeye kazandırıldı. Eser, doğrudan Ceditçilik üzerine odaklanmakla birlikte öncesi ve sonrası ile Rus İmparatorluğu ve Kazan Tatarları arasındaki ilişkilere yoğunlaşmaktadır. Böylece hemen hemen her yönüyle Kazan çevresinin imparatorluk içerisindeki yükselişi, kendi millet ve dindaşları üzerindeki etkisi incelenmektedir. Çalışma, giriş ve sonuç ile birlikte toplamda dokuz bölümden oluşmaktadır. Zengin bir kaynakçaya sahip olarak doğrudan arşiv belgeleri ve ana kaynaklar kullanılmış, dönemin yazılı basınından istifade edilmiştir. Ayrıca eklenen dizin ile okuyucu için büyük bir kolaylığın sağlandığı da görülmektedir.

Danielle Ross, çalışmasının giriş kısmında çok da ayrıntıya girmeden; Kazan Tatarları ve onların Rusya ile ilişkisi, idarenin Türkistan'a açılan kapı üzerindeki bu insanlara bakışı ve modernleşme kavramının Kazan Tatarları ile bağı üzerinde durmaktadır. Bu alanda yapılmış bazı çalışmalara ve Sovyet literatürünün bu fenomene bakışına değinirken, Allen Frank ve Michael Kemper gibi sahanın önde gelen isimlerini de unutmamaktadır. Bunun dışında girişte çalışmanın amacına yer verilmiş ve bölümlerin tanıtımı yapılmıştır. Bölümde dikkat çeken nokta, yazarın Kazan Tatarlarını nasıl gördüğü veya onları Rus İmparatorluğu içerisinde nereye yerleştirdiğidir. Ross, Kazan Tatarlarını (daha çok ulemayı), Rus bürokrasisi ile daha doğudaki Müslüman halklar arasında ilişkiyi tesis eden, dengeyi kuran yapı olarak görmektedir. Bu pozisyonda Tatarlar, bir taraftan Çarlık idari makamlarının kendilerine tanıdıkları fırsatlardan istifade ederken diğer taraftan da içerisinde yaşadıkları imparatorluğa hizmet etmekteydiler. Ross, bir bakıma bu değerlendirmesi ile her iki taraf arasındaki birbirine muhtaçlığı, belki de daha doğrusu karşılıklı

kazanç durumunu ifade etmektedir. Yazar aynı zamanda karmaşık yakın ilişkiler sarmalında Kazan Tatarlarını, Rus idaresinin her türlü asimilasyon (Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma başta olmak üzere) faaliyetlerine rağmen ayakta kalmayı başaran bir millet olarak düşünmektedir.

İlk bölüm, “Yerleşimci Ulemanın Çağı” başlığı ile verilmekte ve yazar, Rus hükümeti ile Kazan Tatarları arasında gelişen ilişkiler üzerine odaklanarak, konuyu çok da genişletmeden Kazan’ın işgali sonrasında idare tarafından Müslümanlara yapılan baskılara yer vermektedir. Bu anlamda Ross, Korkunç İvan sonrası Müslümanlar açısından bir rahatlama evresi olmaktan çok ötede görerek, Çar Aleksey Mihayloviç ve oğlu III. Feyodor dönemlerinde yapılan anti-İslâm politikalarına değinmektedir. Daha sonrasında ise baskılar içerisindeki Müslümanların, Kazan ulemasının -her ne kadar halk tarafından bu sorunun göz önüne alındığı tam olarak bilinmese de- Rusya’yı dâr-ül islâm olarak düşünmelerinin mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Cevabı ise örnek olarak verdiği Yunus. b. İvanov ve oğulları üzerinden bulma arayışına girmektedir. Böylece o, ulemanın zihnini karıştıran bu soruya yine ulemanın verdiği rahatlatıcı cevap ile en azından toplum üzerinde otoriteye sahip dinî sınıfların düşüncelerini ortaya koymuş olmaktadır. Ross, bu örnek üzerinden aslında Yunusovlar gibi bir dönem Rus hizmetinde çalışmış ve onların güvenini kazanmış ulema sınıfının, karşılıklı kazanç düşüncesi içerisinde hükümet ile iyi geçinerek İslam’ı bu topraklarda güçlendirme ve yaşanan ya da yaşanacak olan İslâm karşıtı politikalara karşı Müslümanları dizginleme ve kontrol etme fikrini vurgulamaktadır.

Ross, aynı bölümde Tatar ulema sınıfı ile hükümet yetkilileri arasında gittikçe canlanan ilişkileri Rusya’nın emperyal dilekleri ve bu yöndeki faaliyetleri ile birlikte sunmaktadır. Bu anlamda Kazan Tatar uleması, gerek XVIII. yüzyıl isyanları neticesinde gerekse Orenburg gibi hem Türkistan’a hem de Urallara açılan merkezlerin inşa edilmesinde ve bu süreçte Kazak ve diğer unsurların karşı muhalefetinde hükümet yardımcısı olarak öne çıkartılmaktadır. Yine bu yardımcı pozisyonun getirisi olarak 1788 yılında II. Katerina döneminde tesis edilen Orenburg

Müslüman Ruhanî Meclisi'nin idaresinde Kazan Tatar ulemasının yer alması bir kazanç olarak yorumlanmaktadır. Devamında yazar, bu kuruluş ile Rusya'nın emperyal hedefleri için Kazan ulemasını kullanımına dikkat çekerken aynı zamanda ulemanın yükselişini, imparatorluk içerisindeki kendi ırk ve dindaşları arasında ön plana çıkışını ortaya koymaktadır. Ross bu sayede, II. Katerina ne düşünürse düşünsün ya da ne planlamış olursa olsun, söz konusu Ruhanî Meclis'in kuruluşu ile Kazan Tatar ulemasının imparatorluk içerisine dâhil oluşunu dile getirmektedir. Diğer taraftan o, adı geçen kurumun işlevselliğine ve özellikle Kazak steplerinin imparatorluğa dâhil edilmesinde ifa ettiği göreve de bölümün sonlarında yer vermektedir.

İkinci bölüm, "İlmî Prestiji Artırma Sanatı" başlığını taşımakta ve Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi üzerinde durulmaya devam edilmektedir. Yazar, meclisin farklı özelliklerine ya da çalışma prensiplerine odaklanmaktan ziyade onun Müslüman ulema sınıfı elinde nasıl da kendi toplumları üzerinde bir otorite aracına dönüştüğünü incelemekle yetinmektedir. Buna örnek olarak da hem bu otoriteye ihtiraslı bir şekilde ihtiyaç duyan hem de bu uğurda Rus hükümet memurları ve idari makamları ile birlikte çalışan ilk müftü, Muhammedcan Hüseyinov'u¹ ele almaktadır. Hüseyinov'un otorite tutkusu nedeniyle Tatar uleması ile savaşı ön plana çıkartılmaktadır. Ross, bu bölümde önemli bir noktaya değinerek aslında Tatar yenileşme hareketi içerisinde, belki de en şiddetli şekilde 1905 sonrasında tartışılan Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi'nin nüfuz alanına da değinmektedir. O, söz konusu meclisi Müslüman toplum ile Rus hükümeti arasında fakat Müslümanlara daha yakın olarak konumlandırmaktadır. Bu, az sayıda memura sahip, hükümete karşı belirli sorumlulukları bulunan fakat Müslümanların daha geniş bir alanda faaliyette bulunmasına izin veren bir yapı anlamına geliyordu ki,

---

¹ Müftü Muhammedcan Hüseyinov için bakınız. İsmail Türkoğlu, Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.158-160.

bu da doğrudan imparatorluğun müdahalesi dışında kalan geniş bir alanı Müslümanların inisiyatifine bırakmaktı.

Eserin üçüncü bölümü, “Kolonyal Ticaret ve Dinî Uyanış” başlığı ile sunulmaktadır. Ross, ulema arasındaki dinî canlanmayı, Tatar millî burjuvazinin oluşumuyla birlikte ele almaktadır. Yazar, gittikçe gelişen ve Çin’e kadar uzanan Rus kapitalizminin gelişimiyle, onun içerisinde kendisine yer edinen, daha doğrusu ondan yararlanmasını bilen Tatar millî burjuvazisinin kendi eğitim kurumlarına yaptıkları katkılara odaklanmaktadır. Bu katkıya kâğıt ve kitabın artık nadirlikten ziyade olanaklı hale gelmesi de eklenince ortaya “daha çok okuyan bir toplum” çıkmıştır. Bu durum, dindarlık ve eğitimin birbiri ile ilişkilendirildiği bir toplumda ulema için iyi sonuçlar doğursa da aslında onlar, bir taraftan da eleştiri oklarının hedefi haline geldiklerinin farkında değildirler. Bilgiye ulaşmanın kolaylaşması ve daha çok kişinin İslâmî eğitime eğilimi, ulemanın otoritesine vurulacak kılıcın ilk işareti olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Ross bu bölümde; değişen hayat şartları içerisinde Tatar ulemasının gelenekten kopmadan mücadelesine değinirken, Ruslarla iç içe geçmekte müthiş bir hızla hareket eden Müslüman toplum üzerindeki etkisine ve onu kontrol etme tutkusuna yer vermektedir. Bölümün sonlarında yazar, yeni hayat şartları içerisinde Rusya ve İslâm arasındaki ilişkiye tekrar eğilmektedir. Ona göre artık İslâm, Rusya’nın emperyal politikası için kullanacağı çizgiden çıkmış, kontrol edilmesi gereken bir güç haline dönüşmüştür. Çünkü hâlihazırda İdil-Ural boylarının sakinleri, Kazak steplerinden Çin sınırlarına kadar kendi nüfuzlarını ve İslâm’ı yaymanın başarılı bir örneğini vermektedirler. Ross, bu başarıyı doğrudan Rusya ile ilişkilendirmektedir. Rusya’nın Asya ticareti bağlamında kullandığı Tatarlar, bu sayede etki sahalarının sınırlarını genişletirken, kültürel olarak karşısındakileri egemenlikleri altına alana bir “Kazan Tatar” veya “Bulgar” toplumuna dönüşmüştür.

Çalışmanın dördüncü bölümü, “Bir Eşraf Zümresi Olarak Şeyhler” başlığı ile on sekizinci yüzyıl sonundan 1870’lere kadar yerelde elit bir tabaka olarak öne çıkan Tatar ulemaları ve şeyhleri ile gelişen Rus kapitalizmi içerisine bir şekilde dâhil olmayı başaran ya da edilen Tatar

burjuvazisi arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu doğrultuda bir önceki bölümün devamı ve genişletilmiş hali olarak görülebilir. Bu ilişkide, önde gelen ulema çevresinde toplanan bir halk ve tüccar sınıfı resmedilmektedir. Ulemanın bu çıkışı ise İdil-Ural boylarındaki medrese eğitimine hâkimiyette genel tabloyu yansıtacak kadar etkili olan Meçkere Medresesi üzerinden izah edilmektedir. Bu çizgide yazar, Nakşi geleneğinden gelen ve Hanefi kaidelerine sıkı sıkıya bağlı olan Meçkere ekolünden mezun ve bölgenin yeni uleması olacakların Tatar tüccarları ile birlikte yerli bir eliti ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Ross, Meçkere ekolünün nüfuzuna dikkat çekerken aynı zamanda Rus hâkimiyeti altında yaşayan farklı bölgelerdeki Müslümanların da onlara yöneldiklerinin altını çizmektedir. Bu, kendilerini Meçkere geleneğine adayarak bir hamî bulmanın telaşıyla hareket eden Müslüman eğitimcileri ifade etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde son olarak; halk arasında oldukça popüler olan Meçkere Medresesi ve şeyhlerinin verdikleri eğitime dikkat çekilmekte ve pozitif bilimlerden uzak salt dinî bilimleri göz önünde tutmaları sebebiyle yeni usul medreselerle aralarındaki fark ortaya konmaktadır.

Beşinci bölüm, “Bilgi, Tarih Yazıcılığı ve Müstemlekeleşme” başlığını taşımaktadır ve Kazan Tatar ulemasının 1850 sonrasında eğitim alanında geleneksel kalıplardan çıkışı ele alınmaktadır. Ross, bu kalıplardan çıkışı tetikleyen düşünceyi iki etki üzerinden izah etmektedir. İlk etki Avrupa ve Rusya’daki modernleşmenin Kazan Tatarlarına sirayet etmesidir. İkinci etki ise daha öncesinden Kazan uleması için İslâmî eğitim merkezleri olarak görülen çok sayıdaki eğitim kurumunun bir bir Batı ve Rusya’nın eline düşmesidir. Bu durumda ulema, bir çıkış noktası olarak eğitimi görmüş ve kurtuluşun bu alandan geleceğine inanarak Batı ya da Rus olsun bütün kaynaklardan yararlanmanın peşine düşmüştür. Yazar bu değişimi önde gelen Tatar elitleri üzerinden izlemekte, Hüseyin Feyzhânî ve Şihabeddin Mercânî gibi öncüleri bir örnek olarak sunmaktadır. Feyzhânî’nin modern eğitim düşüncesine dikkat çekerek onun geleneksel kalıplara açtığı savaşı, sonrası için bir başlangıç noktası olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde Feyzhânî’ye göre oldukça geleneksel çizgide gözükken Mercânî’nin eğitim alanındaki düşüncelerine

yer vermekte ve onun değişen şartlar karşısında gelenekten uzaklaşmasına değinmektedir. Ross, Kazan Tatar eğitim anlayışının, entelektüel düşüncesinin ve aydınların fikrinin değişmesine neden olan Batı ve Rus etkisini; Kazan’da kurulan matbaa, üniversite ve oryantalist faaliyetler üzerinden izah etmektedir. Bu etki ister istemez ulemayı canlandırmış, onların pozitif bilimlere yönelmesini sağlamış ve hayatın farklı alanlarında yapılacak reform düşüncesinin gerekliliğine itmiştir. Artık Ruslara benzemek doğrudan reddedilmezken özün korunarak onlardan yararlanılması ön plana çıkartılmıştır. Çalışmanın son bölümünde yine Feyzhânî ve Mercânî üzerinden bir kimlik inşasına girildiği görülmektedir. Ross, her iki ismin de millî kimlik düşüncesini inançtan, İslâm’dan ayırmasını yenileşme düşüncesi ile bağdaştırmaktadır.

“Müslüman Kültür Reformu ve Kazan Tatarlarının Kültür Emperyalizmi” başlıklı altıncı bölüm, Ceditçilik adı verilen Tatar yenileşme/modernleşme hareketinin Kazan Tatarları elinde ve yine en güçlü şekilde onlar arasında taraftar bularak, Rus imparatorluğu dâhilindeki diğer Müslümanlar üzerinde bir Tatar kültür hegemonyasına dönüşümünü ele almaktadır. Buradaki hegemonya kullanımı, Kazan Tatar elitlerinin kültür, eğitim ve siyaset alanındaki baskınlığını ifade etmektedir. Ross ilk olarak daha öncesinde ifade edildiği gibi Tatar ulema sınıfını oluşturmada büyük katkısı olan Meçkere Medresesi ekolünün Çistapol Medresesi aracılığıyla devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu vurgu, Ceditçi kadroyu oluşturan isimleri bir şekilde yeniden Meçkere ekolü sınırlarına dâhil etmek anlamına gelmektedir. Yani Tatar yenileşmesini yürüten kadro, değişime uğramış ve biraz da modern hale gelmiş Meçkere Medresesi’nin ürünüdür. Yazar devamında kısaca fakat önemli noktalara değinerek Gaspıralı ve Tercüman gazetesi üzerinde durmaktadır. O, Gaspıralı’yı Ceditçi hareketin kurucusu olarak gören geleneği tekrar etmekte ve Kazan uleması arasından çıkması beklenen modernite savunucusu liderin Kırım Tatarları arasından çıkışını değerlendirmektedir. Devamında Gaspıralı’nın düşünceleri, kendisine yapılan muhalif çıkışlar ve Tercüman’ın yükselişi üzerinde durmaktadır. Ross, 1905 sonrasını ki bu

tarihte Rusya'da 17 Ekim Manifestosu ile birlikte meşruti monarşi ilan edilmişti, Tercüman ve Gaspıralı'nın etki sahasının daralmaya başladığı tarih olarak ifade eder. Çünkü manifestonun getirmiş olduğu matbuat serbestliği, İdil-Ural boylarında çok sayıda gazete ve derginin çıkmasına vesile olmuştur. "El-Asrül Cedit", "Vakit", "Şura", "Tan Yıldızı" ve "Tavış" bunlardan sadece birkaçıdır. Aynı zamanda Osmanlı ve Rusya kaynaklı başka matbuat organları da bu sahada artık daha sık bulunmaktadır.

Ross, bu bölümde belki de Tatar yenileşme hareketi açısından en önemli noktaya temas etmekte ve Tatar millî burjuvazisi ile yenileşme arasındaki bağlantıyı daha yakından incelemektedir. Bu anlamda yukarıda da tekrarlandığı şekliyle Rusya'nın Türkistan ve Kazak steplerindeki emperyal siyaseti ile Çin'e kadar ulaşması ve zaten gelişmekte olan Rus ticaretinin Tatarları kendi bünyesine dâhil etmesi, Tatar millî burjuvazisini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, yenileşmenin maddi yönden desteklenmesi ve hatta onu yürüten lokomotifin ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. Ross, zenginleşen Tatar tüccarlarının (Hüseynovlar, Yunusovlar, Yavuşevler, Saydikovlar, Galikeyevler, Apanayevler gibi) bir kısım varlıklarını eğitim ve hayır kurumlarına aktarmalarını yenileşme açısından hayati olarak görmekte ve bu sayede Kazan Tatar elitlerinin imparatorluk içerisindeki yükselişine vurgu yapmaktadır. Bu yükseliş, Ross tarafından "Kazan Tatarlarının Kültür Emperyalizmi" şeklinde ifade edilmiştir. Yani zenginleşen ve bu sayede modern zamanın yeniliklerine dindaş ve millettaşlarından daha hızlı ulaşan, ele geçirdikleri bu fırsatı doğru değerlendiren Kazan Tatar elitleri; Kazak bozkırları, Türkistan ve Kafkasya gibi bölgelere kendi kültürlerini yaymayı başarmışlardır. Çünkü zenginlik sadece İdil-Ural boylarına değil adı geçen bölgelerde de eğitim hayatının canlanmasına etki eder derecededir. Bu da Tatarları öne çıkartmaktadır. Artık onlar için bir zamanlar belki de kutsalları arasında olan ve ilgilerini fazlasıyla çeken Buhara eğitiminin çok da bir önemi kalmamıştır. Bu kurumlar eleştiriye açıldı ve hatta onların gözünde mutaassıp duvarlar arasında kalmıştı. Son olarak Ross, yaşanan gelişmenin sadece Rusya içerisinde sınırlı olmadığını vurgulamaktadır. Bu anlamda Ceditçiler, Batı'nın

Müslüman dünyasını müstemleke hale getirişini daha iyi anlamaktadırlar. Belki de onlar için yenileşme, Batı tahakkümü altında ezilmeye ya da yok olmaya karşı bir direnci, karşı koyuşu ifade etmekteydi.

Çalışmanın yedinci bölümü “Fundamentalizm, Milliyetçilik ve Sosyal Çatışma” başlığı altında, 1880’ler sonrasında yeni kuşağın geleneksel yapılanmalar ile mücadelesini incelemektedir. Ross, ilk olarak aydınların zihnini oldukça meşgul eden İslâm’da reform tartışmaları üzerinde durmakta ve reformdan kasıtlarının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Yazar, reformcuların Maturidi görüşü benimsemelerinin, akılcılığı temel almalarının ve içtihadı ön plana çıkarmalarının üzerine odaklanmaktadır. Özellikle onların Mısır ekolü olarak bilinen Şeyh Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh gibi reformistleri bir kaynak olarak kullandıkları öne sürülmektedir. Aslında bölümün girişi olarak tanımlanabilecek bu anlatılardan sonra Ross, önemli bir noktaya gelmekte; yeni kuşağın karşısına kendileriyle çatışma içerisine girecek geleneği öne çıkarmaktadır. Bu anlamda o, daha çok reformcular tarafından geleneğe karşı bir duruşun ve eleştirisinin ortaya çıktığını vurgularken, bu tepkiyi iki yol üzerinden ifade etmektedir. İlk yol; romanlar ve hikâyeler aracılığıyla devrin sosyal şartlarını eleştiren, geleneğin toplumun her alanında baskısını kırmaya çalışan grupların çalışmaları ile açıklanmıştır. Bu çizgide Fatih Kerimî, Musa Akyiğit ve Ayaz İshakî gibi isimlerin pek çok alanda geleneğin tekelciliğine karşı savaşı ele alınmıştır. İkinci yol ise Abdullah Bubi, Musa Carullah ve Zakir Kadirî gibi isimlerin faaliyetleri ile açıklanmıştır. Yazar, onların akılcı ve felsefeye dönük uğraşları, İslâm’a yeni toplumsal şartlar üzerinden bakmayı zorunlu tutan görüşleri, kelam tartışmaları ve mezhepçiliğe karşı çıkışları ile değerlendirerek gelenek karşısındaki yeni kuşağın izini sürmektedir. Ross, devamında bu çıkışlara karşı geleneğin tepkisi üzerinde çok az durmakta ve doğrudan 1905 ile değişen şartlar içerisinde her yönden modernleşmeye çalışan Müslüman medreseleri ve mezunlarının karşılaştıkları bunalımlar üzerine yönelmektedir. 1905 kuşağı, daha radikal eğilimleri ile öne çıkarken, reformcuların yönlendirmeleri ile medreselere akın etmekteydiler. Bununla birlikte

mezun olduklarında kendilerine daha öncesinde hayal ettirilen geleceğin hiç de öyle olmadığını anlamışlardır. Daha doğrusu onların süratle değişen dünya içerisinde, özel olarak köylerinde bir mektepte çalışma ihtimali çok da ilgilerini çekmiyor hatta hayal kırıklığı yaşamalarına neden oluyordu. Ross'un burada vurgulamak istediği, modernleşme yoluna giren medreselerin dahi tam olarak mezunlarının taleplerine cevap veremiyor oluşlarıdır. Bu durum Tatar yenileşmesinin başarılı fakat geriden geldiği, daha doğrusu elindeki imkânlarla zamanı yakalamakta zorluk çektiği şeklinde de yorumlanabilir. Böylesi bir durumun, yeni kuşak ile reformcu aydınlar arasında tartışmaların yaşanmasına ve daha fazla reform talebinin dile getirilmesine neden olduğu Ross'un önemli bir çıkarımıdır. Bu bölümde son olarak yazar, millî kimlik ve milliyetçilik üzerine odaklanarak, reformcuların yeni bir tarih inşa ettikleri ve geleneksel "Bulgar-İslâm" çizgisinden farklı bir alana kaydıklarını vurgulamaktadır. Yani din ile millî kimlik biraz daha ayrılarak daha çok, esaslı bir tarih inşa etmenin içerisine girilmiştir. Böylece vatan ve millet sevgisi ile birlikte yeni kuşağın Rusya'ya karşı nefreti de artmaktadır.

Sekizinci bölüm, "Tatar Hegemonyasına Karşı Savaş" başlığı ile yirminci yüzyılın ilk on beş yılı içerisinde Rus hükümeti ile Tatar uleması arasında yaşanan gerginliği, daha doğrusu Tatarlara yönelik "Panislamizm", "Pantürkizm" gibi fikirler üzerinden başlatılan "cadı avını" ele almaktadır. Ross, taraflar arasında yaşanan bu çatışmada nedenler ve sonuçlar üzerinde durmaktadır. İlk olarak 1905 Devrimi ile birlikte Tatarlar içerisinde daha radikal bir reformcu kesimin öne çıktığı vurgulanmaktadır. Bu kesim hem daha fazla reform talepleri ile kendilerini yetiştiren kuşakla çatışma yaşamakta hem de daha önceki geleneksel çizgiye oldukça sert yaklaşmaktadır. Ayrıca devrin siyasî havasına da uygun olarak taşıdıkları siyasî yönelişler ile hükümetin politikalarına sıcak bakmamaktaydılar. Diğer taraftan hükümet kanadında yeni Başbakan Stolipin'in kurduğu düzen içerisinde gayri Ruslara karşı baskı dönemi başlamakta ve Rus milliyetçiliği yükselişe geçmektedir. İşte Ross, muhafazakâr politikaya çok daha fazla ihtiyaç duyan yeni hükümetin davranışlarının, reform talepleri ile öne çıkan

Müslümanlara yönelik bir tehdit oluşturduğunu belirtmektedir. Böylece gerek Tatar matbuat organları gerekse medreseleri ve hocaları yakından takibe alınırken, ister reformcuların isterse daha radikal olanların yaptıkları her şey bir şekilde hükümetin güvenlik birimleri tarafından Panislamizm ve Pantürkizim ile ilişkilendirilmiştir. Ross, yaşananları yeni hükümetin muhafazakâr çizgisiyle de örtüştürmektedir. Onlara göre kontrolden çıkan Müslümanlar, imparatorluğa zarar vermektedirler ve derhal durdurulmalıdırlar. Bütün bu yaşananlar içerisinde Ross'un odaklandığı ikinci bir nokta daha vardır. O da hükümet ve Tatar reformcular arasındaki çatışmada geleneksel ulemanın yerinin tespitidir. Buna göre geleneksel ulema, hiç de haz etmedikleri ve otoritelerinin sarsılmasında en önemli rolü oynayan reformcular karşısında olmaktan çekinmemişler ve Rus hükümet memurlarına biraz da farklı bir tabirle kendi milletinin insanlarını jurnallemekte hata görmemişlerdir.

Son bölüm, "Rusların Olmadığı Bir İmparatorluk" başlığı altında Ekim Devrimi'ne giden süreçte Tatar elitlerinin faaliyetlerine eğilmektedir. Diğer taraftan anlatıların bir özet şeklinde verildiği ve Ross'un tek bir nokta üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Bu ise 1917 Şubat Devrimi ile birlikte Kazan Tatar aydınları ve diğer Müslüman guruplar arasındaki çatışmadır. Yazara göre yıllardır kendilerini lider olarak gören ve doğrusu imparatorlukta yaşayan Müslümanlar arasında sivirmeyi başaran Tatarlar, yeni dönemde de bu liderlik düşüncelerini devam ettirmek istemektedirler. Bu nedenle Ross, onların kongrelerdeki baskınlıklarını öne çıkarmakta ve kendileri dışında kalanları yönetme ve yönlendirme gayretinde olduklarını dile getirmektedir. Bununla birlikte Kazan çevresinin bu siyaseti imparatorlukta yaşayan diğer Müslümanlar ile aralarındaki ilişkinin kopmasına neden olurken, çatışmaları da derinleştirmektedir. Başkurtların özerlik talepleri de bunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece yeni kurulacak Rusya'nın yönetimi konusunda ünitarizm ve federalizm üzerinden yaşanan uyuşmazlıklar, bir bakıma Kazan çevresinin mağlubiyeti ile sonuçlanmış olarak kabul edilmektedir.

Ross'un çalışması genel olarak incelendiğinde yaklaşık dört asırlık bir süreci konu edinmekte, özellikle Kazan Türklüğünün geçirdiği sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik değişimleri ele almaktadır. Bu değişim içerisinde Tatar millî kimliğinin yaratılması ve yine bu kimliğin Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan diğer Müslümanlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada bütün bu süreç ana kaynaklar üzerinden takip edilmiş ve ortaya tatmin edici bir eser çıkmıştır. Bu nedenle özellikle Kazan Tatarları üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak olarak öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan eserin bazı bölümlerinde ele alınan konuların daha ayrıntılı bir şekilde araştırılması kaydıyla, sonrasında yapılacak çalışmalara ilham kaynağı olabileceği söylenebilir. Çünkü bu kadar uzun ve çapraşık bir dönemin bütün yönleriyle tek bir çalışmada ele alınmasının zorluğu ortadadır.

Son olarak çalışmada Tatar reformistler karşısında geleneksel ulemanın çıkışı üzerinde biraz daha durulabilirdi. Onların karşıtlığı ve bu uğurda Rus idareciler ile yakından temasları, Tatar toplumunun yenileşme karşısındaki çizgisinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü ulema ya da gelenekçi olarak adlandırılan elitler, toplumun büyük bir kısmı tarafından desteklenmekteydiler. Özellikle geleneğin sözcüsü haline gelen Orenburg merkezli "Din ve Maişet" dergisinden bu konuda daha fazla istifade edilebilirdi. Ayrıca Kazan Tatarlarının oldukça baskın olduğu, "Müslüman İttifakı" oluşumundan bahsedilmediği görülmektedir. Hâlbuki söz konusu oluşum kuruluşundan itibaren uzunca bir süre imparatorlukta Müslümanların hükümet karşısındaki temsilcisi olmuş ve onların sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik hakları ile ilgilenmiştir. Her ne kadar İttifak'ın başarılı ya da başarısızlığı ayrı bir konu olsa da özellikle siyasî alanda Müslümanlara yön verdiği ve Duma'daki Müslüman vekiller ile birlikte çalışmalar içerisinde bulunduğu bilinmektedir.

Eserin son bölümünde ele alınan Kazan Tatarlarının 1917 yılındaki faaliyetleri de bir özetten ziyade daha ayrıntılı olarak incelenebilirdi. Belki de bu dönemle ilgili çalışmaların mevcut olmasından ya da oldukça karmaşık bir konunun detaylandırılmasının eserin insicamını bozabileceğinden bu yola girilmemiş olabilir. Bu yönüyle son bölümün,

kendinden öncekilere kıyasla eserin bütününde hacimsel olarak zayıf kaldığı belirtilmelidir.

